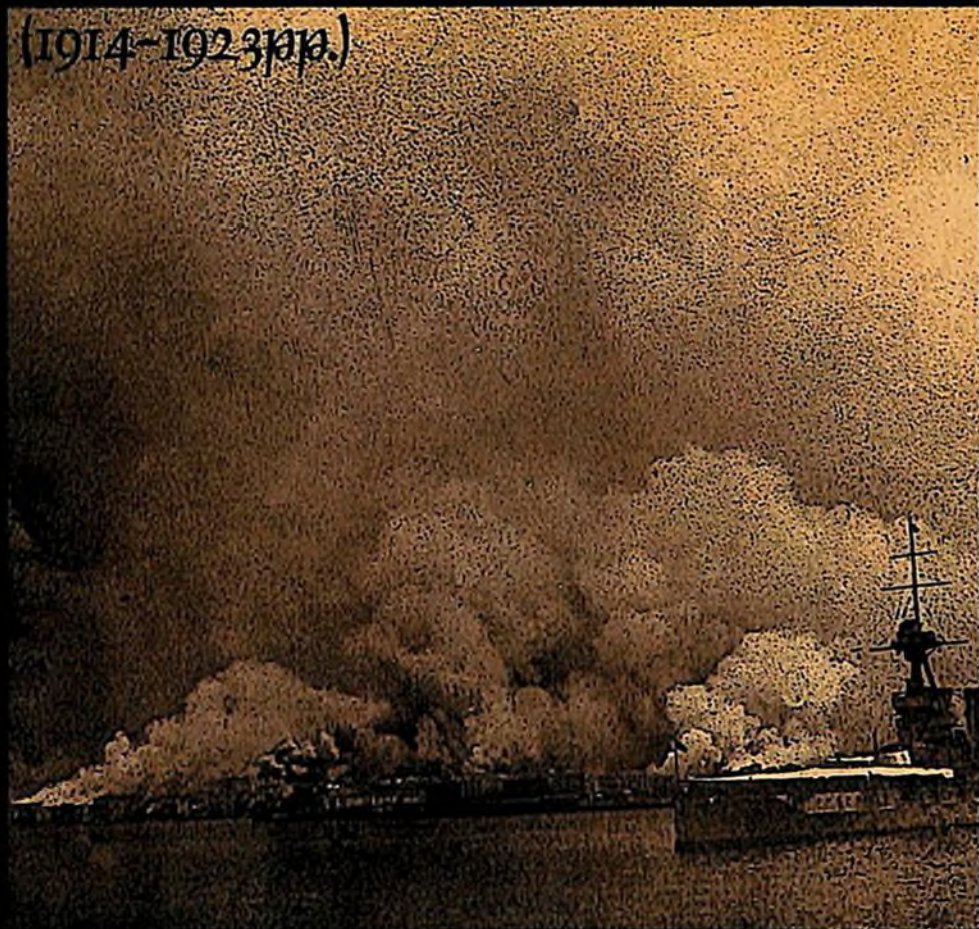

ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀՈՒՅՆ ԲՆԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԵՎ ՓՈԲՐԱՍԻԱԿԱՆ ԱՂԵՏԸ

(1914-1923թթ.)

Նվիրում են իորս՝ Նրանը Վարդանյանի հիշատակին

**ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՆԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱՆԳԱՐԱՆ - ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

**ՆՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ
ՓՈՔՐԱՍԻԱԿԱՆ ԱՂԵՏԸ
(1914-1923 թթ.)**

ԵՐԵՎԱՆ 2012

ԿՐԿՆՕՐԻՒՄ

**REPUBLIC OF ARMENIA
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
ARMENIAN GENOCIDE MUSEUM - INSTITUTE**

GEVORG VARDANYAN

61366A

**THE GREEK POPULATION IN THE
OTTOMAN EMPIRE AND THE ASIA
MINOR DISASTER
(1914 - 1923)**

YEREVAN 2012

Նրա արարակվում է ՆՆ Գիրությունների ազգային ակադեմիայի
Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

ՆՏԴ 93/99

ԳՄԴ 63.3

Վ 301

Գրախոսներ՝ պ. գ. դ. Նայկ Դեմոյան
 պ. գ. թ. Սուրեն Մանուկյան

Պատասխանատու խմբագիր՝ պ. գ. դ. Արսեն Ավագյան

Վարդանյան Գ.

Վ 301 Նույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիա-
կան աղետը (1914-1923թթ.) /Գ. Վարդանյան.-Եր.: Նայոց ցեղասպանու-
թյան թանգարան-ինստիտուտ, 2012.- 196 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է Օսմանյան կայսրությունում հույն բնակ-
չության կարգավիճակի և թուրքական իշխանությունների կողմից
հույների զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների քաղա-
քականության հետազոտությանը: Նախատեսվում է պատմաբանների,
ցեղասպանագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՆՏԴ 93/99

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-822-28-0

© Գևորգ Վարդանյան, 2012

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ..... 7

ԱՌԱՋԱԲԱՆ..... 9

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ..... 19

ՆՈՒՅՆԵՐԻ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՆ ՈՒ
ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ XIX
ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՄԿՋԲԻՆ

1.1. Նույնի բնակության շրջաններն Օսմանյան
կայսրությունում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին..... 19

1.2. Նույնի ազապագրական շարժումն ու կոտորածները
XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին..... 45

1.3. Նույնի դրությունը երիտթուրքերի կառավարման
փարիներին..... 68

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ..... 88

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱՇԽԱՐՆԱՅԻՆ ԵՎ 1919-1922
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆՈՒՅՆ-ԹՈՒՐ-ՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ: ՆԱՅ-ՆՈՒՆԱԿԱՆ ՆԱՄԱԳՈՐԾԱԿՅՈՒԹՅԱՆ
ՓՈՐՁԵՐԸ

2.1. Նույնի զանգվածային տեղահանություններն ու
կոտորածներն Առաջին համաշխարհային պատերազմի
փարիներին..... 88

2.2. Նույնի զանգվածային տեղահանություններն ու
կոտորածները 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի
ընթացքում: Զմյուռնիայի աղերը 108

2.3. Նայ-հունական համագործակցության փորձերը
(XX դարի առաջին քառորդ)..... 134

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ	146
ՆՈՒՆԱԿԱՆ ՆԱԾԸ ԼՈԶԱՆԻ ՎԵՆԱԺՈՂՈՎՈՒՄ:	
ՆԱՅԵՐԻ ԵՎ ՆՈՒՅՆԵՐԻ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ	
ՏԵՂԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ	
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ	
ԸՆԴՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
3.1. Լոզանի վնհաժողովում ստորագրված «Թուրքիայի և	
Նունաստրանի միջև բնակչության փոխանակման վերաբերյալ»	
պայմանագիրը և դրա հետևանքները	146
3.2. Նայերի և հույների զանգվածային տեղահանությունների	
ու կոտորածների թուրքական քաղաքականության	
ընդհանրություններն ու տարբերությունները	157
ՎԵՐԶԱԲԱՆ	174
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱԴՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ	
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	179
SUMMARY	193

ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ

1914-1923 թթ. ընթացքում երիտթուրքերը և քննալականները կազմակերպեցին և իրականացրեցին լայնածավալ էթնիկ գրումների քաղաքականություն, որը դրսևորվեց Օսմանյան կայսրության հայ, հույն և քրիստոնյա մյուս բնակչության զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների տեսքով: Քսաներոդ դարասկզբին Առաջին աշխարհամարտի բողի տակ իրականացված այս ցեղասպանությունը միավորված էր նոր թուրքական պետության ստեղծմանը՝ «Թուրքիան՝ թուրքերի համար» կարգախոսով:

Արևմտահայության բնաջնջումից հետո հույների նկատմամբ որդեգրված քաղաքականությունը նպատակաուղղված էր կայսրության քրիստոնյա բնակչության նվազեցմանը, որը երկրի մահմեդականացման ու լիակատար թրքացման նպատակով տարվող ընդհանուր քաղաքականության մի մասն էր կազմում:

Նայոց ցեղասպանության դրվագների համապարփակ հետազոտման հետ մեկտեղ Օսմանյան կայսրության մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների ուսումնասիրումը կարևոր նշանակություն ունի, հատկապես համեմատական հետազոտությունների ծիրի մեջ դրանք քննարկելու տեսանկյունից: Ուստի պատահական չէ այն հանգամանքը, որ ցեղասպանագիտության մեջ շարունակաբար աճում է նաև հույների կոտորածների նկատմամբ գիտական հետաքրքրությունը: Այս հետազոտությունները կոչված են լրացնելու կարևոր այն բացերը, որոնց համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն կընձեռի լիարժեքորեն հասկանալ Օսմանյան Թուրքիայի կողմից հարյուրամյակներ շարունակ գործադրված «բռնության մշակույթի» առանցքային կետերն ու գաղափարաբանությունը, որոնք իրենց զագաթնակետին հասան պետականաստեղծ քաղաքականության մաս դարձած ցեղասպանությունների իրականացման ընթացքում:

1922 թ. սեպտեմբերի 13-15-ի Զմյուռնիայի հրդեհը, քաղաքի հայ և հույն բնակչության բռնի տեղահանությունները և զանգվածային կոտորածները, փաստորեն, Փոքր Ասիայի և Արևմտյան Նայաստանի լիակատար ապաքրիստոնեացման քաղաքականության վերջին արարներից մեկն էր, որն իր հերթին ազդարարեց նաև նոր թուրքական պետականության՝ հանրապետական Թուրքիայի ծնունդը:

Գևորգ Վարդանյանի սույն մենագրությունն Օսմանյան կայսրության

8 ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ

գոյության վերջին քառորդում հույն բնակչության նկատմամբ իրականացված զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների քաղաքականությանը նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրություն է, որը լուրջ ներդրում է հայ պատմագրության և ցեղասպանագիտության մեջ՝ այլ ժողովուրդների կոտորածների ուսումնասիրության բնագավառում առկա բացը լրացնելու առումով:

Նայկ Դեմոյան
Նայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն

ԱՌՆՋԱԲԱՆ

14-15-րդ դդ. Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականության հետևանքով հույն ժողովուրդը հայտնվեց թուրքական գերիշխանության տակ: 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին հույների ազգային-ազատագրական շարժման կարևոր ձեռքբերումը դարձավ Օսմանյան կայսրության կողմից Նունաստրանի անկախության ճանաչումը 1830 թ.: Սակայն հունական տարածքների մի զգալի մասը շարունակում էր մնալ Օսմանյան կայսրության կազմում: 19-րդ դարում ծավալված բարենորոգչական շարժումը, չնայած օրենսդրական ձևակերպումներին, չլուծեց կայսրության մահմեդականների և քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավահավասարության խնդիրը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հույն ժողովուրդը շարունակեց ազգային-ազատագրական պայքարը՝ հիմնականում Կրեպետում. առանձին ելույթներ եղան նաև Թեսալիայում, Էպիրոսում ու այլ վայրերում, որոնց նկատմամբ սուլթանական իշխանությունները որդեգրեցին ճնշման քաղաքականություն: Երիտթուրքերի՝ իշխանության գալուց հետո, չնայած նրանց տված խոստումներին, հույն հպատակների նկատմամբ որդեգրվեց ավելի հեղափոխական դիրքորոշում:

Բալկանյան պատերազմների վերջին շրջանից սկսած մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը երիտթուրքական վարչակարգի որոշմամբ բռնագաղթի ենթարկվեց Արևելյան Թրակիայի և Արևմտյան Փոքր Ասիայի հույն բնակչության զգալի մասը. այդ ընթացքում տեղի ունեցան նաև դաժան կոտորածներ: Քրիստոնյա փոքրամասնությունների ոչնչացման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին, երբ տեղահանվեց, արտաքսվեց և կոտորվեց Փոքր Ասիայի գրեթե ողջ հույն բնակչությունը¹:

1 Նունական պատմագրության մեջ «Փոքրասիական աղետ» ընդունված է անվանել 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմում հունական բնակիչ պարտությունը, 1914-1923 թթ. Փոքր Ասիայից, Պոնտոսից և Արևելյան Թրակիայից հույն բնակչության բռնի տեղահանություններն ու կոտորածները, ինչպես նաև Զմյուռնիայի՝ 1922 թ. սեպտեմբերյան ողբերգությունը: Այդպես է կոչվել նաև այն պատճառով, որ դրանով վերջ տրվեց Փոքր Ասիայում հույների՝ մտք երեքհազարամյա ներկայությանը, միաժամանակ այն խորհրդանշում է հունական հողերի ազատագրման մեծ ծրագրի՝ «Մեծ տեսլականի» («Մեծ Նունաստրանի գաղափարի») վերջը: Որոշ հեղինակներ «Փոքրասիական աղետ»-ի սկիզբը համարում են 1453 թ., երբ թուրքերը գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը: Այդ մասին տես Crossing the Aegean, An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey, /Edited by Renée Hirschon/, New York–Oxford: Berghahn Books, 2006, p. 14.

Սույն աշխատությունը հայրենական պատմագրության մեջ առաջին փորձերից է՝ համապարփակ ներկայացնելու 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում հույների դրությունը, բնակության շրջանները, թուրքական իշխանությունների կողմից հույն ժողովրդի նկատմամբ տարվող բռնի տեղահանությունների և կոտորածների հետևողական քաղաքականությունը՝ աղերսներ տեսնելով հայ ժողովրդի նկատմամբ վարած քաղաքականության հետ:

Մենագրությունը ժամանակագրորեն ընդգրկում է 19-րդ դարի երկրորդ կեսից 20-րդ դարի առաջին քառորդը: Մինևույն ժամանակ աշխատանքի մեջ հիշատակվող որոշ փաստեր և իրադարձություններ դուրս են ժամանակագրական այդ շրջանակներից, ինչը պայմանավորված է բնության առարկա հիմնահարցն առավել խորությամբ հետազոտելու անհրաժեշտությամբ:

Աշխատության աղբյուրագիտական հենքն են կազմում Նայաստանի ազգային արխիվի², Կոստանդնուպոլսի հունական փիեզերական պապրիարքարանի փաստաթղթերն ու նյութերը³, խնդրո առարկա հիմնահարցի ժամանակահատվածում արտերկրի հունական կազմակերպությունների հրատարակած տեղեկագրերը⁴, ինչպես նաև փաստաթղթ-

2 ՆԱԱ, ֆ. 200 և ֆ. 409:

3 The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920: Constantinople: Press of the Patriarchate, 1920; Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 - 1922 [Black Book: The Tragedy of Pontus 1914 – 1922], Athènes: Imprimerie Phoenix, 1922; Oeconemical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918, Constantinople: Press of the Greek Patriarchate, 1919; Soteriadis G., An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor, London: Edward Stanford, Ltd., 1918.; René Puaux; La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie: Paris: Édition du Bulletin Hellénique, 1919; Karavangelis G., The Turkish Atrocities in the Black Sea Territories: Copy of Letter of His Grace Germanos, Lord Archbishop of Amassia and Samsoun, Delegation of the Pan – Pontic Congress, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919; Les Atrocités Turques au Pont-Euxin, Copie d'une lettre de S. E. l'Archevêque d'Amassia et Samsoun Germanos, Paris: Imp. Dubois et Bauer, 1918.

4 London Committee of Undreemed Greeks, The Liberation of the Greek people in Turkey, Manchester: Norbury Natzio & Co., 1919; Manchester League of Unredeemed Hellenes, Turkey's Crime: Hellenism in Turkey, Manchester: Norbury, Natzio & Co., 1919; Papadopoulos A, Persecution of the Greeks in Turkey before the European War, New York; Oxford University Press American Branch, 1919; Այս տեղեկագրերը հասանելի են <http://www.greek-genocide.org> կայքէջում:

Oeconomos L., The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom, A File of

թերի ժողովածուները⁵: Ընդ որում հունական կազմակերպությունների փեղեկագրերի ու հունական արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուների⁶ նյութերը շար կարևոր են և Նայաստանում առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Դրանք պարունակում են մեծ քանակությամբ արժեքավոր փեղեկություններ հույների զանգվածային փեղահանությունների և կոտորածների մասին:

Սույն մենագրության մեջ հույն ժողովրդի պապմության և Օսմանյան կայսրությունում նրանց դրության հետ կապված հարցերի մեկնաբանման համար լայնորեն օգտագործվել են ինչպես հույն և հայ, այնպես էլ եվրոպացի ու ամերիկացի հասարակական գործիչների, դիվանագետների, զինվորականների, բժիշկների, ականաբետ ժամանակակիցների աշխատանքները՝ նամակներ, հուշագրություններ և այլն⁷:

Overwhelming Evidence, Denouncing the Misdeeds of the Turks in Asia Minor and Showing their Responsibility for the Horrors of Smyrna, London: George Allen & Unwin Ltd., 1922.

5 Նայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972; Նայերի գեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991; Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895, М.: Тип. – литогр. т – ва И. Н. Кушнерев, 1896; Baltazzi G., Les Atrocités Turques en Asie Mineure et dans le Pont, Athènes, 1922; L'extermination des Chrétiens d'Orient: Faits, Documents et Témoignages Anglais et Américains, Paris: P. Thévoz, 1922; Lausanne Conference on Near East Affairs 1922 – 1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, London, 1923; Les Grecs en Turquie: Deux Articles, traduits de l'Anglais, de la Revue The New-Europe, de Londres (Nos des 14 et 21 novembre), Paris: Imprimerie Chaix, 1918; Noradougian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Deuxième (1789-1856), Paris: Cotillon a. o., 1900, նույնի՝ D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Troisième (1856-1878), Paris: Cotillon a. o., 1902.

6 Greek Ministry for Foreign Affairs, Persecution of the Greek Population in Turkey since the Beginning of the European War: According to Official Reports of Hellenic Diplomatic and Consular Agents, London: Constable & Co. Ltd., 1918; Տևն սաև՝ Les Persécutions antihelléniques en Turquie, depuis le début de la guerre européenne: D'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires, Paris: Bernard Grasset, 1918; Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920), թագմանություն հունարենից Ն. Բարթիկյանի, Երևան: Նեղինակային հրատ., 1998:

7 Սարայան Դ., Զմյուռնիա 1922, Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը,

Ուսումնասիրության մեջ բարձրացվող խնդիրների լուսաբանման

Երևան: Նահապետ, 2005; Մակարեան Ա., Յուշագիրք Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ հայգաղութներու, Մելանիկ: Տպ. «Նորիզոն» օրաթերթի, 1929; Նանսեն Ֆ., Խաբված ժողովուրդ, Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակալարի հեղափոխական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Հայաստան, (Թարգմ. և առաջաբանը՝ Է. Մակարյան), Երևան: Գասպրինյ, 2009; Պառափ Ն., Սարսափի երկրին մեջ: Նահապետ Հայաստան (Թարգմ.՝ Միքայել Շամբանճեան), Կ. Պոլիս: Տպագր. Յ. Ասատրեան եւ որդիք, 1919; Պիպեռճեան Ա., Օսմանեան պետություն, Կ. Պոլիս: «Հայրենիք», 1913; Ռեկյու Է., Լագիստան, Հայաստան և Զյուրիխյան: Կիլիկիա, Փոքր Ասիա. Միջագետք, Ասորիք և Պաղեստին, Վաղարշապատ: Մայր աթոռ քա., 1893; Սապահ-Գիլեան Ս., Պարսիսանապունները, Փրավիպենս: ՄՒ Ննչ կու. Ամերիկ. շրջ. գործ. հանձն., 1916; Բոսեան Յ., Հայքի Զմիտնիա եւ ի շրջակայս, Ն. Ա. Զմիտնիա եւ Հայք. Վիեննա: Մխիթ. քա., 1899; Увичини М. А., Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, (Пер. с франц.), СПб: Тип. П. Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1854; Розен Д., История Турции от поведы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 году.- Часть 2: От вступления на престол Абдул-Меджида до Парижского трактата в 1856 году., СПб., 1872; Churchill W., The World Crisis- The Aftermath, New York: Charles Scribner's Sons, 1929; Horton G., The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers, with the True Story of the Burning of Smyrna, Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company Publishers, 1926; Anglo – Hellenic League, Letters on the Expulsion of Greeks from Asia Minor, and in reply to ill-treatment inflicted on Turks in Greek Macedonia, London: The Anglo – Hellenic League, 1914; Mandelstam A., Le Sort de l'Empire ottoman, Lausanne – Paris: Payot et cie, 1917; [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919; [Ottoman Greek Parliamentary Deputies], Memorandum presented by the Greek members of the Turkish parliament to the American Commission on Mandates over Turkey, New York: American – Hellenic Society, 1919.; Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story. Garden City-New York: Doubleday, Page & Co., 1918; Naayem J., Shall this Nation Die, New York: Chaldean Rescue, 1921; Oecumenical Patriarchate, Persecution and Extermination of the Communities of Macri and Livissi (1914-1918), Paris, Imprimerie Chaix, 1919; Kyriakides N. G., The Tragedy of the Sea of Marmora: How the Greeks of Marmora Were Expelled from Their Homes and Scattered among the Villages around Kermasti or the Unwritten Testament of the Greeks who Forced to Embrace Mohammedanism, New York: Relief Committee for Greeks of Asia Minor, 1918; Ward Mark H., The Deportations in Asia Minor 1921-1922, London: Anglo-Hellenic League & British Armenia Committee, 1922; Διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία: Αυθεντικά εκθέσεις και επίσημα κείμενα: Έκκλησις προς το ελληνικόν γένος και την δημοσίαν Γνώμην του πεπολιτισμένου κόσμου, Επιτροπή των εν Μυτιλήνη Μικρασιατών Προσφύγων, Αθήνα: Πανελληνίου Κράτους, 1915;

փեսանկյունից հափուկ ուշադրություն է դարձվել ժամանակի հայկական, եվրոպական և ամերիկյան մամուլում փեղ գրած մի շարք կարևոր հրապարակումների, որոնցում ներկայացվում են հույների կոտորածների դրվագներ և թվային փվյալներ⁸:

Աշխարհային համար բավական օգրակար են եղել հույն պարմաբանների գործերը: Ուշագրավ է, որ վերջին շրջանում հույն հեփագրողներն ավելի շար են սկսել անդրադառնալ իրենց պարմության այդ ողբերգական դեպքերին: Նիմահարցի նկարմամբ գիրական հեփաբրբության բարձրացման հիմքում չափազանց մեծ դեր ուներ Ղուփասրանում հասրափված գաղթական հույների մոք ողբերգական իրադարձությունների հիշողության պահպանումը: Կարելի է շեշտել, որ հենց հիշողությունը դարձավ այն հիմնական շարժիչ ուժը, որը գիրական և քաղաքական մեծ հեփաբրբությունն առաջ բերեց հիմնահարցի վերաբերյալ: Այս առումով էական դեր խաղաց պոնրոսցի հույների մոք սկիզբ առած «հիշողության իրավունք» շարժումը, որի արդյունքը եղավ «Պոնրոսյան ուսումնասիրությունների կենրոնի» («KEPOME») հիմնադրումն Աթենքում 1985 թ. մայիսին: 1987 թ. այդ կենրոնը Մ. Խարալամբիդիսի և Կ. Ֆոքիադիսի համահեղինակությամբ հրափարակեց «Պոնրոսցիներ. Նիշողության իրավունք» գիրքը⁹: Խարալամբիդիսը

Λαμέρας Κ., Η Περί Μικράς Ασίας και των εν Αυτή Κρυπτοχριστιανών, Αθήνα, 1921; Το Μαρτυριον του Ποντου, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών Αθήνα: Αλεξ. Βιτσικουνακη, 1922; Barton J., Story of Near East Relief (1915-1923) An Interpretation, New York: Macmillan, 1930; Bierstadt E. H., The Great Betrayal, A Survey of The Near East Problem, New York: Robert M. McBride and Company, 1924.

8 Արոք, Ա փարի, N6, 1910; *Բրիգանդներ*, արիլի 14 (27), 1914; 2(15) հունիսի, 1914; 5 (18) հունիսի, 1914; 9 (22) հունիսի, 1914: *Վերջին լուր*, 6 հունիսի, 1921; 22 հունիսի, 1921:

“The Scotsman”, 19 հունիսի 1914; 11 հունվարի 1915, 15 հուլիսի 1915; 18 օգոստոսի 1921; 12 սեպտեմբերի 1921; 7 հոկտեմբերի 1921; “The Times”, 21 մարտի 1919; 26 հոկտեմբերի 1921; 8 հունիսի 1922; “The New York Times”, 21 մարտի 1919; 10 հուլիսի 1921; 24 սեպտեմբերի 1922:

9 Փոտիադիս, Կոնստանտինոս Է.; Խարալամբիդիս, Միչալիս, Սոնտի: Դիկաիօա սթի մնիմ, Պեսսալոնիկ: Կենտրո Սոնտիակոն Մելետոն, 1987. Նույնը ոնուերին բարգմանությամբ՝ Խարալամբիդիս Մ., Փոտիադիս Կ., Սոնտիադիս, Սրափո նա քամյաթ, Սալոնիկ: Իշլ. “KEPOME”, 2004. Տե՛ս նաև Կ. Ֆոքիադիսի հեփրիյալ աշխարհությունները՝ Փոտիադիս Կ., Օի Էքիսլամիսմոի տիս Միկրաս Ասիաս քաի Օի Կրյպտոքրիստիանոի տու Սոնտու, Պեսսալոնիկ, քեժոթիկոս Օիկոս Աժեփափոն Կրյրիակիժ, 1988; նույնի՝ Ի Դեոկտոնիա տոն Էլլիղնափոն տու Սոնտու, Իժրոմա տիս Յուլիս տոն

տեսական հիմնավորում տվեց այդ շարժմանը, որը գիտականից բացի ուներ նաև քաղաքական կողմ¹⁰:

Նույն հերազոտողների՝ վերջին շրջանում լույս տեսած մի շարք աշխատություններում հստակ ընդգծվում է հիմնահարցին առավել համալիր մոտեցման սկզբունքը: Այդ հեղինակները հակված են Պոնտոսում, Ջմյուռոնիայում, Թրակիայում և կայսրության այլ մասերում հակահունական քաղաքականությունը դիտարկելու որպես մեկ ամբողջություն: Այդ միտումը նկատվում է Խ. Յիրկինիդիսի¹¹ և Թ. Մալկիդիսի¹² աշխատություններում: Նրանք հերևողականորեն զարգացնում են «Օսմանյան կայսրության հույների ցեղասպանության» թեզը:

Պարմագիտական մեծ կարևորություն են ներկայացնում նաև ազգությամբ հույն հեղինակներ Ի. Խասիոպիսի¹³, Ա. Ալեքսանդրիսի¹⁴,

Ελληνών για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2004; նույնի՝ *The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks*: Tübingen: Union of the Fighters for the Liberation of the Greek Lands Seized by Turkey, 1987.

10 Stéu նաև՝ Charalambidis M., *The Pontian Question in the United Nations*, Thessaloniki, 2004.

11 Tsirkinidis H., “At last we uprooted them...”: *The Genocide of Greeks of Pontos, Thrace and Asia Minor, through the French Archives*, Thessaloniki: Kyriakides Brothers, 1999.

12 Малкидис Ф., *История Греков Понта, Александрополис*, Изд. Союз. Репатриантов Области Эврос, 2010; նույնի՝ *Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Εκδόσεις Αιγαίου, Λευκωσία*, 2010.

13 Hassiotis I., *The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896)*, *Neohellenika* 4, Austin, Texas, 1981; նույնի՝ “*Shared Illusion: Greek – Armenian Co – operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)*”, *Greece and Great Britain During World War I*, Thessaloniki: Institute of Balkan Studies, 1985, pp. 144 – 160; նույնի՝ “*The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)*”, *The Armenian Genocide; History, Politics, Ethics* (ed. R. Hovhannisyany), New York: St. Martin’s Press, 1992, pp. 129-151.

14 Alexandris A., *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Athens: Centre for Asia Studies, 1992.

Յ. Ակցողլու¹⁵, Ա. Պալիսի¹⁶, Ս. Լադասի¹⁷ և Ն. Սվորոնոսի¹⁸ ինչպես հունարենով, այնպես էլ այլ լեզուներով գրված աշխատությունները:

Աշխատության մեջ օգտագործվել են խորհրդային¹⁹, եվրոպական և ամերիկյան²⁰ պարամաբանների աշխատությունները, որոնցում որոշակի

15 Ակցողլու Յ., Անիծված աշյուծի բնաջնջումը: Մեր Անապոլիայի հելլենականության մեթոդավորված բնաջնջման գործընթացի իրար հաջորդող փուլերը (Ռուն. թարգմ.՝ Լ. Վարդանյան, Խմբ. Ս. Գրքաշարյան), Երևան: Ճարտարագետ, 2007.

16 Pallis A. A., Greece's Anatolian Venture and After, A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922), London: Methuen, 1937.

17 Ladas S., The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey, New York: The Macmillan Company, 1932.

18 Svoronos N., Histoire de la Grèce moderne, Paris, 1964.

19 Арш Г., Тайное общество “Филики Этериа”, Из истории борьбы Греции за свержение османского ига, Москва: Наука, 1965; Արշի՛ Էտերիստկոե շարժումը Բոսնիայում, Օսմանական իշխանության ընդդեմի շարժումը 1821-1830 թթ., Մոսկվա: Մատուցողական ընկերություն, 1970; Балканские исследования. Вып. 11, Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX-XX вв.), М.: Наука, 1989; Восточный вопрос во внешней политике России, Конец XVIII - начало XX в., Москва: Наука, 1978; Дружинина Е., Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1955; Галкин И. С., Дипломатия Европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905-1912 гг., Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1960; История Дипломатии (под редакцией ак. В. П. Потемкина), Том второй, Дипломатия в новое время (1872 – 1919 гг.), Москва: Госполитиздат, 1945, Корсун Н. Г., Греко – Турецкая война 1919 – 1922 гг., Москва, 1940; Миллер А. Ф., Краткая история Турции, Москва, Госполитиздат, 1948; Никитина Т. В., Греция накануне Первой мировой войны, особенности внутриполитического развития, Москва, 1984; Нарочницкая Л., Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875-1878 гг., Москва: Наука, 1979; Международные отношения на Балканах, 1815-1830 гг., Москва: Наука, 1983; Новичев А., Турция. Краткая история, Москва: Наука, 1965; Петросян Ю., Османская империя, могущество и гибель, Москва: Наука, 1990; Сенкевич И., Россия и Критское восстание 1866-1869 гг., Москва, 1970; Шамсутдинов А. М., Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923 гг., Москва: Наука, 1966; Шеремет В. И., Турция и Адрианопольский мир 1829 г.: Из истории Восточного Вопроса, Москва: Наука, 1975; Шеремет В., Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в., М.: Наука, 1986.

20 Adalian R. P., “Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment

անդրադարձ կա Օսմանյան կայսրությունում ապրող հույներին: Տարուկ ուշադրություն է դարձվել թուրք և թուրքամետ հեղինակների գործերին, որոնք ամեն կերպ խեղաթյուրված են ներկայացնում Օսմանյան կայսրությունում հույների նկատմամբ կիրառված քաղաքականությունը²¹: Բացառություն են կազմում թուրք հեղինակ Թ-աներ Աբջամի գործերը, ո-

of Minorities in Wartime: the United States archival evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire”, *Journal of Genocide Research* (2001), 3(1), pp. 31–48; Ahmad Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908 – 1914*, Oxford: Clarendon, 1969; Boyajian D. H., *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide*. Westwood, New Jersey: Educationed Book Crafters, 1972; Driault E., *La Question d’Orient depuis ses origines jusqu’a nos jours*, Paris: Felix Alcan, 1898; Greene Fr., *Armenian Massacres or The sword of Mohammed*, Washington: American Oxford Publ., 1896; Howard Harry N., *The Partition of Turkey, A Diplomatic history 1913-1923*, New York, 1966; Murat J., *The Great Extripition of Hellenism and Christianity in Asia Minor, the Historic and Systematic Deception of World Opinion Concerning the Hideous Christianity’s Uprooting of 1922*, Miami, Florida, USA, February, 1999; Krikorian M. K., *Armenians in the Service of Ottoman Empire 1860-1908*, London: Routledge & Kegan Paul, 1977; Marriott J. A. R., *The Eastern Question, A Historical Study in European Diplomacy*, Oxford: Clarendon Press, 1951; Milton G., *Paradise Lost, Smyrna 1922, The Destruction of a Christian City in the Islamic World*, New York, 2008; Pears E., *Turkey and Its People*, London: Methuen & Co., 1912; Rummel R., *Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder since 1900*, Munster, Lit, 1998; Sacher H., *The Emergence of the Middle East: 1914-1924*, New York: Alfred A. Knopf, 1969; Smith M. L., *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, New York: St. Martin’s Press, 1973; Tashjian J., *Turkey: Author of Genocide, The Centenary Record of Turkey 1822-1922*, 212 Stuart Street, Boston, Massachusetts, 1965; Toynbee A. J., *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilizations*, London: Constable and Co., 1922; Walker Chr., *Armenia: The Survival of a Nation*, New York: St. Martin’s Press 1980; Yale W., *The Near East, A Modern History*, Michigan: The University of Michigan Press, 1958; Zürcher E. J., *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926*: Leiden: E. J. Brill, 1984.

21 Кемаль М., *Путь новой Турции 1919-1927*, т. 1, *Первые шаги национально-освободительного движения 1919*, Москва: Литиздат, 1929; Karpat K. H., *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985; McCarthy J., *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York and London: New York University Press, 1983; Shaw Stanford J., *Shaw Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2 : Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge-London-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 1977.

րոնք աչքի են ընկնում մի շարք օբյեկտիվ դիպարկումներով և գնահատականներով²²:

Թեմայի ուսումնասիրման համար կարևորություն է արվել Մ. Զուլպյանի²³, Զ. Կիրակոսյանի²⁴, Նր. Բարթիկյանի²⁵, Վ. Դադրյանի²⁶, Ռ. Նովհաննիսյանի²⁷, Ն. Ինճիկյանի²⁸, Նր. Սիմոնյանի²⁹, Ա. Կիրակոսյանի³⁰,

22 Акчам Т., Турецкое национальное „Я” и Армянский вопрос, Москва: АО “Арно-Никс”, 1995; նույնի՝ A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, London: Constable, 2007.

23 Զուլպյան Մ. Կ., «Դեվժիրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրությունում ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների. Պարմա-բանասիրական հանդես, 1959, թիվ 2-3, Երևան: ՆՍՌ-ԳԱԱ հրատ., էջ 247 - 256:

24 Կիրակոսյան Զ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Նայասարնը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան: Նայասարն հրատ., 1978:

25 Բարթիկյան Նր., Ռուսաստանի և Խորհրդային Միության հույները: Վերաբնակեցումներ և տեղահանություններ: Պարմա-բանասիրական հանդես, 1999, թիվ 2-3, Երևան: Ն ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 397 - 407; նույնի՝ Նունական «Նիդրա» հանրագիտարանը Նայասարնի և հայերի մասին. Պարմա-բանասիրական հանդես, 1981, թիվ 2, Երևան: ՆՍՏ ԳԱԱ հրատ., էջ 290 - 299:

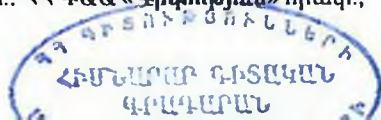
26 Dadrian V., “The Determinants of the Armenian Genocide”. Working Paper GS 02. Yale Center for International and Area Studies. H. F. Guggenheim Foundation, 1998, pp. 1 – 32; նույնի՝ The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, Providence – Oxford: Berghahn Books, 1995; նույնի՝ Warrant For Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict, New Brunswick: Transaction Publish., 1999.

27 Նովհաննիսյան Ռ. Գ., Նայասարնի Հանրապետություն, Հատոր I. Առաջին փարիսի, 1918-1919 (Ն ԳԱԱ Պարմ. ինստ., Խմբ.՝ Ա. Խառապյան), Եր.: Տիգրան Մեծ, 2005; նույնի՝ Международные отношения Республики Армения, 1918 – 1920 гг. (Пер. с англ. Г. Г. Махмурия), Институт истории НАН Армении. – Եր.: Тигран Мец, 2007; նույնի՝ Armenian Pontus, The Trebizond-Black Sea Communities (edited by Richard G. Hovannisyann), California: Mazda Publishers, Inc., 2009; նույնի՝ Armenia on the Road to Independence 1918, Los Angeles, 1967.

28 Ինճիկյան Ն. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ-տնտեսական ակնարկ, Եր.: Նայասարն, 1984; նույնի՝ Буржуазия Османской империи, Եր.: Изд-во АН Арм. ССР, 1977.

29 Սիմոնյան Նր., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունն ու քաղաքականությունը, Եր.: «Նայասարն», 1986:

30 Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության ինդիլը (19-րդ դարի 30-ական թթ. - 1914 թթ.), Եր.: Ն ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999:

199310

Հայաստանի Հանրապետության ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋՐԻՆԵՐ Սրբազան Եկեղեցու Սրբապետության Կոնցիլիան (Սրբապետության Կոնցիլիան) ժողովի կողմից ընդունված

ՆՈՒՅՆԵՐԻ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՆ ԱՐ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին

1.1. Նույնների բնակչության շրջաններն Օսմանյան կայսրությունում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին

Նույներն Օսմանյան կայսրության փարածքում ապրող քրիստոնյա ամենամեծ ազգային փոքրամասնություններից մեկն էին: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին նրանք բնակվում էին կայսրության ինչպես եվրոպական, այնպես էլ ասիական հատվածում: Նույները մեծ թիվ էին կազմում հարավային Բալկանյան թերակղզում, Էգեյան ծովի կղզիներում, Փոքր Ասիայի արևմտյան ու հյուսիսային հատվածներում: Զգալի հույն բնակչություն կար նաև Փոքր Ասիայի կենտրոնական և հարավային վիլայեթներում ու կայսրության այլ շրջաններում:

Մինչև 18-րդ դ. օսմանահպարակ հույների շրջանում չկար միասնական հունական ազգային գիտակցություն: 18-րդ դարում և 19-րդ դարի սկզբին ազապագրական շարժման վերելքից և 1830 թ. անկախության վերականգնումից հետո միայն նրանք սկսեցին իրենց համարել հելլենների (հուն.՝ «Ελληνες») անբիկ ժառանգության կրողներ: «Նելլեն» էթնոնիմը դառնում է Նունաստանի (հուն.՝ «Ελλάδα», ժամանակակից հունարենում՝ Էլլադա՝ «Ελλάδα») բնակիչների անվանումը: Ի փարբերություն Նունաստանի՝ Օսմանյան կայսրության մեջ հունական ինքնությունը փարբեր էր ու բազմազան: Նույների բացարձակ մեծամասնությունն ուղղափառ քրիստոնյա էր, բայց կային նաև կաթոլիկ հույներ: Այսպեղ ապրում էին նաև թուրքախոս ուղղափառ հույներ (Կապադոկիայի կարամանլիղներ): Նալաժանքների, բռնաճնշումների և ոչնչացման օբյեկտ դարձավ հենց Rum milleti-ն՝ Օսմանյան կայսրության ուղղափառ հույն բնակչությունը:

Անդրադառնալով Օսմանյան կայսրությունում ապրող ժողովուրդների՝ փվյալ դեպքում հույների թվաքանակին՝ որոշ հեղինակներ կարծում են, որ պետք է մեծ վերապահությամբ մոտենալ վիճակագրական փվյալներին: Ա. Ուրիչինին նշում է. «Նարավոր է, որ փվյալներն այնքան էլ ճիշտ չեն, քանի որ դա դժվար է որոշել մի երկրում, որպեղ վիճակա-

գրությունը նոր է միայն զարգանում»³⁵: Սակայն անճշտությունները պայմանավորված չէին միայն Օսմանյան կայսրությունում վիճակագրական գիտության ուշ զարգացումով: Վիճակագրությունը երկրում տարվում էր քրիստոնյաների թվի կտրուկ նվազեցմամբ ու մահմեդականների թվի ավելացմամբ: Այս փաստը շատ դիպուկ է նկարագրվել Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին Նայոց պարավիրակության ներկայացրած հուշագրում. «Թուրք կառավարության կատարած վիճակագրությունների սովորական սխալման է հետևյալը. 1. նախ, առանց շատ փոխելու ամբողջ բնակչության թիվը՝ ըստ կարելիության նվազեցնել քրիստոնյաների թիվը և տարբերությունն ավելացնել մահմեդականների թվի վրա. 2. զգուշանալ տալ ազգությունների ճշգրիտ թիվը, այլ նրանց խմբավորել ըստ կրոնի...»³⁶: Այսինքն՝ նրանք առանձին էին հաշվում քրիստոնյա ժողովուրդներին, անգամ նույն ժողովրդի ուղղափառ, կաթոլիկ կամ բողոքական հարվածներին և որպես մեկ ամբողջություն՝ բոլոր մահմեդականներին՝ թուրքերին, քրդերին, չերքեսներին, թաթարներին և այլոց՝ հաշվի չառնելով նրանց՝ առանձին ժողովուրդներ լինելու հանգամանքը³⁷:

Չնայած նշված հանգամանքին՝ նախ փորձենք հույների թվաքանակը դիտարկել ըստ Օսմանյան վիճակագրական տվյալների: 1844 թ. անցկացված մարդահամարի տվյալներով Օսմանյան կայսրության (ներառյալ Աֆրիկան) 35.350.000 բնակչությունը կազմված էր թուրքերից (12.8 մլն), սլավոններից (6.2 մլն), արաբներից (4.7 մլն), ռումիներից (4 մլն), հայերից (2.4 մլն), հույներից (2 մլն), ալբանացիներից (1.5 մլն), քրդերից (1 մլն), ասորի-քաղդեսցիներից (235 հազար), զնչուններից (214 հազար), հրեաներից (150 հազար), թուրքմեններից (85 հազար), թաթարներից (36 հազար) և դրուզներից (30 հազար): Այս տվյալները մինչև 19-րդ դարի 70-ական թթ. պաշտոնապես ընդունվում էին կառավարության կողմից և փրամադրվում օսմանյան վիճակագրությամբ հետաքրքրվող առանձին եվրոպական հեղինակներին, օրինակ Ուբիչինիին³⁸: Նույն աղբյուրը նշում

35 Убичини М. А., Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, (Пер. с франц.), СПб: Тип. П. Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1854, стр. 14.

36 Նայկական հարցը Նաշտության կոնֆերանսի առաջ, Նայոց ցեղասպանության պարմության և սլավոնագրության հարցեր, թիվ 5, Երևան: Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2002, էջ 167:

37 Սրա հիմքում ընկած է այն մտպեցումը, որ Օսմանյան կայսրությունը կրոնապետություն էր, օրենքները հիմնված էին Շարիաթի վրա, և բոլոր մահմեդական ժողովուրդները դիտվում էին որպես մեկ մահմեդական «ումա»:

38 Убичини М. А., նշվ. աշխ., էջ 8-9:

է, որ 2 մլն հույների կեսն ապրում էր Եվրոպական, մյուս կեսը՝ ասիական Թուրքիայում: Սակայն, հաշվի առնելով թուրքական մարդահամարի դիտարկությունը՝ քրիստոնյաների թվաքանակի հաշվին մեծացնել մահմեդականներինը, կարելի է ենթադրել, որ նրանց թիվն ավելին է եղել:

Ա. Մինվեն 1878թ. Փարիզում լույս տեսած «Օսմանյան կայսրության հույները» աշխատության մեջ նշում է, որ 1870-ական թթ. Օսմանյան Թուրքիայում ապրում էր 4.324.369 հույն³⁹:

Աղյուսակ 1.

Թրակիա	728.747
Մակեդոնիա	587.860
Էպիրոս	617.892
Թեսալիա	247.776
Եվրոպական այլ տարածքներ	70.000
Էգեյան կղզիներ	724.000
Ասիա	1.188.094
Սիրիա	125.000
Նույն կաթոլիկներ	35.000
Ընդամենը	4.324.369

!!

1881 թ. սուլթան Աբդուլ-Նամիդ 2-րդի օրոք անցկացվեց մարդահամար, որի համաձայն կայսրությունում ապրում էր 17.388.604 մարդ: Բարձր Դուռը, կապված 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրով սրանձնած պարտավորություններով, ձգտում էր ամեն կերպ նվազեցված ներկայացնել հայերի թվաքանակը: Այս քաղաքականությունից անմասն չմնացին նաև հույները, որոնց թիվը գնահատվում էր 2.332.197 մարդ⁴⁰: 20-րդ դարասկզբի վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էին 2.852.812 հույն⁴¹: Սակայն չպետք է մոռա-

39 Synvet A., Les Grecs de l'Empire Ottoman, Paris, 1878, p. 8., Մեջբերումն արված է՝ ըստ Karpat K. H., Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985, p. 48.

40 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 148:

41 Նույն տեղում, էջ 168:

նալ, որ նշված թվերը վերաբերում են ամբողջ կայսրության հույն բնակչության թվաքանակին՝ ներառելով նաև Էպիրոսը, Թրակիան, Մակեդոնիան, Էգեյան կղզիները և այլն: Ուստի դժվար է հավատարմորեն ընծայել նշված փյույաներին, մանավանդ որ դրանք հակասում են ոչ միայն հունական, այլ նաև հայկական ու եվրոպական աղբյուրներին: Մկրտիչ Ավետիսյանը նշում է, որ 19-րդ դարի վերջին Օսմանյան կայսրությունում հույների թիվը 4 միլիոնի էր հասնում, և որ հույները շատ զորավոր էին կայսրության հարկապետ արևմտյան մասում⁴²:

Անդրադառնալով Օսմանյան կայսրության բնակչությանը՝ Էդվին Փիրսն իր «Թուրքիան և նրա բնակչությունը» աշխատության մեջ նշում է, որ մինչև Բալկանյան պատերազմներն Օսմանյան պետության փարաձեռն ապրել է շուրջ 3.8 մլն հույն, որից 1.7 մլն-ը՝ Եվրոպայում (ներառյալ Կ. Պոլիսը), 1.6 մլն-ը՝ Ասիայում, իսկ 500 հազարը՝ Էգեյան կղզիներում⁴³: Բալկանյան պատերազմների արդյունքում Նունաստանին անցան հարավային Մակեդոնիան, հարավային Էպիրոսը, Կրետեն և Էգեյան կղզիները՝ 1.357.000 հույն բնակչությամբ⁴⁴, և հասկանալի պատճառներով կայսրությունում հույների թիվը նվազեց: Այդուհանդերձ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմն Օսմանյան Թուրքիայում շարունակում էր ապրել շուրջ 2.5 մլն հույն⁴⁵:

Սակայն թուրքական մարդահամարները, հավատարիմ ձևավորված ավանդույթներին, շարունակում էին հույների, ինչպես նաև այլ քրիստոնյաների իրական թվաքանակի կեղծման քաղաքականությունը: Նամածայն օսմանյան վերջին՝ 1914 թ. նախապատերազմյան մարդահամարի՝ պետության մեջ ապրում էր 18.520.016 մարդ, որից 15.044.846 մահմեդական, 1.792.206 հույն (որից 62.468 կաթոլիկ), 1.229.007 հայ, 134.687 ասորի-քաղդեացի, 187.073 հրեա, 65.844 փարբեր ազգության բողոքական և այլք⁴⁶: Սակայն ինչպես հույների, այնպես էլ հայերի ու ասորիների թվաքանակը չի համապատասխանում իրականությանը: Դեռևս 1870-

42 Մ. Ավետիսյան, Թուրքիայի հայերն ու իրենց դրացիները, Մարտի: Նրպ. Մ. Փորթուգալես, 1890, էջ 11-12:

43 Pears E., Turkey and Its People, London: Methuen & Co., 1912, p. 94.

44 Pallis A. A., Greece's Anatolian Venture and After, A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922), London: Methuen, 1937, p. 224.

45 London Committee of Undreemed Greeks, The Liberation of the Greek people in Turkey, Manchester: Norbury Natzio & Co., 1919, p. 3.

46 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189 :

ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը կազմել է շուրջ 3.6 մլն⁴⁷, սակայն հաշվի առնելով 1890-ական թթ. կոտորածները, առանձին ջարդերը, արտագաղթը՝ պատմաբան Ա. Նամբարյանի հաշվարկներով Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին արևմտահայության թիվը կազմել է 2.583.692 մարդ⁴⁸: Ասորիների թիվը ևս շատ հեռու է իրականությունից, քանի որ միայն 123.000 ասորի ապրել է հայկական վիլայեթներում, իսկ ամբողջ կայսրությունում և նրան հարակից փարածքներում պատմաբան Ա. Խոսրոնայի հաշվարկներով փարբեր դավանանքի (նեստորական, հակոբինյան, քաղղեսացի և այլն) ասորիների թիվը նախապատերազմյան շրջանում հասնում էր անգամ 1 մլն-ի⁴⁹:

Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների թվի նվազեցման մի պրոմ ընկալվում է նաև 20-րդ դարի մի շարք թուրքամետր հեղինակների մոտ, որոնցից որպես շատ մեջբերվող հեղինակ կարելի է առանձնացնել ամերիկացի Ջասթին Մըքքարթիին: Նրա «Մահմեդականներն ու փոքրամասնությունները» աշխատությունը գրվել է՝ հիմնվելով օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա փորձելով կասկածի տակ դնել Նայոց ու Նունաց պատրիարքարանների, հայ, հույն ու օտարերկրյա ամենափարբեր հեղինակների տվյալները: Նրա հաշվարկների ու վերլուծությունների արդյունքում հույների թվաքանակն էլ ավելի է նվազում՝ հասնելով 1.254.333-ի⁵⁰: Փաստորեն, նրա տվյալներն ավելի կեղծ են, քան թուրքական պաշտոնականը. նա «վարպետորեն» նենգափոխել է Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները⁵¹:

1918 թ. Փարիզում առանձին գրքույկով լույս տեսավ «Նույները Թուրքիայում» հոդվածը, որն անգլերենից ֆրանսերեն էր փոխադրվել հեղինակավոր «New-Europe» («Նոր Եվրոպա») հանդեսից: Հոդվածում ներ-

47 Նամբարյան Ա., Արևմտահայերի թվաքանակի հարցի շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, 1969, N2, էջ 110:

48 Նուն տեղում, էջ 111:

49 Խոսրոնա Ա., Ասորիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից թուրքաբնակ վայրերում (XIX դարի վերջ - XX դարի առաջին քառորդ): - Եր.: Նեղինակային հրատարակություն, 2004, էջ 39:

50 McCarthy J., Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire, New York and London: New York University Press, 1983, p. 110.

51 Մըքքարթիի աշխատության քննադատությունը տես Անանյան Ա., Նայոց ցեղասպանության միտման նոր փորձ, Թուրքական պատմական ընկերակցության «Նայեր, աքսոր և գաղթ» աշխատության մասին, Եր.: ՏՂԳԱՎ Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2005, էջ 16-20:

կայացված վիճակագրական աղյուսակը նախապատերազմյան Թուրքիայում հաշվում էր 2.515.000 հույն⁵², որոնց տեղաբաշխումն այսպիսին էր.

Աղյուսակ 2.

Եվրոպա	Ադրիանապոլիս և Գալիպոլի (Գելիբոլու)	350.000
	Նուսֆանդնուպոլիս	450.000
	ԸՆԴԱՄԵՆԸ (Եվրոպա)	800.000
Ասիա	Կ. Պոլսի ասիական մաս	45.000
	Բիզա	40.000
	Իզմիթ	70.000
	Բրուսա	350.000
	Այդըն	500.000
	Նոնիա	100.000
	Անկարա	80.000
	Տրապիզոն	250.000
	Էրզրում	5.000
	Մեքասսիա	110.000
	Ադանա	70.000
	Դիարբեքիր	25.000
	Նալեպ	30.000
	Կաստամունու	40.000
	ԸՆԴԱՄԵՆԸ (Ասիա)	1.715.000
ԸՆԴԱՄԵՆԸ (Եվրոպա և Ասիա)	-	2.515.000

Փոքր Ասիայի հույների պատմության մասնագետ Լեոն Մակառը իր «Փոքր Ասիայի հելլենիզմը» մենագրության մեջ անդրադառնում է Փոքր Ասիայում հույների տեղաբաշխմանն ըստ նահանգների, սանջակների ու

52 Les Grecs en Turquie: Deux Articles, traduits de l'Anglais, de la Revue The New-Europe, de Londres (Nos des 14 et 21 novembre), Paris: Imprimerie Chaix, 1918, p. 4.

կազաների: Ըստ նրա՝ Օսմանյան կայսրության միայն փոքրասիական վիլայեթներում ապրում էր.

Աղյուսակ 3.

Արևմտյան Անապոլիա	773.756
Կղզիների գոտի և Կ. Պոլսի Սկյուփար թաղամաս	186.421
Նյուսիսային Անապոլիա	378.452
Կենտրոնական և հարավային Անապոլիա	359.745
Նայկական վիլայեթներ	129.537
<i>Ընդամենը</i>	<i>1.827.911 (հույն)⁵³</i>

Ազգերի լիգայի՝ Փախստականների հարցերի հանձնաժողովի անդամ Ա. Ա. Պալիսը, հենվելով Մակասի փվյալների վրա, և դրան գումարելով Ադանայի (Կիլիկիա) 66.200 հույներին, նշում է, որ ամբողջ Փոքր Ասիայի հույների նախապատերազմյան թվաքանակը եղել է 1.888.111⁵⁴:

Օսմանյան կայսրության հույն բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ առավել ամբողջական պատկերացում են տալիս Նունական պատրիարքարանի 1912 թ. փվյալները, որոնք հրապարակվել են Աթենքի համալսարանի պրոֆեսոր Ջորջ Մուրերիադիսի կողմից 1918 թ.: Դրանք ընդհանուր առմամբ համընկնում են Մակասի փվյալների հետ, սակայն անդրադառնում են նաև կայսրության այլ շրջաններին: Նամաձայն պատրիարքարանի 1912 թ. փվյալների՝ Օսմանյան կայսրությունում՝ ներառյալ Փոքր Ասիան, Ադրիանապոլսի վիլայեթը, Դոդեկանեսյան, Իմբրոս, Տենեդոս և Կասարելորիցո կղզիները, ապրում էր 2.543.343 հույն⁵⁵:

Սակայն Դոդեկանեսյան կղզիները՝ 102.727 հույն բնակչությամբ, Թուրքիալական պատերազմի արդյունքում հայտնվեցին իրալացիների իշխանության տակ: Բացի այդ, որոշ հեղինակներ չեն հաշվում Սիրիայի, Լիբանանի ու Պաղեստինի հույներին: Այսպես միայն ուղղափառ հույների

53 Maccas L., L'Hellenisme de l'Asie Mineure: Son histoire, sa puissance, son sort, Paris-Nancy: Berger-Levrault, 1919, p. 78-87.

54 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 226:

55 Soteriadis G., An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor, London: Edward Stanford, Ltd., 1918, p. 14 -15.

թիվը 19-րդ դարի 90-ական թթ. հասնում էր 100.000-ի⁵⁶:

Փոքր Ասիան՝ Օսմանյան Անապոլիան, վարչականորեն վիլայեթների բաժանվեց 1864 թ.: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը կար 14 փոքրասիական վիլայեթ և երկու անկախ սանջակ: Օսմանյան կայսրության փոքրասիական և այլ շրջանների վիլայեթներում հույն բնակչության տեղաբաշխումը հեղինակ պատկերն է ներկայացնում:

Արևմտյան Փոքր Ասիան չափազանց կարևոր տեղ էր գրավում Օսմանյան կայսրության աշխարհագրական միջավայրում: Ներառում էր Այդընի և Նուդավենդիզյարի վիլայեթները, Իզմիրի ու Բիզայի անկախ սանջակները ու Կոստանդնուպոլիս քաղաքի ասիական հատվածը (Սկյուտար):

Այդընի վիլայեթը զբաղեցնում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի մեծագույն մասը⁵⁷: Նահանգում հունական էթնոսի ներկայությունը մի քանի հազարամյակի պատմություն ուներ, իսկ օսմանցի թուրքերն այդտեղ հայտնվել էին միայն 11-12-րդ դարերում: Զմյուռնիա քաղաքում և սանջակում ինչպես Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին, այնպես էլ 19-րդ դարում հույներն իրենց թվաքանակով գերազանցել են թուրքերին: Անգամ անգլիացի Կարոլյ Մակ-Կոանը, ով չափազանց նվազեցված է ներկայացրել Օսմանյան պետությունում հույների թիվը, նշում է, որ 1860-70-ական թթ. Զմյուռնիա քաղաքի 180-200 հազար բնակչությունից 80 հազարը հույն էր և միայն 70 հազարը՝ թուրք⁵⁸: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը բնակչության թիվը բավական աճեց՝ 1912 թ. կազմելով մոտ 1.659.529 հազար մարդ, և վիլայեթը դարձավ բավական խիտ բնակեցված՝ 31 մարդ/քառ. կմ⁵⁹: Մակասի տվյալների

56 Ռեկյու Է., Լագիստան, Նայաստան և Զյուրդիստան: Կիլիկիա, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք և Պաղեստին, Վաղարշապատ: Մայր աթոռ տպ., 1893, էջ 141:

57 Արևելքում սահմանակից էր Կոնիայի, հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում՝ Նուդավենդիզյարի վիլայեթներին, արևմուտքում ողողվում էր Էգեյան ծովի ջրերով: 1899 թ. Այդընի վիլայեթն ուներ 89.696 քառ. կմ տարածք, բաղկացած էր Այդընի, Զմյուռնիայի (Իզմիրի), Դենիզլիի, Մանիսայի ու Մենթեշի սանջակներից, 35 կազաններից ու 2.787 գյուղերից: Արդեն 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության մեջ Մենթեշեն ներկայացվում է որպես առանձին սանջակ: Sten Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

58 Мак-Коан К., Наш новый протекторат. Описание географических, этнографических и экономических свойств Турецкой Азии, М.: Унив. Тип., 1884, стр. 248.

59 Պիպեռեան Ա., Օսմանեան պետություն, Կ. Պոլիս: «Նայրենիք», 1913, էջ 6:

համաձայն, որոնք համընկնում են Սուրերիադիսի թվերին, Այդընի նահանգում 1912 թ. բնակվում էին.

Աղյուսակ 4.

Մակցակ	Նույներ	Թուրքեր	Այլք	Ընդամենը
Զմյուռնիա	449.044	219.494	85.508	754.046
Մանիսա	83.625	247.776	6.522	337.925
Այդըն	54.633	162.554	2.772	219.959
Դենիզլի	7.710	197.317	430	205.457
Մենթեշե	27.798	113,700	644	142.142
Ընդամենը	622.810	940.843 (սկզբնաղբյուրում անճշտություն կա, այնպեք է լինեք 940.841)	95.876	1.659.529 ⁶⁰

Մակասի փվյալների կարևորությունը չափազանց մեծ է, քանի որ Նունասարանի վարչապետ Է. Վենիզելոսը Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին ներկայացրած հուշագրում հիմնվել է դրանց վրա⁶¹:

Զմյուռնիայի սանջակը վիլայեթի ամենամարդաշատ ու զարգացած շրջանն էր: Այսպեղ էր ապրում նահանգի բրիստոնյաների մեծամասնությունը: Մանջակի վարչական կենտրոնը համանուն Զմյուռնիա (թրք. Իզմիր) քաղաքն էր՝ հունական փոքրասիական գաղութային քաղաքակրթության հնագույն կենտրոններից մեկը: Օսմանյան թուրքերի՝ Փոքր Ասիան նվաճելուց հետո քաղաքն ընկնում է «թմրիի» մեջ: 17-18-րդ դարերից Եվրոպայի հետ առևտրական կապերի վերականգնման հետ սկսում է քաղաքի զարգացումը: Ժամանակի ընթացքում աճում է բնակչությունը, հարկապես հույների թիվը: Եթե 19-րդ դարի սկզբին՝ 1812 թ., Զմյուռնիայում ապրում էր 106.000 մարդ, ապա դարավերջին՝ 1898 թ.՝ 340 հազար մարդ⁶²: Արդեն 1912 թ. Նունական պարբիարքարանի փվյալներով քաղաքի բնակչության թիվը կազմել է 416.494 մարդ, որից հույներ էին 243.879-ը, մահմեդականներ՝ 96.250-ը, մնացածը՝ հայեր,

60 Maccas L., նշվ. աշխ., էջ 78-87: Տե՛ս նաև՝ Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 9:

61 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 57-58:

62 Քոստան Յ., Նայք ի Զմիռնիա եւ ի շրջակայս, Ն. Ա. Զմիռնիա եւ Նայք. Վիեննա: Մխիթ. փայ., 1899, էջ 43:

հրեաներ, օտարերկրյա քաղաքացիներ և այլք⁶³:

Այդըն քաղաքը համանուն վիլայեթի ու սանջակի վարչական կենտրոնն էր: Նին անվանումը եղել է Տրալես: Չնայած մահմեդականները քաղաքում և սանջակում մեծամասնություն էին կազմում, այնուամենայնիվ քրիստոնյաների ներկայությունը զգալի էր: Այդըն քաղաքում ապրում էր 19.982 հույն և 46.578 մահմեդական, իսկ սանջակի քաղաքներից մեկում՝ Սոկիայում, հույները երկու անգամ գերազանցում էին թուրքերին՝ համապատասխանաբար 25.801 և 12.987⁶⁴:

Նույնազգաբնակչության քանակով երկրորդը Մանիսայի (Մագնեսիա) սանջակն էր: Նամանուն վարչական կենտրոնում ապրում էին 38.926 հույն, 37.900 թուրք, 2.000 հայ և 1.000 հրեա⁶⁵:

Օսմանյան պաշտոնական վիճակագրությունն իր հաշվարկները կատարելիս հատկապես անստույգ ու անարդարացի է գտնվել Այդընի վիլայեթի հույների նկատմամբ: Փորձ է արվել ամեն կերպ նենգափոխել էթնիկական իրական պատկերը՝ կտրուկ նվազեցնելով հույների թվաքանակը և դրա հաշվին ավելացնելով մահմեդականներին: Դա ամենևին էլ պատահական չէր, քանի որ նահանգը գտնվում էր հունական թագավորության փարածքային հավակնությունների գոտում և փոքրասիական այն շրջաններից էր, որ Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում պահանջում էր Է. Վենիզելոսը⁶⁶: Դրա հետևանքով հույների թվաքանակը վիլայեթում նվազեցվել է երկու անգամ: Ըստ թուրքական աղբյուրների՝ 1906-1907 թթ. Այդընում ապրում էր 285.133 հույն (285.105 ուղղափառ և 28 կաթոլիկ), իսկ 1914 թ. մարդահամարով՝ ներառյալ Մենթեշեի սանջակը, 319.020 հույն⁶⁷:

Չ. Մըքքարթին, հիմնվելով օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա, որոշ «ուղղումներ» է կատարում և հույների թիվը նահանգում 1914 թ. համար հասցնում 384.732-ի⁶⁸: Ուշադիր վերլուծության դեպքում հենց նրա աշխատության մեջ գտնում ենք այն հարցի պատասխանը, թե ուր է «անհետանում» վիլայեթի հույների մյուս կեսը: Այսպես, իր մեկնագրության սկզբում վկայակոչելով 1911-1912 թթ. սալնամեները՝ Մըքքարթին Այդընի նահանգի մահմեդականների թիվը նշում է 1.249.067,

63 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 9:

64 Նույն տեղում:

65 Նույն տեղում:

66 Pallis A.A., նշվ. աշխ., էջ 57-58:

67 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 168 և 188-189:

68 McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 110:

այնուհետև «լրացումներ» կատարելով, իբր ներառելով մահմեդական զաղթականներին, փախս է «ճշտված» թիվը՝ 1.517.616⁶⁹: Այնուհետև աշխարհության 6-րդ բաժնում ներկայացրած աղյուսակում, չգիտես ինչու, մահմեդականները դառնում են 1.734.179, իսկ ամբողջ բնակչությունը՝ 2.194.419⁷⁰: Եթե անգամ վերջին գումարային թվից հանենք մնացած ազգությունների և մահմեդականների՝ «նախապես ճշտված» ու ոչ թե կրկնակի կեղծված թիվը, ապա ստացվում է. 2.194.419 (ընդհանուր թիվ) - 1.517.616 (մահմեդականներ) - 75.508 (մնացած ազգեր) = 601.295: Ստացված արդյունքը շարժում է Այդընի հույների իրական թվին: Փաստորեն, Մըքքարթիի աշխարհության մեջ միայն Այդընի վիլայեթում «անհետանում» է 216.563 հույն, որը ստացված թվի՝ 601.295-ի ու նրա ներկայացրած 384.372-ի փարբերությունն է:

Իզմիթի և Բիզայի անկախ սանջուկներն Օսմանյան կայսրության վարչական կառուցվածքում համարվում էին առանձին միավորներ՝ կառավարված դրանց բացառիկ աշխարհագրական և ռազմավարական նշանակությամբ: Իզմիթի սանջակը⁷¹ գտնվում էր Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան հատվածում: Հունական պարթիարքարանն Իզմիթ (Նիկոմեդիա) քաղաքում հաշվում էր 18.550 հայ, 18.223 թուրք ու 3.603 հույն, իսկ ամբողջ սանջակում՝ 48.635 հայ, 73.134 հույն և 116.949 թուրք⁷²: Իրականում հայերի թիվն ավելի է եղել. ըստ Հայկական պարթիարքարանի վոյաչների՝ 61.675⁷³: Սակայն այստեղ, ինչպես և այլ վայրերում, փվյաղների փոքրիկ անհամաչափությունները պայմանավորված են երկու պարթիարքարանների աշխարհագրական չափումների ու չափման միավորների փարբերությամբ: Ամեն դեպքում սանջակում քրիստոնյա ազգաբնակչությունը գերազանցում էր մահմեդականներին:

Բիզայի (Դարդանեյի հատվածը) անկախ սանջակում⁷⁴ ապրում էր

69 Նույն տեղում, էջ 13:

70 Նույն տեղում, էջ 110:

71 Արևելքում սահմանակից էր Կասաբամոնուի, հարավում՝ Հուդավենեդիզյարի վիլայեթներին, արևմուտքում ողողվում էր Մարմարա, իսկ հյուսիսում՝ Սև ծովի ջրերով: Բաղկացած էր Աղաբազարի, Կարամուսալի, Յալովայի, Կեմեի ու Գանսիթի կազաներից և զբաղեցնում էր շուրջ 12,000 քառ. կմ տարածք: Տե՛ս Պիպերոյան Ա., նշվ աշխ., էջ 17:

72 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 6:

73 Անանյան Ա., նշվ աշխ., էջ 37:

74 Արևելքում սահմանակից էր Հուդավենեդիզյարի վիլայեթին, հյուսիսում Մարմարա ծովն էր, հարավում և հարավարևմտյան մասում ողողվում էր Էգեյան ծովի ջրերով: Կազմված էր հինգ կազաներից և զբաղեցնում էր շուրջ 7,000 քառ.

138.902 թուրք, 32.830 հույն և 2.336 հայ⁷⁵: Օսմանյան կայսրության համար Բիզանյի սանջակն ուներ կենսական նշանակություն. Դարդանելի ջրանցքն առաջին, իսկ Բոսֆորը երկրորդ դարպասն էր Միջերկրական - Էգեյան ծովերից դեպի Սև ծով:

Ճարտարապետական համալիրը՝ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը, գտնվում է Թուրքիայի եվրոպական և ասիական հարվածները բաժանող Բոսֆորի ջրանցքի երկու ափերին⁷⁶: Հունական պարիսպաշարանի փվյալներով 1912 թ. Կ. Պոլիսը Չաթալջայի հեղ միասին ուներ 1.173.673⁷⁷ բնակիչ, որոնց փեղաբաշխումն այսպիսին էր.

Աղյուսակ 5.

Գրություն	Թուրքեր	Հույներ	Հայեր	Այլք	Ընդամենը
Կ. Պոլիս	308.733	235.215	122.730	174.430	841.108
Չաթալջա	16.100	54.787	903	2.285	74.075
Սկյուտար	124.281	74.457	35.560	24.192	258.490
Ընդամենը	449.114	364.459	159.193	200.907	1.173.673

1914 թ. Օսմանյան վիճակագրությունը մոտ 1,7 անգամ նվազեցնում է հույների և 2 անգամ հայերի թիվը Կ. Պոլսում.

Աղյուսակ 6.

Մասնակցություն	Հույներ	Հայեր	Այլք	Ընդամենը
560.434	205.762	82.880	60.902	909.978 ⁷⁸

Հուդավենդիզյարի (Բրուսայի) վիլայեթը⁷⁹ հույների բնակու-

կն փարաձք: Տե՛ս Պիպեոնեան Ա., նշվ աշխ., էջ 17:

75 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 6:

76 Հյուսիսից ողողվում էր Սև, հարավից՝ Մարմարա ծովի ջրերով, Արևելքում՝ ասիական հարվածում, սահմանակից էր Իզմիրի սանջակին, իսկ արևմուտքում՝ եվրոպական մասում, Էդիրնեի (Ադրիանապոլիսի) վիլայեթն էր: 20-րդ դարի սկզբին զբաղեցնում էր 5,900 քառ. կմ փարաձք, որից 1,900-ը Եվրոպայում, 4,000-ը Ասիայում: Տե՛ս Պիպեոնեան Ա., նշվ աշխ., էջ 5:

77 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 6:

78 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 188:

79 Արևելքում սահմանակից էր Կաստամունուի ու Անկարայի, հարավ-արևելքում՝ Կոնիայի, հարավ-արևմուտքում՝ Այդընի վիլայեթներին, արևմուտքում Բիզանյի սանջակն էր, իսկ հյուսիսում՝ Իզմիրի սանջակն ու Մարմարա ծովը: 1899 թ. Հուդավենդիզյարի վիլայեթն ուներ 91,412 քառ. կմ փարաձք, կազմված

թյան ավանդական շրջաններից էր: 1914 թ. Օսմանյան պաշտոնական մարդահամարի համաձայն՝ անջարված սանջակների հետ միասին Նուրդակենդիգյարի հույների թիվը 183.974 էր⁸⁰: Մըքքարթին «բարեխղճորեն» թիվը հասցնում է 208.362-ի⁸¹: Որոշ փվայների համաձայն նահանգում ապրում էր 350.000 հույն⁸²: Սակայն առավել արժանահավատ է Նունակտն պարրիարքարանի արձանագրած 278.421 թիվը⁸³, որն ըստ սանջակների տեղաբաշխվում էր հետևյալ կերպ.

481.8		Այլուսակ 7
<i>Սանջակ</i>	Նույների թիվը	արվ
Բրուսա	82.505	111
Բիլեջիկ	26.970	11
Աֆիոն-Կարահիսար	1.200	1
Քյութահիա	16.800	1
Բալըքեսիր	150.946	11
Ընդամենը	278.421	11

Բրուսա (թրք. Բուրսա) քաղաքը համանուն սանջակի ու վիլայեթի վարչական կենտրոնն էր: Օսմանյան պետության երբեմնի մայրաքաղաքում 19-րդ դարի 60-70-ական թթ. ապրում էր 73.000 մարդ՝ գլխավորապես թուրքեր, հույներ և հայեր⁸⁴: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին քաղաքն ուներ 113.226 բնակիչ, որից 72.993-ը՝ թուրք, 21.850-ը՝ հույն, 14.584-ը՝ հայ, 2.548-ը՝ հրեա և 1.251-ը՝ փարբեր ազգություններ:

Բալըքեսիրի սանջակը վիլայեթի՝ հույներով ամենահոծ բնակեցված շրջանն էր: Սանջակի քաղաքներից Այվալին (Կիդոնիա, թրք. Այվալըք)

էր Բրուսայի, Բալըքեսիրի, Աֆիոն-Կարահիսարի, Բիլեջիկի ու Քյութահիայի սանջակներից, 26 կազաններից և 3,450 գյուղերից: Տնս Karpaz K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211: Վիլայեթը շար է վարչական վերաբաժանումների ենթարկվել: 1906-1914 թթ. ընթացքում Նուրդակենդիգյարի վիլայեթի 2/3-ը անջարվում է մայր վիլայեթից և կազմում չորս անկախ սանջակ՝ Էսքիշեհիր, Կարահիսար, Կարեսի ու Քյութահիա: Տնս McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 10:

80 Karpaz K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

81 McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 112:

82 Les Grecs en Turquie..., p. 4.

83 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 8:

84 Мак-Коан К., նշվ. աշխ., էջ 250:

գրեթե միապարր հունարևակ քաղաք էր՝ 46.130 հույներով, իսկ **Արտապիլայում** (Էրդեթ) ապրում էր 54.700 հույն, 5.418 թուրք և 952 հայ⁸⁵: **Փաստորեն** Արևմտյան Փոքր Ասիայում ապրում էին.

Աղյուսակ 8.

Արդև	622.810
Նոդավենդիզյար	278.421
Իզմիր	73.134
Բիզա	32.830
Կ. Պոլիս (ասիական հատված)	74.457
Ընդամենը	1.081.652 (հույն)

Նյուսիասյին Փոքր Ասիան⁸⁶ ներառում էր Օսմանյան կայսրության հյուսիսասյին հատվածը և զբաղեցնում Սև ծովի գրեթե ողջ հարավային ափը: Այսպեղ էին գրնվում առևտրական ու ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք էին Տրապիզոնը, Սինոպը, Մամսունը, Կերասունը և այլն:

Նյուսիասյին Փոքր Ասիան ընդգրկում էր օսմանյան Կասպամոնուի և Տրապիզոնի վիլայեթները: Մինչև 1910-1911 թթ. Բոլուի սանջակի առանձնացումը **Կասպամոնուի վիլայեթում**⁸⁷ փարբեր գնահա-

85 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 8:

86 Տարածքում հույն բնակչության ներկայության մասին առաջին գրավոր հիշատակումը պատկանում է Քսենոփոնին, թեև հույները այսպեղ հաստատվել էին դրանից մի քանի դար առաջ: Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս (Թարգմ.՝ Մինոն Կրկնաշարյան), Երևան: ՆՍՄԿ Գիտ. ակադ. հրատ., 1970, գիրք 4, պարբ. 22-23, էջ 107:

Մ. ք. ա. 3-րդ դարում սրեղծվել էր անկախ Պոնոպական պետությունը, որն անկում էր ապրել մ. թ. ա. 1-ին դարում՝ ընկնելով հռոմեական փրիապետության փակ: 395 թ. կայսրության բաժանումից հետո անցավ Արևելյան՝ բյուզանդական մասին: 1204 թ. խաչակիրների կողմից Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի գրավումից ու թալանից հետո այս փարածքում առաջացել էր առանձին ու անկախ հունական պետություն, որը կոչվում էր Տրապիզոնի կայսրություն և գոյարևեց շուրջ 2,5 դար: Օսմանյան թուրքերը 1453 թ. Կ. Պոլսի գրավումից ութ փարի անց՝ 1461 թ., գրավեցին ու վերջ փվեցին նաև Տրապիզոնի հունական պետության գոյությանը:

87 Վիլայեթն ուներ 73,312 քառ. կմ փարածք, կազմված էր Կասպամոնուի, Բոլուի, Չանկիրիի և Սինոպի սանջակներից, 18 կազաներից և 4,045 գյուղերից:

տականներով ապրում էր 24.919⁸⁸ - 40.000⁸⁹ հույն:

Տրապիզոնի վիլայեթը⁹⁰ հույն բնակչության թվով առաջիններից մեկն էր Փոքր Ասիայում, սակայն Տրապիզոնի հույների թվաքանակի մասին տվյալները շարք հակառակն են: Նույնական պատրիարքարանի տվյալների համաձայն՝ վիլայեթում՝ ներառյալ Ջանիքի սանջակը, հաշվվում էր 353.533 հույն⁹¹:

Աղյուսակ 9.

Մակնշակ	Հույներ
Տրապիզոն	154.774
Ջանիք (Մամսուն)	136.087
Լազիստան (Ռիզե)	2.924
Գյումուշխանե (Խալդիա)	59.748
Ընդամենը	353.533

1914 թ. թուրքական նախապատերազմյան մարդահամարի համաձայն՝ Տրապիզոնի վիլայեթում և Ջանիքի անկախ սանջակում միասին հաշվվում է

Աղյուսակ 10.

Տրապիզոն	161.574
Ջանիք	98.739
Ընդամենը	260.313⁹²

Տե՛ս Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

88 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 13:

89 Les Grecs en Turquie..., p. 4. Ըստ Թեոդոսի՝ վիլայեթում ապրում էր 10,000 հայ: Տե՛ս Թեոդոսի, «Ամենուն փարեցոյցը», ԺՋ տարի, 1922, էջ 261-263:

90 Ընդգրկում էր պատմական Պոնտոսի գգալի մասը, զբաղեցնում էր Սև ծովի հարավային ափի գրեթե կեսը: Արևելքում սահմանակից էր Ռուսաստանին, հարավում՝ Էրզրումի ու Սեբաստիայի, իսկ արևմուտքում՝ Կաստամունուի վիլայեթներին: 20-րդ դարի սկզբին զբաղեցնում էր 37,894 քառ. կմ տարածք, կազմված էր Տրապիզոնի, Ջանիքի (Մամսուն), Լազիստանի (Ռիզե) և Գյումուշխանեի սանջակներից, 18 կազաններից և 2,738 գյուղերից: Ջանիքի սանջակը Տրապիզոնի վիլայեթից անջատվեց ու անկախ վարչական միավոր դարձավ 1910 թ.: Տե՛ս Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

91 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 11:

92 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

Սակայն, որպես կանոն, Նյուսիսային Փոքր Ասիան ընկալվում է Պոնտոս⁹³ պարմական եզրի շրջանակներում: Օսմանյան կայսրության հույն բնակչության հաշվման փաստակցունից առավել ճիշտ է Պոնտոսը դիտարկել որպես մեկ ամբողջություն՝ ելնելով փարածքի պարմական զարգացման առանձնահատկությունից: Պոնտոսի փարբեր շրջանների հույները միմյանց հետ ավելի շար ընդհանրություններ ունեին, նրանց լեզուն՝ պոնտական հունարենը, ժամանակակից հունարենի բարբառներից մեկն է և շար նման է Կապադովկիայի ու Կիպրոսի հունարենին:

Պոնտոսի հույն բնակչության ճշգրիտ թվաքանակը չափազանց դժվար է որոշել: Անհամաչափություն կա ոչ միայն հունական, թուրքական, ամերիկյան աղբյուրների միջև, այլև հենց հույն փարբեր հեղինակներ ու ժամանակակիցներ նշում են իրարամերժ, անզամ մեկը մյուսին երկու անգամ գերազանցող թվեր: Նախ Հունական պարբիարքարանի փվյալները համադրելով՝ Պոնտոսի համար ստանում ենք հետևյալ պատկերը.

Աղյուսակ 11.

Տրապիզոնի վիլայեթ (ներառյալ Ջանիք)	..	353.533
Կասպամոնուի վիլայեթի Սինոպի սանջակ		7.986
Սեբաստիայի վիլայեթի	Ամասիայի սանջակ	36.739
	Շապին Գարահիսարի սանջակ	27.761
	Թոքատի սանջակ	27.174
<i>Ընդամենը</i>		453.193 ⁹⁴

93 Հունական Պոնտոսը Փոքր Ասիայում ուներ 71.500 քառ. կմ փարածություն, որից Տրապիզոնի վիլայեթին (չհաշված Ջանիքի սանջակը) բաժին էր հասնում 31.300 քառ. կիլոմետրը: Տե՛ս Economides D. E., The Pontus and the Right Claims of its Greek Population: Topographical, Ethnographical and Historical Study: With two Maps and Various Statistics, Constantinople: Imprimerie Française Léandre Mourkidès, 1920, p. 6. Օսմանյան վարչական միավորներից Պոնտոսը ընդգրկում էր ա) Տրապիզոնի վիլայեթը, բ) Ջանիքի առանձնացված սանջակը, գ) Կասպամոնուի վիլայեթի Սինոպի սանջակը և դ) Սեբաստիայի վիլայեթի Ամասիայի, Շապին Գարահիսարի ու Թոքատի (Եվդոկիա) սանջակները: Օսմանյան վարչական այս միավորները մտնում էին Պոնտոսի 6 միտրոպոլիտոսների մեջ: Դրանք էին Տրապիզոն, Ռոդոպոլիս (Ջևիզլիկ), Խալդիա (Գյումուշխասնե), Կոլոնիա (Նիկոպոլիս - Շ. Գարահիսար), Նեոկեսարիա (Սիքսար), Ամասիա: Բաժանումը հարաբերական է, և փրվում է՝ համաձայն հունական (պոնտական) աղբյուրների: Դժվար չէ նկատել, որ որոշ շրջաններ բուն հայկական էին:

94 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 7, 11, 13:

Մտացված արդյունքը մոտ է ամերիկյան աղբյուրում նշված 457.000 թվին⁹⁵: Իսկ օսմանյան վերջին մարդահամարի տվյալները համադրելով՝ ստանում ենք 363.000 թիվը, որն իրականությունից հեռու է:

Նայտնի է, որ Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում Պոնտոսի տարածքը ընդգրկվում էր ոչ թե Նոնաստանի, այլ Նայկական պարվիրությունից հարավային հավակնությունների գոտում⁹⁶: Պոնտոսի հույների Ազգային միության նախագահ Ս. Օեկոնոմոսը և նրանց Ազգային կոնգրեսի նախագահ Կ. Ջ. Կոստանդինիդեսն իրենց կազմած հուշագրում, որն ուղղված էր Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին, ներկայացնելով իրենց ազգային պահանջները, նշում էին, որ հույների թվաքանակը տարածքում մոտ 700 հազար էր՝ չհաշված այն 250 հազար պոնտոսցիներին, որ տարիների ընթացքում հայրենիք էին Կովկասում և Ռուսաստանի այլ շրջաններում⁹⁷:

1920 թ. Կոստանդնուպոլսում լույս տեսած «Պոնտոսը և նրա ժողովրդի արդարացի պահանջները» գրքում, հիմնվելով Պոնտական արքեպիսկոպոսության և Ազգային միության ներկայացրած տվյալների վրա, ըստ պոնտական 6 միպրոպոլությունների հույն բնակչության տեղաբաշխման, նշվում են երկու՝ միմյանցից խիստ տարբեր թվեր⁹⁸ :

Այդուսակ 12.

Տրապիզոն	95.500	125.282
Ռոդոպոլիս (Ջևիզլիկ)	57.000	75.000
Իսադիա (Գյումուշխանե)	108.000	218.849
Կոլոնիա (Նիկոպոլիս - Շ. Գարահիսար)	67.000	100.500
Նեոկեսարիա (Նիքսար)	100.000	85.122
Ամասիա	272.500	205.230
Ընդամենը	700.000	809.983

95 <http://www.greek-genocide.org/pontus.html>

96 Նայկական հարցը Նաշտության կոնֆերանսի առաջ, Նայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, թիվ 5, Երևան: Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2002, էջ 158-159:

97 [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919, p. 2.

98 Economides D., նշվ. աշխ., էջ 42 :

Նույն աղբյուրում տեղաբաշխումն արվում է նաև ըստ վարչական միավորների.

Աղյուսակ 13.

Տրապիզոն և Ջանիք	Մինոպ	Մեքաաթիայի սանջակներ			<i>Ընդամենը</i>
		Ամասիա	Շ. Գարահիսար	Թոքար	
523.000	23.000	55.500	51.500	47.000	700.000 ⁹⁹

Օսմանյան խորհրդարանի հույն անդամների՝ 1919 թ. Թուրքիայի հարցերով զբաղվող ամերիկյան հանձնաժողովին ներկայացրած հուշագրում, անդրադառնալով Օսմանյան կայսրության փարբեր շրջաններին, նշվում է նաև Պոնտոսի մասին: Հուշագրում նրանք պնդում են, որ պոնտոսցիների իրական թիվը՝ Կովկաս գաղթածներին ներառյալ, կազմում է 800.000¹⁰⁰:

Պնքեք է նշել նաև, որ Պոնտոսի հարցով զբաղվող որոշ հեղինակներ կանգ են առնում 750.000-ի վրա¹⁰¹:

Անշուշտ, դժվար է որոշել պոնտոսցիների ճշգրիտ թիվն աղբյուրների հակասության ու իրարամերժության պատճառով՝ հաշվի առնելով նաև պոնտոսցի հույների ազգային պահանջները: Չի կարելի հաստատականորեն պնդել հիշատակված և ոչ մի տվյալի բացարձակ ճշգրիտ լինելը: Անգամ պոնտական հուշագրում նշվում էր. «Քանի որ վիճակագրական ծառայությունը Թուրքիայում ճշգրիտ չէ, անհնար է տալ որևէ ստույգ տվյալ երկրի բնակչության փոփոխության մասին»¹⁰²: Եթե հաշվի առնենք նաև, որ փարածքում հաշվվում էին 85.000 մահմեդական, ովքեր իրականում ծնունդով հույներ էին¹⁰³, ապա պարկերն ավելի է խճճվում, քանի որ ոչ բոլոր հեղինակներն են նշում, թե արդյոք իրենց տվյալները վերաբերում են միայն քրիստոնյա՞, թե՞ նաև մահմեդականացված հույներին: Ուստի

99 Նույն տեղում, էջ 45:

100 [Ottoman Greek Parliamentary Deputies], Memorandum Presented by the Greek Members of the Turkish Parliament to the American Commission on Mandates over Turkey, New York: American – Hellenic Society, 1919, p. 14.

101 Charalambidis M., The Pontian Question in the United Nations, Thessaloniki: Pontian Society of Thessaloniki “Euxinos Leschi”, 2004, p. 14.

102 [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum Submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919, p. 2.

103 Economides D., նշվ. աշխ., էջ 46:

կարծիք կա անգամ, որ նախապարերագմյան շրջանում Փոքր Ասիայի Պոնտոսի շրջանի հույն բնակչությունը չէր կարող գերազանցել 500.000-ը¹⁰⁴:

Կենտրոնական և Նարսալայի՝ Փոքր Ասիայի մեջ են մտնում Անկարայի, Կոնիայի, Սեբաստիայի (Սեբաստիան աշխարհագրորեն գտնվում է Փոքր Ասիայի կենտրոնում, սակայն, պարմական զարգացման տեսանկյունից ելնելով, ավելի ճիշտ է դիտարկել Նայկական վիլայեթների հետ), Ադանայի ու Նալեպի վիլայեթները: Չնայած աշխարհագրական հսկա տարածությանը՝ հույներն այստեղ ավելի քիչ էին, քան Փոքր Ասիայի արևմուտքում և հյուսիսում: Այնուամենայնիվ հույն բնակչությունը ներկայացված էր նաև այս վիլայեթներում:

Անկարայի վիլայեթի¹⁰⁵ համանուն կենտրոն Անկարա քաղաքն ուներ մոտ 46.000 բնակչություն, որից 1/3-ը՝ շուրջ 15.000-ը, քրիստոնյաներ էին՝ 12.000 հայ և 3.000 հույն¹⁰⁶: Վիլայեթի Կեսարիայի ու Յոզղաթի սանջակներում ապրում էին ավելի մեծ թվով հայեր ու հույներ: Նունական պարոիարքարանի տվյալներով միայն Կեսարիա քաղաքում ապրում էին 14.152 հույն և 27.080 հայ, Յոզղաթում՝ 3.230 հույն և 22.000 հայ, իսկ ամբողջ վիլայեթում՝ 45.873 հույն և 98.798 հայ¹⁰⁷:

Փաստորեն Անկարայի վիլայեթում կար զգալի թվով քրիստոնյա բնակչություն: Նարկապետ մեծաթիվ էին հայերը, որոնց թիվը, ըստ Թեոդիկի, հասնում էր 115.000-ի¹⁰⁸:

Հույն բնակչությունն ավելի մեծաքանակ էր **Կոնիայի վիլայեթում**¹⁰⁹: Վիլայեթի սանջակներից Նիդեում էր ապրում նահանգի հույների 65

104 <http://www.greek-genocide.org/pontus>.

105 Արևելյան սահմանակից էր Սեբաստիայի, հյուսիսում՝ Կաստամունուտի և Ադանայի վիլայեթներին: Դարասկզբին զբաղեցնում էր 98.416 քառ. կմ տարածք, կազմված էր Անկարայի, Յոզղաթի, Կեսարիայի, Կիլիկիայի ու Չորումի սանջակներից, 21 կազաններից և 2.765 գյուղերից: Տե՛ս Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

106 Mak-Koan K., նշվ. աշխ., էջ 251:

107 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 10:

108 Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցոյցը», ԺՋ տարի, Կ. Պոլիս: Տպ. Մ. Նովակիմեան, 1922, էջ 261-263:

109 Կոնիան վարչականորեն արևելյան սահմանակից էր Ադանայի, արևմուտքում՝ Այդընի ու Նուդավենդիգյարի վիլայեթներին, իսկ հարավում Միջերկրական ծովն էր: Փոքրասիական թերակղզու ամենամեծ վիլայեթն էր՝ 158.944 քառ. կմ տարածքով, կազմված էր Կոնիայի, Նիդեի, Բուրդուրի, Իսպարտայի ու Անթալիայի սանջակներից, 25 կազաններից և 1.939 գյուղերից: Տե՛ս Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

%-ը: Նունական պարրիարքարանի տվյալներով Նիդեի սանջակում և ամբողջվիլայեթում ապրում էր համապատասխանաբար 55.518 ու 87.021 հույն¹¹⁰: Ամենայն հավանականությամբ պարրիարքարանի՝ Կոնիայի վերաբերյալ տվյալները թերի էին, քանի որ անգամ Մըքքարթին նահանգում հաշվում է 121.812 հույն¹¹¹:

Ադանայի վիլայեթը¹¹² (Կիլիկիա) և հույների բնակության շրջաններից էր: Վիլայ Զինեն նշում է, որ 1890-ական թթ. Ադանայի վիլայեթում ապրում էր 97.450 հայ, 46.200 հույն, 20.900 ուղղափառ ասորի և 158.000 մահմեդական, որոնցից միայն 93.200-ն էր թուրք¹¹³: Սակայն Զինեի տվյալները, ամենայն հավանականությամբ, հիմնված են օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա: Միյուրքահայ պատմաբան Սարգիս Կարաջյանն այն կարծիքին է, որ Զինեի տվյալները 50-60 %-ով պակաս են իրական թվերից¹¹⁴: Ըստ Նայկական պարրիարքարանի՝ 1913 թ. միայն Ադանայի վիլայեթում ապրում էր 119.414 հայ¹¹⁵, իսկ ըստ Թեոդիկի՝ Կիլիկիայում հայերի թիվը 205.000 էր¹¹⁶: Նույնների թվաքանակի հարցում հունական աղբյուրները տատանվում են 66.200-ի¹¹⁷ ու 70.000-ի¹¹⁸ միջև:

Նալեայի վիլայեթում¹¹⁹ 19-րդ դարի վերջին բնակվում էր 19.923 հույն¹²⁰: Օսմանյան 1914 թ. մարդահամարը Նալեայի նահանգում հաշվում

110 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 12:

111 McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 110:

112 Արևելքում սահմանակից էր Նալեայի, հյուսիսում՝ Անկարայի ու Մերասարիայի, արևմուտքում՝ Կոնիայի վիլայեթներին, իսկ հարավում՝ Միջերկրական ծովին: 1899 թ. զբաղեցնում էր 71.600 քառ. կմ տարածություն, կազմված էր Ադանայի, Մերսինի, Կոզանի, Իջելի ու Պայասի սանջակներից, 15 կազաններից և 1.632 գյուղերից: Տե՛ս Karpaz K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

113 Cuinet V., La Turquie d'Asie, vol. 2, Paris: Leraux, 1892, p. 5.

114 Karajian S. J., An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915-1918, The Armenian Review 25 (Winter 1972), p. 9.

115 Անանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 37

116 Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 261-263:

117 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 226 :

118 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 15:

119 Դարասկզբին ուներ 117.248 քառ. կմ տարածք, կազմված էր Նալեայի, Մարաշի և Ուրֆայի սանջակներից, 26 կազաններից ու 3.450 գյուղերից: Տե՛ս Karpaz K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211: 1910-1913 թթ. վիլայեթից անջատվում և անկախ սանջակներ են դառնում նախ Ուրֆան, ապա Մարաշը: Տե՛ս McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 30:

120 Krikorian M. K., Armenians in the Service of Ottoman Empire 1860-1908,

է 21.990 հույն¹²¹: Հայկական պարվիրակության՝ Փարիզի հաշվության կոնֆերանսին ներկայացրած հուշագրում նշվում էր, որ Կիլիկիայում (Ադանայի վիլայեթ, Մարաշի սանջակ) 1912 թ. դրությամբ ապրել են 40.000 հույն և 41.000 ասորի, 205.000 հայ և 156.000 մահմեդական¹²²: Այս տեղեկություններից երևում է, որ Կիլիկիայում քրիստոնյաները գերազանցում էին ինչպես թուրքերին, այնպես էլ բոլոր մահմեդականներին միասին վերցրած:

Հայկական (Արևելյան) վիլայեթներն Օսմանյան կայսրության արևելյան հատվածում գրավող այն վեց վարչական միավորներն էին, որոնք Արևմտյան Հայաստանի մաս էին կազմում: Խոսքը վերաբերում է Սեբաստիայի, Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի ու Դիարբեքիի վիլայեթներին, որոնց բնակչության զգալի մասը հայեր էին: Նշված նահանգներում ապրում էին նաև ոչ մեծ թվով հույներ:

Հույն բնակչության քանակով առաջինը Սեբաստիայի (Սվազ)¹²³ վիլայեթն էր: Հունական պարրիարքարանը նահանգում հաշվում էր 99.376 հույն¹²⁴, որոնց տեղաբաշխումն ըստ սանջակների այսպիսին էր.

Աղյուսակ 14.

Սեբաստիա	7.702
Ամասիա	36.739
Շապին Գարահիսար	27.761
Թոքատ	27.174
Ընդամենը	99.376

Սակայն Սեբաստիայի վիլայեթի Ամասիայի, Շապին-Գարահիսարի և Թոքատի սանջակների հույներին, ինչպես զիտենք, հունական աղբյուրները հաշվում են Տրապիզոնի ու Սինոպի հույների հետ՝ որպես Պոնտոսի հույներ: Ուստի ճիշտ է միայն համանուն՝ Սեբաստիայի սանջակի 7.702

London: Routledge & Kegan Paul, 1977, p. 81-82.

121 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

122 Հայկական հարցը Հաշվության կոնֆերանսի առաջ, Հայոց ցեղասպանության պարմության և պարմագրության հարցեր, թիվ 6, Երևան: Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստ. հրատ., 2002, էջ 115:

123 19-րդ դարի վերջին կազմված էր Սեբաստիայի, Ամասիայի, Թոքատի (Եվդոկիա) ու Շապին Գարահիսարի սանջակներից, 28 կազաններից և 4.761 գյուղերից: Տե՛ս Հայկական հարց, հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 408:

124 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 7:

հույներին ներառել հայկական վիլայեթների հույն բնակչության մեջ:

Էրզրումի վիլայեթում Քինեի տվյալներով 1890-ական թթ. ապրում էր 3.725 հույն¹²⁵: Նայոց պատրիարքարանը Նայկական վիլայեթներում Սեբաստիայից բացի միայն Էրզրումում է հիշատակում հույների գոյության մասին, համաձայն որի՝ 1913 թ. դրությամբ այդտեղ ապրում էր 12.000 հույն¹²⁶:

Նայկական մյուս չորս վիլայեթներում հույների տեղաբաշխումն ըստ փարբեր աղբյուրների այսպիսին էր.

Աղյուսակ 15.

Վիլայեթ	Քինե Վ., 1890	Օսմ. 1914 թ. մարդահամար	Մըքքարթի, 1912-1914
Վան	-	1	1
Բիթլիս	210	-	-
Խարբերդ	-	971	1.227
Դիարբեքիր	9.440	1.935	2.355
<i>Ընդամենը</i>	9.650	2.907	3.583

1913 թ. ին Նունաստանին անցած փարսաձրներ: Բալկանյան պատերազմներում Օսմանյան կայսրությունը պարտվեց ու կորցրեց եվրոպական տիրույթների մեծ մասը: Թուրքիային մնաց միայն Արևելյան Թրակիան՝ Ադրիանապոլսով (Էդիրնե): 1913 թ. օգոստոսի 10-ին կնքված Բուխարեստի պայմանագրով Նունաստանին անցան Նարավային Մակեդոնիան, Նարավային Էպիրոսը, Էգեյան ծովի արևելյան կղզիները և Կրետեն:

Մակեդոնիայի հարցն Արևելյան հարցի բաղկացուցիչն էր: Ինչպես նշում է Էդվին Փիրսը, Մակեդոնիան աշխարհագրական եզր է, որ օգտագործվում է՝ արտահայտելով փարբեր փարածական մեծություններ: Նաճախ այն ներառում է նույնիսկ ամբողջ Բալկանյան թերակղզին, բացառությամբ Նունաստանի, Բուլղարիայի, Սերբիայի ու Չեռնոգորիայի¹²⁷: Սակայն սովորաբար ընդունվում է հույն հեղինակների կարծիքը, համաձայն որի՝ Մակեդոնիան նախկին Մոնաստիրի ու Մալոնիկի վիլայեթների զբաղեցրած փարածքն է¹²⁸:

125 Cuinet V., նշվ. աշխ., էջ 136.

126 Նայկական հարցը Նաշտրության կոնֆերանսի առաջ, Նայոց գեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, թիվ 6, 2002, էջ 115:

127 Pears E., նշվ. աշխ., էջ 228 :

128 Նույն տեղում, էջ 228 :

Մակեդոնիան կայսրության ամենաբազմազգ հարվածներից էր. այսպետեղ ապրում էին մեծաքանակ հույներ, թուրքեր, բուլղարներ, սերբեր, վալախներ, հրեաներ, ալբանացիներ: Բալկանյան պատերազմներից առաջ ոչ միայն Ղունաստանը, այլ նաև դաշնակից մյուս պետությունները լուրջ հավակնություններ ունեին Մակեդոնիայի նկատմամբ: Ղակամարությունը մի քանի հանգույց ուներ՝ մի կողմից տեղական ժողովուրդների ու Օսմանյան կայսրության, մյուս կողմից հենց տեղաբնակների միջև: Ինչպես դիպուկ նկատել է Արևելյան հարցի անվանի մասնագետ Ջ. Մարիոթը, «Մակեդոնիան Բալկանյան խնդրի մանրակերպն է»¹²⁹:

Մինչև Բալկանյան պատերազմները Մակեդոնիայի էթնիկական պարկերը չափազանց աղավաղված է ներկայացվում թուրքական մարդահամարի կողմից, որի համաձայն Սալոնիկի ու Ջ.Մոնաստիրի սանջակներում ապրում էին.

Աղյուսակ 16.

Վիլայեթ	Մահմեդականներ	Ղույներ	Բուլղարներ	Ղրեաներ	Այլը	Ընդամենը
Սալոնիկ	419.604	266.574	156.230	52.395	26.556	921.359
Մոնաստիր	328.551	286.001	197.088	5.459	7.729	824.828
Ընդամենը	748.155	552.575	353.318	57.854	34.285	1.746.187 ¹³⁰

Փիրսի տվյալներով Սալոնիկի ու Մոնաստիրի վիլայեթներում միասին ապրում էր 777.000 մահմեդական, 659.000 հույն և 374.000 բուլղար¹³¹: Անշուշտ, հույներն այսպետեղ ամենամեծ էթնիկական խումբն էին, քանի որ ոչ բոլոր մահմեդականներն էին ազգությամբ թուրք:

Ինչպես նշվեց, 1913 թ. Բուխարեստի պայմանագրով միայն հարավային Մակեդոնիան անցավ Ղունաստանին: Այն ներառում էր Դրամայի, Սերեսի ու Սալոնիկի շրջանները (ներառյալ Խալկիդիան)՝ կազմելով շուրջ 34.000 քառ. կմ տարածք: Ամբողջ հարավային Մակեդոնիան ուներ 1.079.000 բնակչություն, որից 518.000 հույն, 348.000 մահմեդական, 213.000 բուլղարացի, հրեա և այլը¹³²:

Ղունաստանին անցած տարածքներից Էպիրոսն ընկած էր Բալկան-

129 Marriott J. A. R., The Eastern Question, A Historical Study in European Diplomacy, Oxford: Clarendon Press, 1951, p. 409.

130 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 166:

131 Pears E., նշվ. աշխ., էջ 231 :

132 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 224 :

յան թերակղզու Ադրիապիկ ավին և մինչև Բալկանյան պարպերազմները մտնում էր օսմանյան Յանինի (Յանինայի) վիլայեթի մեջ: Բուխարեապի պայմանագրով, սակայն, ամբողջ Էպիրոսը չհանձնվեց Նունաստանին: Նյուսիսային մասը, որն ընդգրկում էր Յանինի վիլայեթի Էրիզրիի ու Բերապի սանջակները, մտավ նորաստեղծ Ալբանական պետության կազմի մեջ: Միայն Էպիրոսի հարավը, այսինքն Յանինի վիլայեթի Յանինի ու Պրեկեզեի սանջակները, բաժին հասավ Նունաստանին: Ըստ Պալիսի՝ 7.000 քառ. կմ տարածք ունեցող Հարավային Էպիրոսում ապրում էր 271.000 հույն, 20.000 մահմեդական և տարբեր ազգությունների 2.000 ներկայացուցիչներ (բուլղարներ, հրեաներ, օտարերկրյա հայապակներ և այլն)¹³³:

Կրեպե կղզու բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը հույներ էին: Կրեպեն զբաղեցնում էր 8.000 քառ. կմ տարածք, ուներ 347.000 բնակչություն, որից 321.000-ը հույներ էին, 23.000-ը՝ մահմեդականներ, իսկ 3.000-ը՝ այլ ազգություններ և օտարերկրյա հայապակներ¹³⁴:

Դեռևս 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Կարլայլ Մակ-Կոանի թերի ու նվազեցված տվյալներն անգամ վկայում էին Էզեյան կղզիներից յուրաքանչյուրում կամ հույների բացարձակ մեծամասնության, կամ ամբողջությամբ հունաբնակ լինելու մասին.

Աղյուսակ 17.

Իմբրոս	3.000 հույն
Տենեդոս	5.000 բնակիչ, 2/3-ը հույն
Լեմնոս	12.000 հույն
Միթիլեն	60.000 բնակիչ, բացարձակ մեծամասնությունը հույն
Քիոս	65.000 բնակիչ, 60.000-ը հույն, 2.000-ը թուրք, մնացածը՝ հրեա, ֆրանկ և այլն
Սամոս	34.300 բնակիչ, 34.000-ը հույն
Իկարիա	8.000 հույն
Կաթոնոս	4.000 հույն
Կալիմնո	7.000 հույն
Կոս	16.000 բնակիչ, գրեթե բոլորը հույն
Նոդոնոս	40.000 բնակիչ, 32.000-ը հույն, 6.000-ը թուրք, 2.000-ը հրեա ¹³⁵

133 Նույն տեղում,

134 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 224:

135 Мак-Коан К., նշվ. աշխ., էջ 18-24 :

Օսմանյան պաշտոնական փվյալների համաձայն՝ մինչև Բալկանյան պատերազմները կղզիներում (ներառյալ Կրետեն) հաշվվում էր 364.223 բնակիչ, որոնց բացարձակ մեծամասնությունը կազմում էին հույները՝ 316.842, մահմեդականների թիվը 37.601 էր, այլք՝ 9.780¹³⁶: Պարզ է նաև, որ, չնայած մահմեդականների չնչին ներկայությանը, ամեն կերպ նվազեցված է ներկայացվում հույների թիվը:

Իմբրոս և Տենեդոս կղզիների պատկանելիության հարցն առաջնահերթ խնդիր էր ոչ միայն հույն-թուրքական, այլև միջազգային հարաբերությունների ձևաչափում: Դրանք իրենց աշխարհագրական դիրքով և ռազմավարական նշանակությամբ կապվում էին նեղուցների հետ, քանի որ աշխարհագրորեն շար մոտ էին դրանց: Թուրքական կողմի համար այդ կղզիների դերը մեծ էր, սակայն դրանք հիմնականում հունաբնակ էին: Տենեդոսն ուներ 5.000 բնակիչ, որի ավելի քան 2/3-ը՝ 3.752-ը, հույներ էին, իսկ Իմբրոսում ապրում էր 8.125 հույն¹³⁷: Սակայն ի վերջո այս երկու կղզիների պատկանելիության հարցը լուծվեց հոգուր թուրքերի:

Դեռևս 1911-1912 թթ. իտալաթուրքական պատերազմի հետևանքով թուրքերը կորցրել էին Էգեյան ծովի հարավային՝ Դոդեկանեսյան կղզիները: Իտալիային անցած թվով 12 այդ կղզիները բացառապես հունաբնակ էին.

Աղյուսակ 18.

Պաթմոս	2.700
Լերոս	6.000
Կալիմնոս	18.000
Կոս	10.550
Նիսիրոս	5.000
Ասփիակալեա	1.200
Միսի	16.000
Տիլոս	1.300
Խալկի	2.740
Հոդոս	25.010
Կարպապոս	8.527
Կասոս	5.700
Ընդամենը	102.727¹³⁸

136 Karpal K. H., նշվ. աշխ., էջ 162:

137 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 15:

138 Նույն տեղում:

Բուխարեստի պայմանագրով Իրալիային մնացին Դոդեկանեսյան կղզիները, որոնք ի վերջո Հունաստանին վերադարձվեցին միայն 1947 թ.:

Պալիսի տվյալներով հունական Միթիլեն (Լեսբոս), Բիոս, Սամոս, Լեմնոս, Իմբրոս, Տենեդոս և Իկարիա կղզիներում միասին ապրում էր 260.000 մարդ, որից 247.000-ը՝ հույն, 8.000-ը՝ մահմեդական և 5.000-ը՝ փարբեր ազգություններ¹³⁹:

Փորձենք համադրել հույն բնակչության թվաքանակը բոլոր կղզիներում.

Աղյուսակ 19.

Դարդանելից մինչև Դոդեկանես	247.000
Դոդեկանես	102.727
Կրետե	321.000
Ընդամենը	670.727

Ինչ վերաբերում է Օսմանյան կայսրության մյուս շրջաններին, ապա Ադրիանապոլսի վիլայեթում (Արևելյան Թրակիա) ապրում էր 366.363 հույն¹⁴⁰: Հույների որոշ զանգվածներ կային նաև Սիրիայի, Պաղեստինի, Լիբանանի շրջաններում: Մասնավորապես օսմանյան վերջին մարդահամարի համաձայն՝ Բեյրութի վիլայեթում ապրում էր 87.244 ուղղափառ, 24.210 կաթոլիկ, Սիրիայում՝ 60.978 ուղղափառ, 27.662 կաթոլիկ, Երուսաղեմի շրջանում՝ 26.035 ուղղափառ և 1.086 կաթոլիկ հույն¹⁴¹:

Այսպիսին էր հույների տեղաբաշխումն Օսմանյան կայսրությունում մինչև Բալկանյան, ապա նաև մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմները: Հույն բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ ամենափարբեր աղբյուրների համադրումը և վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ, չնայած թուրքական մարդահամարների դիֆերենցիալությանը՝ կեղծել ու նվազագույնի հասցնել հույների թիվը, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր շուրջ 2,5 մլն հույն¹⁴²: Հունական փարբը հարկապես մեծաթիվ ու ներկայացուցչական էր կայսրության արևմտյան հատվածում:

139 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 224:

140 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 15:

141 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

142 Տե՛ս նաև՝ London Committee of Undreamed Greeks, The Liberation of the Greek people in Turkey, Manchester: Norbury Natzio & Co., 1919, p.3.; Λαμέρας Κ., Η Περί Μικράς Ασίας και των εν Αυτή Κρυπτοχριστιανών, Αθήνα, 1921, σελ. 8.

1.2. Նույնեքի ազատագրական շարժումն ու կոտորածները XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին

19-րդ դարում հույները փակավին գտնվում էին Օսմանյան փրկապետության փակ: Օսմանյան կայսրությունում հույները մտնում էին հունական ուղղափառ համայնքի (Millet-i Rum կամ Rum Milleti) մեջ: «Միլլեթի» գլուխ կանգնած էր Կոստանդնուպոլսի հունական պատրիարքը¹⁴³: Վերջինս համարվում էր «Նույն ուղղափառ ազգի» հոգևոր և ազգային առաջնորդը («Եթնօրչոց»): Այս փոփոխ առաջինը շնորհվել է Գենադիոս 2-րդ Մխուրիոսին՝ առաջին հեփթյուզանդական պատրիարքին, սուլթան Մեհմեդ 2-րդի կողմից 1454 թ.¹⁴⁴: Ժամանակի ընթացքում պատրիարքը դառնում է Օսմանյան բյուրոկրատիայի անդամ: Նույնաց պատրիարքը, ի հավելումն իր հոգևոր ազդեցության, ստանում է նաև բավականին մեծ քաղաքական իշխանություն ամբողջ միլլեթի գործերի կառավարման մեջ¹⁴⁵:

Ընդհանրապես ոչ մահմեդականների իրավական կարգավիճակն իսլամական օրենքներում հիմնվում էր Ղուրանի փարբեր այաթների և Շարիաթի (մահմեդական իրավունքի կանոնների) վրա: Նամաձայն դրա էլ հասարակությունը բաժանվում էր մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների, իսկ վերջիններս էլ իրենց հերթին կազմված էին «անի ուլ քիփաբ»-ից՝

143 Բացի Կ. Պոլսից Օսմանյան կայսրությունում հույներն ունեին ևս երեք պատրիարքարան՝ Երուսաղեմի, Ալեքսանդրիայի ու Անփոքի, որոնք ինքնուրույն էին՝ ունենալով հավասար իրավունքներ: Այնուամենայնիվ ավագության իրավունքը պատկանում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությանը:

144 Alexandris A., The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974, Athens: Centre for Asia Studies, 1992, p. 22.

145 1461 թ. սրբեղծվեց նաև Կոստանդնուպոլսի Նայոց պատրիարքարանը, որն իր հերթին դարձավ օսմանահպարակ հայերի հոգևոր և ազգային հարցերը փնտրինող հասարակություն: Սուլթանը նպարակ ուներ այն դարձնելու յուրաբեակի հակակշիռ Կոստանդնուպոլսի Նունաց պատրիարքարանին և Էջմիածնի Նայ առաքելական կաթողիկոսությանը: Սրբեղծվեց նաև Նրեական միլլեթը: Ժամանակի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում մեծ տիրությունների ազդեցության մեծացման հետևանքով սրբեղծվեցին նորերը: Այսպես, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի ճնշմամբ կայսրության կաթոլիկ հայերը հասան նրան, որ 1831 թ. ճանաչվեց նաև Կաթոլիկ միլլեթը, իսկ Մեծ Բրիտանիայի աջակցությամբ 1850 թ. սրբեղծվեց Բողոքական միլլեթը: 1882 թ. Սիրիական (Ասորական) Ուղղափառ եկեղեցին կրկին Մեծ Բրիտանիայի ճնշմամբ ճանաչվեց առանձին միլլեթ և դարձավ անկախ Նայական պատրիարքարանից: 1914 թ. Օսմանյան կայսրությունում կար 17 առանձին միլլեթ: Տես Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 21:

«գրքի մարդկանցից» (միաստվածներ, ովքեր ունեին Սուրբ գիրք) և մնացածներից (կռապաշտներ, աթեիստներ)¹⁴⁶: Նույնըն Օսմանյան կայսրությունում այլ քրիստոնյաների և հրեաների նման գտնվում էին յուրահատուկ կարգավիճակում: Նրանք համարվում էին «առի ուլ քիտաբ»՝ «գրքի մարդիկ» և մահմեդականների համեմատ գրկված էին մի շարք իրավունքներից: Նույնըն այլ քրիստոնյաների և հրեաների նման իրավունք չունեին զենք կրելու, ձի հեծնելու, նրանց տները պետք է լինեին ավելի ցածր, քան հարևան մահմեդականներինը: Նրանք պետական պաշտոններ գրեթե չէին զբաղեցնում, կրում էին հատուկ զգեստներ, որոնցով տարբերվում էին մահմեդականներից: Միաժամանակ «գրքի մարդիկ» չէին ընկալվում որպես «քաֆիր» կամ «գյավուր»: այդ անվանումը տրվում էր միայն «անհավատներին» կամ կռապաշտներին, որոնք ամենացածր խավն էին:

Այնուամենայնիվ բոլոր ոչ մահմեդականները՝ տվյալ դեպքում կայսրության ուղղափառ հույները, ունեին «դիմմի»-ի իրավական կարգավիճակ, այսինքն՝ մարդիկ, ովքեր ապրում էին իսլամական պետության հովանավորության ներքո կամ մահմեդական գերիշխանության տակ¹⁴⁷: Նրանք գտնվում էին մահմեդական կառավարիչների իշխանության ներքո, վճարում էին հատուկ հարկեր՝ «ջիզյե», որը հավաքվում էր յուրաքանչյուր ոչ մահմեդական տղամարդուց, և այդ պատճառով էլ շատ ծնողներ թաքցնում էին իրենց արու զավակների իրական թիվը¹⁴⁸, և «հարաջ»՝ բնամթերքով հարկը, որը վերացվեց 1852 թ. և փոխարինվեց «բեդել ի ասքերի»-ով՝ զինվորական հարկով: Բացի այդ, այլ հարկերը մի քանի անգամ ավելի էին մահմեդականների վճարած հարկերից: Օսմանյան կայսրությունում երկար ժամանակ քրիստոնյաների նկատմամբ դրսևորված դաժանություն էր «դեվշիրմեն»՝ մանկահավաքը¹⁴⁹: Այն սկիզբ էր առել դեռևս 14-րդ դարի երկրորդ կեսին սուլթան Մուրադ Առաջինի (1362-1389) օրոք: «Դեվշիրմեն» կատարվում էր յուրաքանչյուր երկու-երեք կամ հինգ տարին մեկ անգամ. 8-20 տարեկան երեխաներից ու պատանիներից ֆիզիկապես «ամենաուժեղներին ու գեղեցիկներին» ընտրում և հավաքում

146 Akçam T., A Shameful Act, The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, London: Constable, 2007, p. 6.

147 Նույն տեղում, էջ 7:

148 Սա ևս մեկ հանգամանք էր, որ դառնում էր վիճակագրական տվյալներում թվերի անճշտության պատճառ:

149 Նայտին է նաև տղայահավաք, տղայաժողով, «արյան հարկ» անվանումներով: Տե՛ս Շաքարյան Ա., «Արյան հարկը» Օսմանյան կայսրությունում. Դեվշիրմեն, Եր.: Նեղինակային հրատարակություն, 2006, էջ 6:

էին ենիչերիության համար¹⁵⁰: Նրանց դաստիարակում էին մահմեդական ոգով, դարձնում մոլի մահմեդականներ, ովքեր հեփազայում պարուհաս էին դառնում քրիստոնյա ազգաբնակչության համար: Ի փոքրիկություն հայկական նահանգների՝ Բալկաններում դրանք սկսվել են ավելի շուտ և կատարվել են ավելի մեծ չափով: Ըստ ակադեմիկոս Մ. Զուլայանի՝ «դեվչիրմեները» շարունակվել են մինչև 18-րդ դարը¹⁵¹: Ընդ որում, սկզբում «դեվչիրմենի» ենթարկվում էին հիմնականում հույները, հետո այն փարածվեց քրիստոնյա այլ ժողովուրդների վրա:

Այսպիսով, «դիմիսները»՝ ոչ մահմեդականները, դառնում էին երկրորդ կարգի մարդիկ¹⁵²: Այդպես էին նրանք ընկալվում ոչ միայն իշխանությունների, այլ նաև հասարակության կողմից: Միլեթները դարձան «դիմիսներին» ըստ կրոնի կամ կրոնական փոքրիկ ուղղությունների միավորող համակարգ: Այս վերաբերմունքն առավել հասկանալի է դառնում, եթե հաշվի առնենք, որ Օսմանյան կայսրությունն իր էությանը կրոնապետություն էր, և սուլթանը համարվում էր նաև բոլոր մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդը՝ խալիֆը¹⁵³:

Ինչպես քրիստոնյա մյուս հպարակների՝ հայերի, ասորիների, սլավոնների և այլոց, այնպես էլ հույների վիճակը բավական ծանր էր: Թուրքական փիրապետությունն ամեն կերպ խոչընդոտում էր պետականության հարուստ ավանդույթներ ունեցող և զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա զբնվող հույների ազգային զարգացումը:

Դեռևս 1768 թ. սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը հույս էր ներշնչել հույն ժողովրդին՝ ազատագրվելու թուրքական լծից, հեփազար հույներն ակտիվորեն մասնակցում էին պատերազմին: 1770 թ. Մորեայում (Պելոպոնես) ապստամբություն է բռնկվում Օսմանյան իշխանության դեմ: Սակայն Մորեայում ռուսական ցամաքային զորքերի սակավությունը և որոշ ռազմական սխալներ թուրքերին հնարավորություն են տալիս հաշվեհարդար տեսնել տեղացի հույների հեփ: Դրա հետևանքով 40.000

150 Զուլայան Մ. Կ., «Դեվչիրմեն»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրությունում ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, Պարմա-բանասիրական հանդես, 1959, թիվ 2-3, Երևան: ՆՍՄՌ-ԳԱ հրատ., էջ 251:

151 Զուլայան Մ. Կ., նշվ. աշխ., էջ 255:

152 Hofmann T., Co-Victims in Genocide: The Christians during the last decade of Ottoman Rule, p. 4 – 5.

153 Օսմանյան սուլթանները, այն բանից հետո, երբ 1517 թ. Սելիմ Առաջին Անեղը (1512-1520) նվաճեց Եգիպտոսը, համարում էին, որ իրենց է անցել խալիֆի փիրդոսը: Տե՛ս Миллер А. Ф., Краткая история Турции, Москва: Госполитгиздат, 1948, с. 18.

մորեացի հույն է սպանվում, սարկության վաճառվում կամ լքում երկիրը¹⁵⁴: Պարերազմում թուրքերը պարտվում են, և 1774 թ. հուլիսին կնքվում է Բյուչուկ-Վայնարջիի հաշտության պայմանագիրը:

Պայմանագրի յոթ հոդված (1, 7, 14, 16, 17, 23, 25) նվիրված էր թուրքահպարակ քրիստոնյաների իրավունքների ու շահերի պաշտպանությանը: Մասնավորապես 7-րդ հոդվածը Բարձրագույն դռանը պարտավորեցնում էր քրիստոնեական օրենքի ու եկեղեցու հստակ պաշտպանություն¹⁵⁵: Այս և մյուս հոդվածների պարունակությունը Ռուսաստանին հնարավորություն էր տալիս այն օգտագործել Բ. Դռանը նոր պահանջներ առաջադրելու համար՝ նրան հպարակ քրիստոնյա (ուղղափառ) ազգերի շահերից ելնելով:

Նենց Բյուչուկ-Վայնարջիի պայմանագրից հետո Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հարվածների բախտը դառնում է եվրոպական դիվանագիտության առարկա՝ դադարելով զուր Թուրքիայի ներքին խնդիրը լինելուց: Այս պայմանագրից հետո եվրոպական դիվանագիտության մեջ մտավ հումանիտար ինտերվենցիա (*Ֆր. l'intervention d'humanité*) հասկացությունը՝ որպես լծակ՝ թեթևացնելու թուրքական ճնշումը հպարակ քրիստոնյա ազգերի վրա¹⁵⁶: Անվանի ցեղասպանագետ Վ. Դադրյանն այն կարծիքն է հայտնում, որ այս պայմանագրի կարևոր և առանցքային դերն այն էր, որ սերտորեն կապված էր բարձրացող Արևելյան հարցի հետ: Նարց, որի էությունը գոյություն ունեցող մշտական հակամարտությունն էր մի կողմից օսմանյան իշխանությունների, մյուս կողմից նրանց ենթակա ոչ մահմեդական ազգերի միջև¹⁵⁷:

«Արևելյան հարց» հասկացությունն առաջին անգամ օգտագործվել է 1822 թ. Վերոնայի վեհաժողովում: Նախկանշական է այն փաստը, որ դրա օգտագործումը կապված էր հույն ժողովրդի՝ Օսմանյան տիրապետության դեմ ազգային ազատագրական շարժման վերելքի և Բալկաններում ստեղծված իրավիճակի քննարկման հետ¹⁵⁸:

154 Арш Г., Этернсткое движение в России, Освободительная воряба греческого народа в начале XIX в. и русско – греческие связи, Москва: Наука, 1970, с. 82.

155 Дружинина Е., Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1955, с. 352.

156 Dadrian V., The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, Providence – Oxford: Berghahn Books, 1995, p. 8.

157 Նույն տեղում, էջ 11:

158 Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. - 1914 թթ.), Եր.: ՆՂԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999, էջ 27:

19-րդ դարի սկզբին հույն ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը մեծապես կապված էր 1814 թ. Օդեսայում հիմնված «Ֆիլիկի էթերիա» (հուն.՝ «*Φιλική Εταιρεία*», «Ընկերական միություն») գաղտնի կազմակերպության և հետագայում դրա ղեկավար Ալեքսանդր Իպսիլանտիի անվան հետ: 1821 թ. փետրվարին Իպսիլանտիին ապստամբության փորձ է անում Մոլդովայում, որը ձախողվում է: Փոխարենը մեկ ամիս անց այն բողոքովում է Մորեայում և արագ տարածվում ամբողջ Հունաստանում:

Թուրքական իշխանությունները հույների ապստամբությանը պատասխանում են դաժան կոտորածներով: Մայրաքաղաքում Հունական պարիսպաքարանի դարպասների վրա կախաղան է բարձրացվում պարիսպաքար Գրեգորի 5-րդը (1797-1798, 1806-1808, 1818-1821), ինչպես նաև կոտորվում է 10.000 հույն¹⁵⁹: Ջարդեր են լինում նաև այլ քաղաքներում: Այդուհանդերձ արդեն 1822 թ. հունվարի դրությամբ գրեթե ողջ Մորեան ապստամբների ձեռքում էր: Էպիդավրոս քաղաքում հրավիրվում է Ազգային ժողով, որն էլ 1822 թ. հունվարին ընդունում է Սահմանադրություն և հռչակում Հունաստանի անկախությունը¹⁶⁰: Սուլթանը դիմում է իր վասալ, Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալին, ով էլ իր որդի Իբրահիմ փաշային ուղարկում է հույների դեմ: 1826 թ. եգիպտական բանակը փրկեց Մորեայի մեծ մասին¹⁶¹ և դաժան հաշվեհարդար տեսավ հույների հետ: Միսուլունգիի 15.000 բնակչությունից փրկվեց միայն 4.800-ը¹⁶², մնացածը կոտորվեցին Իբրահիմի կողմից: Դեռևս 1822 թ. սկզբին, երբ թուրքերը մարտեր էին մղում Պապրաս քաղաքի շրջանում, իսկական հաշվեհարդար են տեսնում բնակչության հետ՝ կոտորելով 15.000 հույն¹⁶³: Հարկապես դաժան էին Քիոս կղզում տեղի ունեցող իրադարձությունները¹⁶⁴: Տարբեր

159 Петросян Ю., Османская империя, могущество и гибель, Москва: Наука, 1990, с. 180.

160 Svoronos N., Histoire de la Grèce moderne, Paris: Presses Universitaires de Paris, 1964, p. 42.

161 Новичев А., Турция. Краткая история, Москва: Наука, 1965, с. 74.

162 Driault E., La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours, Paris: Felix Alcan, 1898, p. 117.

163 Նույն տեղում, էջ 110:

164 Քիոսի կոտորածը լայն արձագանք ունեցավ Եվրոպայում: Ֆրանսիացի գեղանկարիչ Է. Դելակրուայի «Քիոսի կոտորածը» կտավը նվիրված է ողբերգական այդ իրադարձություններին:

գնահատականներով Քիոսում կոտորվել է 30¹⁶⁵-50¹⁶⁶ հազար, իսկ գերեվարվել և ստրկության վաճառվել՝ 35¹⁶⁷- 43¹⁶⁸ հազար հույն:

1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի և 1829 թ. սեպտեմբերի 14-ին Ադրիանապոլսի պայմանագրից հետո որոշվեց Ղունաստանի ճակատագիրը: Պայմանագրի 10-րդ հոդվածով թուրքական կառավարությունը ճանաչում էր Ղունաստանի ինքնավարությունը¹⁶⁹: 1830 թ. փետրվարի 3-ին Լոնդոնում Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան ու Ռուսաստանը համաձայնության եկան Ղունաստանին անկախություն տրալու շուրջ, և նրանց ճնշմամբ սուլթանը 1830 թ. ապրիլի 24-ին ճանաչեց Ղունաստանի անկախությունը: Փետրվարյան այս արձանագրության պարմական կարևորությունը Ղունական պետության միջազգային ճանաչման մեջ է: Մակայն ոչ բոլոր հունական հողերն ընդգրկվեցին նորաստեղծ պետության մեջ: Խոսքը վերաբերում է Թեսալիային, Էպիրոսին և Կրետեին. Օսմանյան կայսրությանն էին մնում նաև Մակեդոնիան, Թրակիան, Էգեյան կղզիների մեծ մասը և այլն: Ռուս դիվանագետ Ա. Ռիբոպիերի խոսքերով Ղունաստանի սահմանները «ժլպորդեն սեղմված էին»¹⁷⁰ և անցնում էին Սպերխիոս և Ախեյոս գետերով:

Հարկապես սուր էր դրված Սամոս և Կրետե (Կանդիա) կղզիների հարցը: Կղզիներից յուրաքանչյուրի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հույներ էին, ուստի անարդարացի էր դրանք թողնել Թուրքիայի կազմում: Իրենց մեղքը «քավելու» համար հովանավոր տերություններն արձանագրության մեջ հատուկ կետ մտցրին, որի համաձայն «կղզիների բնակչության նկատմամբ ոչ մարդասիրական վերաբերմունքի դեպքում «հովանավոր տերություններից» յուրաքանչյուրն իր պարտքը կհամարի ազդել, ճնշել Բ. Դռան վրա, որպեսզի պաշտպանի նշված կղզիների բնակչության անվտանգությունն անօրինական գործողություններից և

165 Dadrian V., The History of the Armenian Genocide..., p. 12:

166 Greene Fr., Armenian Massacres or the Sword of Mohammed, Washington: American Oxford Publ., 1896, p. 96. Տե՛ս նաև՝ Rummel R., Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900, Münster, Lit, 1998, p. 24.

167 Driault E., նշվ. աշխ., էջ 110-111:

168 Арш Г., Тайное общество “Филики Этерна”, Из истории борьбы Греции за свержение османского ига, Москва: Наука, 1965, с. 111.

169 Шеремет В. И., Турция и Адрианапольский мир 1829 г.: Из истории Восточного Вопроса, Москва: Наука, 1975, с. 155.

170 Международные отношения на Балканах, 1815-1830 гг., Москва: Наука, 1983, с. 275.

ճնշումներից»¹⁷¹:

Նույն ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը և անկախ Նունաստանի սրբեղծումն էական ազդեցություն ունեցան նաև Օսմանյան պետության վերնախավի վարած քաղաքականության վրա՝ կապված պետության ամբողջականության պահպանման հետ: Գիտակցություն ամրապնդվեց, որ եթե իրադարձությունները դասավորվեն նախկինի պես, ապա հնարավոր էին ազգային նոր շարժումներ, որոնք էլ, ամենայն հավանականությամբ, բերելու էին փարածքային նոր կորուստներ: Ուստի սկսվեց նոր մտքեցումների մշակումը, որի ուղղությամբ առաջին քայլերը կատարվեցին 19-րդ դարի 20-30-ական թթ. Մահմուդ 2-րդի (1808-1839) օրոք, ով հայտարարեց, թե կայսրության բոլոր հպարակներն իր հարազատ գավակներն են, որոնց ինքը վերաբերվում է հավասարապես՝ նրանց միջև փարբերություն դնելով միայն կրոնական առումով¹⁷²:

Ժամանակի նշանավոր օսմանյան պետական գործիչ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան ևս գտնում էր, որ միայն բարեփոխումների միջոցով կարելի է պահպանել Օսմանյան կայսրությունը և անգամ հասնել նրա երբեմնի հզորությանը: Նա հասկանում էր նաև, որ բարեփոխումները պետք է շոշափեն նաև քրիստոնյա ազգերի շահերը: Մուստաֆա Ռեշիդի կազմած բարենորոգումների ծրագիրը կայսերական որոշման փուլից ստացավ և որպես հրովարտակ հրապարակվեց 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին Աբդուլ-Մեջիդ սուլթանի օրոք: *Գյուլխանեի հաթթ-ը շեքիֆը*, ինչպես կոչվեց այն, առաջ էր բաշում հետևյալ համալիր սկզբունքները.

- Օսմանահպատակ բոլոր քաղաքացիների (այդ թվում նաև քրիստոնյաների) կյանքի, գույքի և պատվի անձեռնմխելիություն,
- Առանց գործող դատավճի պատիժ չկիրառել որևէ մեկի նկատմամբ,
- Նարկային համակարգի բարեփոխումներ՝ նոր օրենքների ընդունման փուլով, որոնց նպատակը ոլորտում արդարության հաստատումն էր,
- Նոր օրենսդրություն բանակի և դրա կազմակերպման համար¹⁷³:

171 Сенкевич И., Россия и Критское восстание 1866-1869 гг., Москва: Наука, 1970, с. 9.

172 Саффрастян Р., Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в), Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1985, с. 26.

173 Noradounghian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Deuxième (1789-1856), Paris: Cotillon a. o., 1900, p. 288-290. Տե՛ս նաև՝ Розен Д., История Турции от победы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 году.- Часть 2: От вступления на престол Абдул-Меджида до Парижского трактата в 1856 году., СПб., 1872, с. 274-278.

Մեծ փերությունները ողջունեցին բարենորոգումների ծրագիրը: Ինչպես ֆրանսիական, այնպես էլ բրիտանական դիվանագիտությունը լիովին պաշտպանում և նպաստում էր օսմանյան պետական գործիչների բարենորոգչական ծրագրերի իրականացմանն ազգային հարցում, բանի որ դրանով կարելի էր կանխել ազգային-ազատագրական շարժումները, որոնց ծավալումը կարող էր մեծացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը:

1840-ական թթ. Օսմանյան կայսրության՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարվող քաղաքականությունն ամեն կերպ նպաստակ էր հեղափոխում չնչին օրենսդրական գիշումներով քրիստոնյա ազգաբնակչությանը «կապել» իշխանություններին: Այս քաղաքականության իրականացումը մեծապես կապված էր «հավասար վերաբերմունքի» և մինչև Ղրիմի պատերազմի սկիզբը դրա հետ զուգակցվող «սուլթանի բոլոր հպատակների միասնության» սկզբունքների հետ¹⁷⁴: Իրականում թուրքական իշխանությունները նման քաղաքականությամբ նպաստակ ունեին լուծել երեք հիմնական խնդիր.

1. Քրիստոնյաների ազատագրական պայքարի կանխարգելում,
2. Բոլոր հպատակների հավասարության և միասնականության կեղծ ցուցադրություն,
3. Որպես բոլոր հպատակների համախմբված պայքարի միջոցի օգտագործում կայսրության թշնամիների՝ առաջին հերթին Ռուսաստանի դեմ:

1850-ական թթ. սկզբին Արևելյան հարցի սրումը հանգեցրեց Ղրիմի պատերազմին (1853-1856 թթ.): Պատերազմի ընթացքում ուժեղացան քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային շարժումները: 1853 թ. վերջին և 1854 թ. սկզբին սաստկացան ժողովրդական ելույթները Բուլղարիայում, 1854 թ. հունվարից աննախադեպ հակաթուրքական շարժումներ եղան Էպիրոսի, Թեսալիայի և Էգեյան կղզիների հույների շրջանում: Պատերազմի ընթացքում և հետո զգալիորեն աճեց Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությունն Օսմանյան կայսրության վրա, փոխարենը սասանվեց Ռուսաստանի միջազգային հեղինակությունը:

Մինչև Փարիզի պայմանագրի ստորագրումը 1856 թ. փետրվարի 18-ին հրապարակվեց սուլթանի՝ կայսրության փոքրամասնությունների արքունություններին վերաբերող շնորհագիրը՝ *Ֆաթթ-ը հյումայունը*, իսկ երեք օր անց՝ փետրվարի 21-ին, թուրքական փեղական մամուլում

հայտնվեց շնորհագրի տեքստը հունարեն, հայերեն, եբրայերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն¹⁷⁵: Մեծ տերությունները ձգտում էին պահպանել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունն ու կանխել ազատագրական շարժումների ծավալումը, Ռուսաստանի դերի մեծացումը: Նրանք տասնյակ միլիոնների հասնող ներդրումներ ունեին կայսրության տնտեսության մեջ, ուստի Օսմանյան Թուրքիայի կայունությունը պետք էր առաջին հերթին հենց նրանց: Բավական է նշել, որ 1856 թ. դրությամբ միայն Ֆրանսիան Օսմանյան կայսրություն էր ներմուծում 91.9 մլն ֆրանկի և արտահանում 131.5 մլն. ֆրանկի ապրանք, իսկ Մեծ Բրիտանիան՝ համապատասխանաբար 141.3 մլն և 80 մլն¹⁷⁶:

Տարթ-ը հյունայունի բովանդակությունը հիմնականում ամրագրում էր *Տարթ-ը շերիֆով* փրված իրավունքները, չնայած ուներ որոշ հավելումներ: Մասնավորապես ազգային համայնքները ներկայացուցչություն էին ունենալու ընդհանուր բաժինների վարչական խորհուրդներում, երկրի գավառներում, իսկ այլ պետությունների քաղաքացիներն իրավունք էին ստանում անշարժ գույք ձեռք բերելու Օսմանյան կայսրության տարածքում¹⁷⁷:

Օսմանյան կայսրությունում բարենորոգչական շարժումը մեծ ազդեցություն ունեցավ նաև քրիստոնյա համայնքների ներսում: Ինչպես արևմտահայության դեպքում օսմանահպատակ հույների մոտ էլ սկսվեց «Մահմանադրական շարժում»: Այն ուներ գրեթե նույն շարժառիթներն ու պարզառոտները: Մասնավորապես Կոստանդնուպոլսում հունական աշխարհիկ մտավորականությունն ու գործարար հատվածի վերնախավը հակասության մեջ են մտնում Ուղղափառ պատրիարքարանի ու միլեթի կազմակերպության ավանդական գաղափարախոսության հետ: Հունական միջին դասը պայքարում էր միլեթի համակարգի օլիգարխիկ կառուցվածքի ժողովրդավարացման համար: Հունական կղերական իշխանություններն այնքան էլ խանդավառված չէին բարենորոգչական շարժմամբ. նրանք դիմադրում էին փոփոխություններին, որ նպատակ ունեին ավելացնել աշխարհիկ ներկայությունը համայնքային գործերի կառավարման մեջ¹⁷⁸:

175 Шеремет В., Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в., М.: Наука, 1986 с. 242.

176 Նույն տեղում, էջ 50:

177 Noradoungian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Troisième (1856-1878), Paris: Cotillon a. o., 1902, p. 83-88.

178 Երկյուղ կրելով Ուղղափառ միլեթի նկարմամբ կղերական իշխանության թուլացումից՝ հունական բարձրագույն հոգևորականությունն առաջարկում էր շարունակել և զարգացնել «gerondismos»-ի համակարգի հաստատումը, որն

Այնուամենայնիվ 1856 թ. հետո համայնքի ներսում բարենորոգումն անխուսափելի դարձավ: Նամաձայնեցնելով կառավարության հետ՝ ստեղծվեց Սահմանադիր ժողով՝ կազմված յոթ արքեպիսկոպոսից և քսանմեկ աշխարհիկ անդամից (տասը՝ մայրաքաղաքից, տասնմեկը՝ նահանգներից), ովքեր հանդիպեցին 1857 թ. ապրիլին Կոստանդնուպոլսում: Սահմանադիր ժողովը կոչվեց նաև «Ազգային խորհուրդ»: Սակայն աշխարհաբններն այնքան էլ հարթ չէին ընթանում: Դրա հետևանքով 1859 թ. հուլիսին հրաժարական են տալիս հինգ ավագ արքեպիսկոպոս, իսկ մեկ տարի անց նաև պատրիարք Կիրիլ 2-րդը (1855-1860): Նրա հաջորդ Խոսակիմ 2-րդն (1860-1863) առավել կառուցողական դիրք է գրավում բարենորոգչական շարժման նկատմամբ: Ի վերջո կազմվեց բարեփոխված «Սահմանադրության» տեքստը և 1862 թ. Նունական Ուղղափառ միլեթի կողմից ներկայացվեց Բ. Դռանը: Նախորդ տարի Օսմանյան կառավարությունը վավերացրեց Նունական «Գլխավոր /Ազգային կանոնադրությունը» («Γεωικοί / Έθνικοί Κανονισμοί»)՝¹⁷⁹: Նույների համար այն որոշակի ձեռքբերում էր համայնքային գործերում եկեղեցականների ունեցած մենաշնորհի դեմ պայքարում¹⁸⁰: Սակայն համեմատած արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության հետ՝ ներհամայնքային կյանքում այն չունեցավ այնքան մեծ հնչեղություն¹⁸¹:

Չնայած Թ-անզիմաթի՝ իր ժամանակի համար առաջադիմական

ապահովում էր հոգևոր գերիշխանություն միլեթին վերաբերող բոլոր գործերի նկատմամբ: Նամակարգի անունը գալիս էր «gerondes» (բարձրաստիճան արքեպիսկոպոսներ կամ միտրոպոլիտներ) եզրից: «Gerondes» էին համարվում Կեսարիայի, Եփեսոսի, Ներակլեայի (Էրեզի), Սիզիկուսի (Էրդեկ), Նիկեայի (Իզնիկ), Նիկոմեդիայի, Քաղկեդոնի (Կադիքոյ) և Դերկոսի (Տերկոզ) արքեպիսկոպոսները: Տե՛ս Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 33:

179 Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 33:

180 Սկսած 1863 թ. Պատրիարքը համայնքային գործերը վարում էր՝ համաձայնեցնելով Մշտական խառը (բաղադրյալ) ազգային խորհրդի հետ («Τό Διαρκές Έθνικόν Μικτόν Συμβούλιον »): Խորհուրդը բաղկացած էր չորս ավագ եպիսկոպոսից և ութ աշխարհիկ անդամից՝ ընտրված կոստանդնուպոլսյան հույներից: Սրբազան Սինդոզի («Ίερα Σύνοδος») փաստերկու ավագ արքեպիսկոպոսների հետ այս երկու պատրիարքական խորհուրդները կազմում էին «եկեղեցու երկու մարմինները» («Τά δύο Σώματα τής Έκκλησίας »): Խառն ազգային խորհուրդը պատրիարքի հետ փոփոխում էր ներհամայնքային բոլոր գործերը: Տե՛ս Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 33-34:

181 Կանոնադրության տեքստի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Փափագյան Ավ., Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915), Երևան: «Չանգակ-97», 2002, էջ 51-89:

դերին, այնուամենայնիվ, ինչպես Նաթթը-ը շերիֆի, այնպես էլ Նաթթը-ը հյումայունի հեփապնդած գլխավոր նպատակը կայսրության բոլոր հպարակների ասփիճանական ձուլումն էր¹⁸²: Այլ կերպ ասած՝ այսօրվա դրսևորվում էին օսմանիզմի գաղափարախոսության ակունքները: Ի վերջո խնդիրը կայսրության պահպանումն էր, իսկ ազգությունների ձուլումն այդ խնդրի լուծման ամենահարմար փարբերակը կլիներ: Դրա լավագույն ապացույցը բարենորոգումների գլխավոր գործիչներից մեկի՝ Ֆուադ փաշայի քաղաքական կրակն էր՝ ուղղված Աբդուլ Ազիզ սուլթանին: Խոսելով Օսմանյան կայսրության հպարակ ժողովուրդների մասին՝ նա համոզմունք է հայտնում, որ բնավ պետք չէ մտածել քրիստոնյաներին ինքնավարություն, առավել ևս անկախություն փալու մասին: Բերելով Նունասպանի օրինակը՝ Ֆուադ փաշան նշում է. «Պետք չէ մոռանանք Նունասպանին՝ ինքնին անկարևոր մի երկիր, բայց ծանձրացուցիչ մի գործիք թշնամի պետությունների ձեռքում: Եվրոպացի բանաստեղծները, կազմելով այս ուրվական թագավորությունը, կարծեցին, թե պետք է կարողանային վերակենդանացնել մի ազգի, որ երկու հազար տարուց ավելի մեռել էր արդեն... Նշվեցական ցեղի ոգին միշտ մեր դարի թշնամին պետք է լինի... Այս նենգավոր և չարասիրտ ժողովրդի ուրնձգությունների դեմ լավագույն պաշտպանությունն իր եպերելի սնափառության և բացարձակության մեջ է, որոնցով նա մեր բոլոր արևելյան ազգերի աչքում օրեցօր ավելի արելի, ավելի անտանելի է դառնում: Մեր քաղաքականության նպատակը պետք է լինի հնարավոր չափով անջատել հույներին մեր մյուս քրիստոնյաներից: Ամեն բանից ավելի՝ մենք պարտավոր ենք բուրդարներին հեռացնել հույն եկեղեցու փիրապետությունից՝ առանց նրանց կցելու ռուս կամ հռոմեական կղերականությանը»¹⁸³:

Չնայած Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա փոքրամասնությունների՝ փվյալ դեպքում հույների իրավագուրկ վիճակին՝ ամբողջ 19-րդ դարում և հարկապես Թանզիմաթի առաջին փուլից հետո օսմանյան պետական համակարգում երևացին մարդիկ, ովքեր, լինելով ազգությամբ հույներ և հայեր, հասան նշանակալի հզորության և ազդեցության: Նույներից հարկապես աչքի էին ընկնում կոստանդնուպոլսյան Արիստարխիսների, Կարաթեոդորոսների, Մուսուրոսների հռչակավոր գերդաստանները, որոնք Օսմանյան պետությանը փվել են պարտաստված և մեծանուն գործիչներ: Այսպես, Բ. Դոան վերջին հույն դրագոման Ստավրոս Արիստարխիսի (1770-1822) որդիներից Նիկոլաս Արիստարխիսը (1799-

182 Сафрастьян Р., նշվ. աշխ., էջ 49:

183 «Արթ», Ա փարի, N6, 1910, էջ 184:

1866) Աբդուլ Մեջիդ և Աբդուլ Ազիզ սուլթանների դաստիարակն է եղել, իսկ նրա եղբայր Միլիթահիս Արիստարխիսը 1861-1866 թթ. Սամոսի կառավարիչն էր: Նրանց մյուս եղբայր Ջոն Արիստարխիսը, ով Օսմանյան պետությանը ծառայեց մոտ 50 տարի, գլխավորապես Բեռլինում՝ որպես օսմանյան դեսպան, ճանաչվեց Բ. Դռան գլխավոր դիվանագետ: Մտավորապես Արիստարխիսի թողը (Սիկոլասի որդին), ով կրում էր պապի անունը, 1877 թ. մարտի 17-ին դարձավ Սենատի անդամ և այն երեք անդամներից մեկն էր, որ ներկա էր նաև 1908 թ.-ի Սենատում¹⁸⁴: Ընդհանրիկ մեկ այլ անդամ՝ Գրիգորի Արիստարխիսը, գլխավորում էր օսմանյան միսիան Վաշինգտոնում և նշանավորվեց Օսմանյան պետության օրենսդրությանը վերաբերող 7 հատորանոց կոթողային մի աշխատությանը (*G. Aristarchi Bey, Législation ottomane, ou recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations, et autres documents officiels de l'Empire Ottoman, 7 vols., Constantinople, 1873-1888*): 19-րդ դարի Օսմանյան կայսրության ամենահռչակավոր դիվանագետներից էր Ալեքսանդր Կարաթեոդորիսը (1833-1906): Նա Միդհատ փաշայի մոտ ընկերն էր, սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի խորհրդավորն արտաքին գործերում: 1874 թ. Ա. Կարաթեոդորիսը նշանակվեց դեսպան Ղոզում, իսկ 1876 թ.՝ փոխարտգործնախարար: Նրա՝ որպես մեծանուն դիվանագետի փառքն աշխարհում փարածվեց հարկապես 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո, որտեղ նա գլխավորում էր օսմանյան պարզիրակությունը¹⁸⁵: 1878 թ. Ա. Կարաթեոդորիսը նշանակվեց արտգործնախարար, սակայն, հակասություններ ունենալով սուլթանի հետ, շուտով հրաժարական տվեց: Նա դարձել է նաև Կրեպեի առաջին քրիստոնյա կառավարիչը (1895-1896): Կարճ ժամանակով Ա. Կարաթեոդորիսն աշխատել է նաև որպես կայսրության Հանրային աշխատանքների նախարար:

Չնայած իրենց ծագմանը՝ Օսմանյան պետական համակարգում ծանայող հույները պաշտպանում էին առաջին հերթին Թուրքիայի շահերը: Պարսիկական չէ, որ հունական մեկ այլ նշանավոր գերդաստանի ներկայացուցիչ՝ Կոստանդին Մուստուրոզը, դեսպան նշանակվեց Հունական թագավորությունում (1840-1848) և խստորեն պաշտպանում էր կայսրության շահերը: Մեկ այլ հույն դիվանագետ՝ Ջոն Ֆորիադիսը, Աթենքում Օսմանյան կայսրության դեսպանն էր 1860-ական թթ. Կրեպեի ճգնաժամի ժամանակ: Նա 1868 թ. դեկտեմբերի 17-ին հեռացել էր Աթենքից՝ որպես

184 Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 28:

185 Նույն տեղում:

բողոքի նշան Կրեմլի հարցում Ղունասարանի բռնած դիրքի նկատմամբ¹⁸⁶: Ղույների համար կարծես «մենաշնորհ» էր դարձել Մեծ Բրիտանիայում օսմանյան դեսպան ծառայելը¹⁸⁷: Այնուամենայնիվ բոլոր այս դեպքերը վերաբերում էին առանձին ընտանիքներին և մարդկանց. պետական համակարգում հույների կամ այլ քրիստոնյաների ներկայությունը չնչին էր՝ կազմված եզակի օրինակներից:

Ղրիմի պատերազմից հետո էլ Արևելյան հարցը շարունակում էր օրակարգային խնդիր մնալ ինչպես Օսմանյան կայսրության, այնպես էլ մեծ տերությունների համար: Դա պայմանավորված էր մեծ տերությունների ձգտմամբ՝ քաղաքական ու տնտեսական ազդեցություն հաստատել Թուրքիայում: Այս ամենն արդյունք էր բարեփոխումների՝ թղթի վրա մնալուն: Օսմանյան կայսրությունը չէր կարողանում հաղթահարել իր իսլամական բնույթը, կյանքի կոչել մահմեդականների ու ոչ մահմեդականների իրավահավասարության դրույթը: Ավելին, իրենց հիմնական խնդրի՝ կայսրության ամբողջականության պահպանմանն ուղղված իրական քայլը եղավ ոչ թե Թանզիմաթի սկզբունքների իրագործումը, այլ ավելի հեփոդիմական դիրքորոշում հանդես բերելը: Դրա դրսևորումներից էր 1860 թ. Սիրիայի քրիստոնյաների դաժան կոտորածը, 1862 թ. ապստամբությունները Ջեյթունում ու Ներցեզովիսայում և, վերջապես, 1866-1869 թթ. Կրեմլական ապստամբությունը¹⁸⁸:

Կրեմլում ապստամբության պատճառներից էին հարկերի աճը և Տարթ-ը հյումայունով տրված խոստումների չկատարումը: Բացի այդ մեծ դեր էր խաղացել 1863 թ. Ղոնիական կղզիների միացումը Ղունասարանին: Կրեմլը կղզին այդ ժամանակ ուներ 300.000-320.000 բնակչություն, որի մեծամասնությունը՝ շուրջ 250.000-ը, հույն էր¹⁸⁹: 1866 թ. մայիսին

186 Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 28:

187 Այդ դեսպաններն էին Կոստանդին Մուստրոսը (1856-1891), Կոստանդին Անթոպուլոսը (1891-1902) և Սրեփան Մուստրոսը (Կոստանդինի որդին) (1902-1907):

188 Сенкевич И., նշվ. աշխ., էջ 28:

189 Восточный вопрос во внешней политике России, Конец XVIII - начало XX в., Москва: Наука, 1978, с. 168. Նշված թիվը տրվում է ըստ թուրքական և հունական կառավարությունների: Սակայն հեփոքրքիթ է, որ ապստամբության ժամանակ կղզու հույն և թուրք բնակչության թվի հարաբերակցության հարցը ձեռք բերեց քաղաքական նշանակություն: Տարցի ուսումնասիրմամբ սկսեցին զբաղվել ոչ միայն հունական և թուրքական կառավարությունները, այլև օտարերկրյա դիվանագետները: Ռուսական հյուպատոսության փյալներով կղզու բնակչության թիվը փարանվում էր 260.000-280.000-ի միջև, որի 1/4-ը թուրքեր էին: Տե՛ս Сенкевич И., նշվ. աշխ., էջ 21:

կրեպացի հույները կազմեցին հուշագիր՝ ուղղված սուլթանին, որում բողոք էր արտահայտվում հարկահավաքության հարցերի շուրջ: Նշվում էր, որ 1864-1865 թթ. հարկերը հավասար էին իրենց եկամուտներին, որ կղզում չկան դպրոցներ ու հիվանդանոցներ, իսկ արեղական իշխանությունները խախտում են 1856 թ. Նաթթը-ը հյուսմայունով հռչակած սկզբունքները, որոնք փաստորեն գրեթե հայրնի չէին կղզում¹⁹⁰:

Խաղաղ հուշագրի պատասխանը Կոստանդնուպոլսից եղավ 1866 թ. թուրք-եգիպտական զորքը Կրեպե ուղարկելը: Կղզու հույները ստիպված էին զենք վերցնել: 1866 թ. սեպտեմբերի 2-ին կրեպացիների՝ Սֆակիայում գտնվող Գլխավոր Ասամբլեան հռչակեց Կրեպեի անկախությունն Օսմանյան կայսրությունից և նրա միացումը Նելլենական թագավորությանը՝ հելլենների արքա Գևորգ 1-ինի իշխանության ներքո¹⁹¹: Սա արդեն ապստամբության բացահայտ սկիզբն էր: Մկսած 1866 թ. մինչև 1869 թ. կղզին շարունակական կռիվների թափերաբեմ էր:

Ապստամբության ամենաողբերգական էջերից էին 1866 թ. աշնանն Արկադիոն վանքի դեպքերը¹⁹²: Նոյեմբերին վանքի շրջանում մարտ տեղի ունեցավ Ռեփիմնո շարժվող Մուստաֆա փաշայի 15 հազարանոց զորքի և փոքրաթիվ ապստամբների միջև: Վանքում ապաստանել էր 900 փախստական, որոնցից 250-ը հիվանդ և վիրավոր էր: Նոյեմբերի 21-ին թուրքական զորքը մտավ վանք: Վանքի պաշտպանների ղեկավարներից Գավրիլոսի որոշմամբ նրանք պայթեցրին վառոդի պաշարները՝ իրենց կյանքի գնով ոչնչացնելով բազմաթիվ թուրք զինվորների: Սակայն ի վերջո վանքի ներքին շինություններում թաքնված կանայք, երեխաները և ծերունիներն ընկան թուրքերի ձեռքը և սպանվեցին: Զոհերի թիվը գերազանցում էր 400-ը¹⁹³:

1867 թ. համարվում է Կրեպական ապստամբության ամենահերոսական փուլը: Ամբողջ փարվա ընթացքում ապստամբները մի շարք փայլուն հաղթանակներ փարան թուրքերի դեմ: 1867 թ. փետրվարի 14-ին Կրեպեի Գլխավոր Ասամբլեան ընտրեց Կրեպեի Ժամանակավոր կառավարություն, իսկ մայիսին հրապարակվեց Կրեպեի Մահմանադրությունը՝ բաղկացած 10 կետից: Դրա համաձայն օրենսդիր իշխանությունը պատ-

190 Сенкевич И., նշվ. աշխ., էջ 32:

191 Marriott J., նշվ. աշխ., էջ 376.

192 Արկադիոն վանքը գտնվում էր Ռեփիմնոյի (այժմ՝ Ռեփիմնիս) շրջանում և կրեպացիների կարևոր պարամաշակութային կենտրոններից էր: Ապստամբության սկզբից այստեղ էին պահվում ռազմամթերքի պաշարները:

193 Сенкевич И., նշվ. աշխ., էջ 52:

կանում էր Կրեպե կղզու Ասամբլեային, գործադիրը՝ Ասամբլեայի կողմից ընկրված նախագահին: Կրեպեի նախագահ և գլխավոր հրամանատար ընկրվեց Դմիտրիոս Մավրոկորդատոսը՝ Նունասպանի նախկին արտգործնախարարը¹⁹⁴:

1867 թ. հոկտեմբերի 4-ին անսպասելիորեն կղզի ժամանեց մեծ վեզիր Ալի փաշան: Հինգ ամիս գլխավորելով ապստամբների դեմ ռազմական գործողությունները՝ 1868 թ. մարտի 1-ին Աբդուլ-Ազիզ սուլթանին ներկայացրեց հաշվետվություն՝ Կրեպեում իր առաքելության մասին: Նա, ստիպված լինելով ընդունել, որ իրեն չի հաջողվել հասնել ըմբոստ Կրեպեի խաղաղեցմանը, այնուամենայնիվ, համարում էր, որ իր առաքելությունը չի կարող համարվել չհաջողված¹⁹⁵:

Ապստամբության ամբողջ ընթացքում օգնություն էր գալիս Նունասպանից՝ սննդամթերքի և ռազմամթերքի տեսքով: Նունասպանում մեծ ոգեվորություն կար՝ կապված կրեպական դեպքերի հետ: Մեծ տերություններից միայն Ռուսաստանն էր կողմնակից Կրեպեի միավորմանը Նունասպանին: Պարահական չէ, որ դեռևս 1867 թ. Ալեքսանդր 2-րդը Ֆուադ փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ նշել էր, որ Կրեպեի հանձնումը Նունասպանին հարցի միակ հնարավոր լուծումն է և այն հիմքը, որ կբարելավեր ռուս-թուրքական հարաբերությունները¹⁹⁶: Մինչդեռ Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան ավելի կողմնակից էին Կրեպեն տեսնել Օսմանյան կայսրության կազմում, քանի որ հակառակ դեպքում վախենում էին Ռուսաստանի դերի մեծացումից¹⁹⁷:

Կրեպական ապստամբությունը մեծ լարվածություն էր առաջացրել Նունասպանի և Թուրքիայի հարաբերություններում: 1868 թ. դեկտեմբերին Օսմանյան կայսրությունը խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Նունասպանի հետ՝ Աթենքին մեղադրելով ապստամբության նախաձեռնության մեջ: Ֆրանսիայի նախաձեռնությամբ Փարիզում 1869 թ. հունվարին տեղի ունեցավ հույն-թուրքական հարաբերությունների հարցի քննարկում: Չնայած հունական կողմի վճռականությանը՝ խորհրդածողովն ամրագրեց Թուրքիայի «հաղթանակը» կրեպացիների նկատմամբ: Նունասպանից էլ պահանջեցին դադարեցնել օժանդակությունն ապստամբներին¹⁹⁸: Անօգնական մնալով՝ կրեպացիները ստիպված էին դադարեցնել

194 Նույն տեղում., էջ 77:

195 Նույն տեղում, էջ 151-152:

196 Նույն տեղում, էջ 139:

197 Восточный вопрос во внешне..., с. 170-171.

198 Նույն տեղում, էջ 174:

իրենց պայքարը:

Կրեպական ապստամբության ճնշումը չդադարեցրեց Օսմանյան կայսրության հպարակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը: Ակնհայտ դարձավ, որ բարեփոխումների վերաբերյալ Օսմանյան իշխանությունների խոստումները մնացին չիրագործված: 1875 թ. ամռան ապստամբություն բռնկվեց նախ Ներքեզովինայում, ապա Բոսնիայում: Այն առաջացրեց միջազգային խորը ճգնաժամ, որը հաճախ անվանվում է 1875-1878 թթ. Մերձավորարևելյան ճգնաժամ¹⁹⁹: 1876 թ. ապրիլին իրավիճակն ավելի բարդացավ, քանի որ թուրքական տիրապետության դեմ ապստամբեց Բուլղարիայի, Մերքիայի և Չեռնոգորիայի բնակչությունը: Թուրքական իշխանությունների դաժան հակահարվածը չուշացավ: 1876 թ. Բուլղարիայում կոտորվեց 15 հազար մարդ²⁰⁰, ավերվեց 60 գյուղ²⁰¹:

Ճգնաժամի հաղթահարման նպատակով Կ. Պոլսում հրավիրվեց համաժողով մեծ տերությունների մասնակցությամբ: Կանխելու համար մեծ տերությունների առաջարկների քննարկումը և իրագործումը՝ Բ. Դուռը 1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին հայտարարեց Օսմանյան կայսրության առաջին սահմանադրության հռչակման մասին, իսկ 1877 թ. հունվարի 20-ին փակվեց Կ. Պոլսի համաժողովը: Օսմանյան առաջին սահմանադրությունը մեծապես կապված էր Միդիայի փաշայի և նոր օսմանների ծավալած գործունեության հետ: 119 հոդվածից բաղկացած Սահմանադրությունը հազեցած էր օսմանիզմի գաղափարախոսությամբ: Այսպես, 17-րդ հոդվածի համաձայն բոլոր հպատակները, անկախ ազգությունից և կրոնից, հռչակվում էին «օսմաններ»: Առաջին հոդվածի համաձայն՝ թուրքերենը հայտարարվում էր պետական լեզու, իսկ 16-րդ հոդվածով

199 История Дипломатии (под редакцией ак. В. П. Потемкина), Том второй, Дипломатия в новое время (1872 – 1919 гг.), Москва: Госполитиздат, 1945, с. 26.

200 Նույն տեղում, էջ 28:

201 Walker Chr., Armenia: The Survival of a Nation, New York: St. Martin's Press 1980, p. 107.

Կոտորված քրիստոնյաների ճշգրիտ թիվը դժվար է որոշել: Օրինակ՝ Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի՝ արագործնախարարին ուղղված հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ կոտորվել է 10.000 կամ 20.000 մարդ: Տե՛ս Yale W., The Near East, A Modern History, Michigan: The University of Michigan Press, 1958, p. 85.

Իսկ ամերիկյան հյուպարտոսը 1876 թ. օգոստոսի 10-ին Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանին հաղորդում է, որ զոհերի թիվը եղել է 15.000: Տե՛ս Tashjian J., Turkey: Author of Genocide, The Centenary Record of Turkey 1822-1922, 212 Stuart Street, Boston, Massachusetts, 1965, p. 8.

խլամը՝ պաշտոնական կրոն²⁰²: Ընդհանուր առմամբ այն առաջադիմական երևույթ էր իր ժամանակի համար, սակայն վրա հասավ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պայտերագմը, և ռազմական անհաջողությունները պայտերակ բռնելով՝ Աբդուլ Նամիդը 1878 թ. փետրվարի 14-ին հրամայեց դադարեցնել Առաջին Օսմանյան խորհրդարանի աշխատանքները: Գլխավոր՝ իրավահավասարության, խնդիրը մնում էր չուծված:

Սահմանադրությունը չվերացրեց միլիթերի համակարգը, որը քաղաքական և իրավական անհավասարության հիմքն էր: Իսկ Սահմանադրության կասեցումով ավարտվեցին օսմանյան բարեփոխումների անհաջող փորձերը: Ավելին, բարեփոխումները մահմեդական բնակչության կողմից ընկալվեցին իբրև վիրավորանք և ազգային արժանապատվության ոտնահարում: Դա դրսևորվեց դեռևս 1839 թ. Նաթթ-ը շերիֆից հետո, երբ 1841 թ. Տրապիզոնի հույները, Թանզիմաթի բարենորոգումների համաձայն իրավունք սրանալով, վերանորոգեցին իրենց եկեղեցին, իսկ մահմեդական մոլեռանդ ամբոխն ավերեց եկեղեցու վերանորոգված հարվածը²⁰³: Իսկ 1876 թ. հետո Կոնստանդուպոլիսում ևս, որն աստիճանաբար ընդունում էր քրիստոնյաների ֆիզիկական ոչնչացման կոչերի ձև²⁰⁴:

Այս շրջանում բավական ակտիվացան Ղունասարանի հայրենասիրական-ազգայնական շրջանակները: Նրանք կարծում էին, որ հարմար պահն է՝ կյանքի կոչելու Մեծ Ղունասարանի գաղափարը՝ «Մեծ Կոնստանդուպոլիս» (հուն․՝ «Μεγάλη Ιδέα»), որը հունական հողերի ազատագրման և Մեծ Ղունասարանի վերականգնման ծրագիրն էր Հզեյան ծովի երկու ափերին²⁰⁵:

202 Сафрастьян Р., ևշվ. աշխ., էջ 109:

203 Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Եր.: «Լուսակն» հրատ., 2009, էջ 118:

204 Նույն փրկում, էջ 162-163:

205 Գաղափարը նոր չէր. այն էական դեր է կատարել հունական պետության արտաքին քաղաքականության մեջ՝ սկսած անկախության վերականգնման շրջանից: Քաղաքագետ Ի. Կոլեբիսը 1844 թ. հունվարին Ազգային ասամբլեայում բարձրաձայնեց այս գաղափարախոսության հիմնական դրույթները. «Ղունասարանի թագավորությունը դեռ Ղունասարան չէ, այն պարզապես նրա մի մասն է, ամենափոքր, ամենախեղճ մասը: Ղույնը միայն նա չէ, ով ասպրում է թագավորությունում, այլ նաև նա, ով բնակվում է Ցանիկայում, Սալոնիկում, Մերեսում, Ադրիանապոլսում, Տրապիզոնում, Կրեպետում, Սամսունում կամ ցանկացած շրջանում, որ պատկանում է Ղունական պատմությանը կամ հունական ցեղին... Գոյություն ունի հելլենիզմի երկու խոշոր կենտրոն: Աթենքը թագավորության մայրաքաղաքն է: Կոստանդուպոլիսը մեծ մայրաքաղաքն է՝ բոլոր հույների երազն ու հույսը»: Տե՛ս Smith M. L., *Ionian Vision: Greece in Asia*

Իր հերթին հունական կառավարությունն իր պարպքն էր համարում աջակցել Էպիրոսում, Թեսալիայում, Կրետեում, նաև Մակեդոնիայում 1878 թ. սկզբներին ծագած ապստամբական ելույթները՝ հույս ունենալով, որ դրանք կկենտրոնացնեն մեծ փերությունների ուշադրությունը Նունական հարցի վրա և կծառայեն Արևելյան ճգնաժամի վերջնական լուծմանը: Աթենքը բարոյական և նյութական օժանդակություն էր ցույց տալիս երկու կազմակերպություններին (էթերիաներ)՝ «Ազգային պաշտպանություն» («Εθνική Άμυνα») և «Եղբայրություն» («Αδελφότης»), որոնք հիմնվել էին Նունաստանում և կազմված էին կրեթացի, թեսալացի, և էպիրոսցի վարարանդիներից²⁰⁶: Նրանց նպատակն այդ փարածքների ազատագրումն էր: Եվ ընդհանրապես այդ շրջանների համար պայքարը հունական թագավորության արտաքին քաղաքականության հիմքն է եղել մինչև 1912-1913 թթ. Բալկանյան պատերազմները:

Ի վերջո 1878 թ. փետրվարին Կոմունդորոսի կառավարությունը հրամայեց հելլենական բանակը մրցնել Թեսալիա²⁰⁷, սակայն արդեն ուշ էր: Ռուսների կողմից Ադրիանապոլսի գրավումից հետո՝ հունվարի 31-ին, պատերազմող կողմերի միջև զինադադար ստորագրվեց: Ուստի անմիջական սպառնալիք ստեղծվեց, որ թուրքական ազատ գորաջոկապները կուղարկվեն Թեսալիա: Նույնը ստիպված էին հետ քաշվել, և միայն մեծ փերությունների միջամտությունը խոչընդոտեց, որ Թուրքիան Նունաստանին պատերազմ հայտարարի: 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև կնքված Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը չընդունվեց մեծ փերությունների կողմից, և Արևելյան հարցի վերջնական կարգավորումը փեդափոխվեց մինչև Բեռլինի կոնգրես:

Մեծ փերությունների Բեռլինյան վեհաժողովը փետի ունեցավ 1878 թ. հունիսի 13-ից հուլիսի 13-ը: Բեռլին էին ժամանել նաև Նունաստանի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի, Ռումինիայի և Կ.Պոլսի Նայոց Ազգային պարվիրակությունները: Սակայն միայն հունական և ռումինական պարվիրակություններին առանձին նիստերի ընթացքում ելույթներ ունե-

Minor, 1919-1922, New York: St. Martin's Press, 1973, p. 2-3.

206 Цехмистренко С. П., Восстания в греческих провинциях Османской империи в 1878 г. и их отражение в русской периодической печати, Балканские исследования. Вып. 11, Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX-XX вв.), М.: Наука, 1989, с. 132.

207 Svoronos N., նշվ. աշխ., էջ 79:

նալու իրավունք արվեց²⁰⁸: Ղուկասյան պատվիրակությունը պահանջում էր Թեսալիան, Էպիրոսը, Կրեպեն, և չէր թաքցնում իր հավակնությունները Մակեդոնիայի, Թրակիայի և մի քանի այլ շրջանների նկատմամբ²⁰⁹:

Ղուկասի 13-ից մինչև հուլիսի 4-ը վեհաժողովի նիստերին քննարկվում էին Ման-Սրեֆանոյի պայմանագրի՝ Բալկաններին և սևծովյան նեղուցներին վերաբերող հոդվածները: Ղաստարավեց Ռումինիային, Սերբիային և Չեռնոգորիային արված անկախությունը: Բալկանյան լեռնաշղթայից հյուսիս սրեղծվեց Բուլղարական իշխանություն, իսկ հարավային Բուլղարիան՝ Արևելյան Ռումելիա անունով, մնաց Օսմանյան կայսրության կազմում: Ավստրո-Ղուկարիան իրավունք ստացավ բռնագավթել Բունիան և Ներցեզովինան²¹⁰: Ղույն-թուրքական հարաբերությունների քննարկման արդյունքում որոշվեց, որ եթե Ղունաստանը և Օսմանյան կայսրությունը փոխհամաձայնության չհասնեն սահմանների ճշտման հարցում, մեծ տերություններն առաջարկելու են իրենց միջնորդությունը բանակցությունների ընթացքում²¹¹: Մակայն Բեռլինի կոնգրեսը կոնկրետ լուծում չարվեց Ղունաստանի կողմից պահանջվող տարածքների խնդրին: Եվ դա այն դեպքում, երբ Ղունական թագավորությունում էր ապրում հույն ժողովրդի միայն կեսից պակասը²¹²: Միայն 1881 թ. Կ. Պոլսում ստորագրված հույն-թուրքական պայմանագրի համաձայն Օսմանյան կայսրությունը Ղունաստանին զիջեց Թեսալիան և Արգոյի շրջանը²¹³:

1876 թ.՝ Աբդուլ Համիդ 2-րդ սուլթանի իշխանության գալուց հետո, Օսմանյան կայսրության ազգային հարցում որդեգրվեց ավելի հեփադիմական քաղաքականություն, որի հետևանքը եղավ 1894-1896 թթ.

208 Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895, М.: Тип. — литогр. т — ва И. Н. Кушнерев, 1896, с. 38.

209 Svoronos N., նշվ. աշխ., էջ 79:

210 Нарочницкая Л., Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875-1878 гг., Москва: Наука, 1979, с. 132.

211 Ղայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), (Պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ), Երևան, 1972, էջ 116:

212 Կիրակոսյան Զ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Ղայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան: Ղայաստան հրատ., 1978, էջ 295:

213 Svoronos N., նշվ. աշխ., էջ 80: Թեսալիայի խնդրի և ընդհանրապես Բեռլինի կոնգրեսում «Ղունական հարցի» վերաբերյալ մանրամասն տեսն Kofos Evangelos, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878, (With a Foreword by W. N. Medlicott), Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1975, pp. 154-225.

300 հազար հայերի կոտորածը²¹⁴: Չնայած ջարդերը հիմնականում ուղղված էին հայերի դեմ, սակայն դրանցիցզերծ չմնացին նաև ասորիները²¹⁵: 1894-1896 թթ. ջարդերն ուղղված էին Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելուն: Հույները, որպես կանոն, զերծ մնացին կոտորածներից: Արդուլ Համիդը խուսափում էր Հունաստանի հեփ հարաբերությունների նոր բարդացումից: Ավելին, ձգտելով հույներին հեռու պահել հայկական ջարդերից, նա նպատակ ուներ Հայկական պահանջը ներկայացնել որպես ոչ անհրաժեշտ ու ոչ փեղին, քանի որ այն ընդգրկում էր ոչ բոլոր փոքրամասնություններին²¹⁶: «Հունանպաստ» քաղաքականության փայտն դրսևորում էր այն, որ 1895 թ. կեսերին սուլթանը նորընտիր փեզերական պարրիարը Աթթինու 7-րդին (1895-1897թթ.) պարզևարեց Մեջիդյեի ժապավենով, որն առավել ընդգծեց նորընտիր հայ պարրիարը Մաթեոս Իզմիրյանի (1894 թ. վերջ - 1896 թ.) նկատմամբ անհարգալից վերաբերմունքը: Մասունի կոտորածներին հաջորդող ամիսներին Բ. Դուռը կրկնեց իր ցուցադրական պարզևարումները հույներին: Հունական պարրիարըը Յըլզըզ պալատում 1895 թ. հուլիսի 19 (31)-ին պարզևարվեց օսմանյան կլոր ոսկով՝ զարդարված աղամանդներով, որն աննախադեպ քայլ էր օսմանյան պարմության մեջ: Պարզևարվեցին նաև Սրբազան Մինոդի այլ հոգևորականներ, ովքեր որոշ ազդեցություն ունեին կայսրության ուղղափառ փարրի վրա²¹⁷: Հույների նկատմամբ նման առանձնահարուկ վերաբերմունքն իրականացվում էր այնպիսի շեշտադրվածությամբ, որ մեկ անգամ ևս ապացուցում էր այն պարզ ճշմարտությունը, որ կոտորածները ոչ թե մահմեդական ավազակախմբերի հակազդեցությունն էին հայերին, այլ մայրաքաղաքից եկած հրամանների հեփրանք:

Կոստանդնուպոլսում Հունաստանի դեսպան Նիկոլաս Մավրոկորդատուը 1895 թ. սեպտեմբերի 20-ին գրում է. «Անշուշտ քաղաքի (Ա. Պոլսի - Գ. Վ.) փարրեր մասերից մեծ քանակությամբ վկայություններ էինք սփանում, որոնք վերաբերում էին մեր հանդեպ Օսմանյան կառավարության ունեցած առանձնահարուկ դիրքին: Թուրքերը հայտնում

214 Rummel R., *Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder since 1900*, Münster: Lit, 1998, p. 24.

215 Ասորի գոհերի թիվը 1895-1896 թթ. կազմում է 55.000: Տե՛ս Naayem J., *Shall This Nation Die*, New York: Chaldean Rescue, 1921, p. 274.

216 Hassiotis I., *The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896)*, Neo-hellenika 4, Austin, Texas, 1981, p. 84.

217 Նույն փեղում, էջ 80:

էին մեր ժողովրդին, որ իրենք հույներին համարում են բարեկամ անկախ նրանից, թե ում հպարակներն են նրանք՝ Ղունական թագավորության, թե՛ սուլթանի: Այդ օրերին հույների Կոնստանդուպոլիսում աշխատող հայերին բռնում էին, բայց միշտ էլ ներողություն էին խնդրում Կոնստանդուպոլիսից»²¹⁸:

Դիպարկելով իրադարձությունների ընթացքը՝ հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ Արդուլ Նամիդն ուղղափառ հույների նկատմամբ վարում էր սիրաշահելու քաղաքականություն, որի հետապնդած նպատակները հետևյալներն էին.

ա) Պայմանավորված միջազգային բարդ իրադրությամբ՝ խուսափել Ղունաստանի հետ առճակատումից,

բ) Մեկ խրել հույն և հայ քրիստոնյաների հարաբերությունների մեջ և թշնամանք սերմանել նրանց միջև,

գ) Նասնել հույների չեզոքությանը Ղայկական հարցում՝ ամեն գնով թույլ չտալով նրանց միջամտել,

դ) Ներկայացնել, որ հայերի՝ բարեփոխումներ անցկացնելու պահանջը փրկել էր, քանի որ այն ընդգրկում է ոչ բոլոր քրիստոնյաներին:

Սակայն անգամ նման քաղաքականությունը լուրջ բացթողումներ ունեցավ, քանի որ առանձին վայրերում թեև շար փոքրաթիվ, այնուամենայնիվ հույներ կոտորվեցին: Այսպես, 1894 թ. ամռանից մինչև հաջորդ տարվա վերջը Կ. Պոլսում, Տրապիզոնում, Արգիրոպոլիսում (Գյումուշխանե), Նեոկեսարիայում (Նիքսար), Երզնկայում և Դիարբեքիրում հույների զոհերի թիվը «կես դյուժինից չէր անցնում»²¹⁹: Կոնստանդուպոլիսում հյուպատոսի՝ Կ. Պոլսի դեսպանությանն ուղղված 1896 թ. մարտի գեկույցի համաձայն՝ Կեսարիայում 1895 թ. նոյեմբերի 18-ին բազմաթիվ հայերի հետ կոտորվել է նաև 10 հույն²²⁰:

Բացի այդ ճանապարհներին կողոպտել ու հափշտակել են ոչ միայն հայերին, այլ նաև հույներին: Իսկ 1895 թ. նոյեմբերին Էրզրումում բնակվող շար հույներ Ռուսաստան մեկնեցին այն հայկական զանգվածների հետ, որոնք «քշվել էին անխնայ հետապնդումով»²²¹: Ղույներն անհրաժեշտության դեպքում նաև զինված հակահարված են հասցրել մահմեդական խուժանին: Բնութագրական օրինակ է 1895 թ. սեպտեմբերին պոնտական Լեվիդիա

218 Hassiotis I., նշվ. աշխ., էջ 81:

219 Նույն փրկում, էջ 82:

220 Ղայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան: Ղայաստան, 1991, էջ 152-153:

221 Hassiotis I., նշվ. աշխ., էջ 78:

գյուղի կամ այդ նույն ժամանակ Կերասուն քաղաքի հույների հերոսական դիմադրությունը²²²:

Երկար ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի բացահայտվի Աբդուլ Նամիդի «հունամետ» քաղաքականության կեղծավորությունը: Դա ակնհայտ դարձավ 1896 թ. բռնկված կրեթական ապստամբության ժամանակ:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Կրեթեն ոչ միայն հունական ազգային-ազատագրական պայքարի թերևս ամենակրիվ օջախն էր դարձել, այլև հունական պետության սրտեղծումից հետո Կրեթեի հարցը հույն-թուրքական հարաբերությունների հիմնական կնճռոտ հանգույցներից մեկն էր: «Նունական մեծ կղզում», ինչպես սիրում են անվանել այն հույները, 1830 թվականից սկսած մինչև 19-րդ դարի վերջը բռնկվել է 14 ապստամբություն²²³: Ներթափանց սկսվեց կրեթական Կանեայում հույների ու մահմեդականների բախումներով: 1897 թ. փետրվարին կրեթացի հույները հայտարարեցին մայր Նունաստանին միանալու որոշման մասին²²⁴: Այս ամենն աջակցություն գտավ հունական իշխանությունների կողմից, որն էլ հանգեցրեց հույն-թուրքական «Երեսնօրյա պատերազմի» (1897 թ. ապրիլի 17 - մայիսի 20): Պատերազմում Նունաստանը պարտություն կրեց²²⁵: 1897 թ. դեկտեմբերի 18-ին Կ. Պոլսում կնքվեց հույն-թուրքական հաշտության պայմանագիրը, որի համաձայն Նունաստանը Թուրքիային զիջեց ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող մի քանի լեռնանցքներ Թեսալիայի հյուսիսային շրջանում: Ընդհանուր առմամբ, Թուրքիային միացվեց 395 քառ. կմ հունական տարածք²²⁶: Սակայն այդ պայմանագրով միաժամանակ Կրեթեին հաջորդ տարվանից՝ 1898 թվականից սկսած, ինքնավարություն էր տրվում, և չորս մեծ տերությունները (Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան, Իտալիա) համաձայնության եկան հույն Գեորգ իշխանի կառավարմանը հանձնել կղզին՝ իրենց հովանավորության ներքո: Որպես բարձրագույն կոմիսար՝ Գեորգ իշխանը պետք է կառավարեր կղզին երեք տարի ժամկետով, սակայն այն երկարաձգվեց մինչև ութ տարի: Իրավաբանորեն այն Օսմանյան կայսրության մի մասն էր կազմում, սակայն փաստացի սուլթանի

222 Նույն տեղում, էջ 79:

223 Marriott J., նշվ. աշխ., էջ 376:

224 Նույն տեղում, էջ 380:

225 Ըստ Թաշճյանի՝ այս հարվածում հույները տվել են 55.000 սպանված: Տե՛ս Tashjian J., նշվ. աշխ., էջ 20:

226 Балканские исследования..., с. 186.

իշխանությունն այլևս չէր փարածվում կղզու վրա:

Մակայն ժամանակի ընթացքում պարզ դարձավ, որ Կրեպետում հաս-
 փարված վարչաքաղաքական համակարգը չէր համապարասխանում
 ինքնավարության սկզբունքներին: Իրականում բոլոր հարցերը որոշում
 էին մեծ տերությունների հյուպատոսները, իսկ գլխավոր կոմիսարը սրիպ-
 ված էր լինում կապարել նախօրոք ընդունված որոշումները: Կղզու վրա
 շարունակում էր ծածանվել սուլթանական դրոշը, թուրքական բանտերում
 փառապում էին շափ կրեպացիներ, ովքեր պայքարել էին իրենց ազապու-
 թյան համար: Ի վերջո 1905 թ. կղզում բռնկվեց նոր հակաթուրքական
 շարժում, որը գլխավորեց Է. Վենիզելոսը՝ Կրեպեի ինքնավարության Ար-
 դարադարության և Արպաքին գործերի նախարարը: 1905 թ. մարտի 23-
 ին Կրեպետում ընդունվեց հռչակագիր, որում հայտարարվում էր «Կրեպեի
 քաղաքական միավորումը Նունական թագավորությանը՝ միասնական ա-
 զապ սահմանադրական պետության մեջ»²²⁷: Վենիզելոսը լուրջ հակա-
 սություններ ուներ գլխավոր կոմիսար Գեորգ իշխանի հետ: Բացի այդ լրա-
 նում էր վերջինիս պաշտոնավարման ժամկետը: 1905 թ. նոյեմբերի 15-ին
 Վենիզելոսը հանդիպեց հյուպատոսների հետ և բանակցությունների արդ-
 յունքում որոշվեց ռազմական գործողությունները դադարեցնել, իսկ ապս-
 տամբները պետք է զենքը հանձնեին և համաներում ստանային²²⁸: 1906 թ.
 սեպտեմբերին Կրեպեի գլխավոր կոմիսար նշանակվեց Ալեքսանդր Զաի-
 միսը՝ Նունաստանի նախկին վարչապետը: Զաիմիսն ավարտեց կրեպա-
 կան միլիցիայի կազմավորումը, որը պետք է փոխարիներ եվրոպական
 զորքերին:

227 Галкин И. С., Дипломатия Европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905-1912 гг., Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1960, с. 28.

228 Նույն փնդում, էջ 30:

1.3. Նույների պրոպագանդային և քաղաքական գործունեությունը

1908 թ. հուլիսին Օսմանյան կայսրությունում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից կազմակերպված հեղաշրջման հետևանքով վերականգնվեց 1876 թ. Սահմանադրությունը, որը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց հպարակ քրիստոնյա ժողովուրդների կողմից: Նույն թվականին կազմավորված օսմանյան խորհրդարանում 288 երեսփոխանից 147-ը թուրք էին, 141-ը՝ այլազգի²²⁹:

Նեղաշրջումից և խորհրդարանի բացումից հետո երկրի հասարակական կյանքում բուռն աշխուժություն նկատվեց: Նեղաշրջմանը ջերմորեն արձագանքած քրիստոնյա ժողովուրդները՝ հույները, հայերը, սերբերը, բուլղարները, ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին երկրում տեղի ունեցող նոր գործընթացներին:

Այնուամենայնիվ երկար ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի պարզ դառնան երիտթուրքերի իրական նպատակները: Քրիստոնյաների նկատմամբ դաժան քաղաքականությունը, որ վարում էր Աբդուլ Նամիդը մինչև երիտթուրքերը, նոր դրսևորումներ ստացավ վերջիններիս՝ իշխանության գալուց հետո: Ադանայի հայերի կոպորածը 1909 թ. դարձավ երիտթուրքերի մարդաբանական քաղաքականության առաջին խոշոր դրսևորումը²³⁰: Անգամ 1908 թ., ապա նաև 1912 թ. խորհրդարանական ընտրություններն անցան քաղաքացիական ճնշումների պայմաններում և հարկապես այն վայրերում,

229 Ահմադ Ֆերոզի խոսքերով կայսրության բոլոր փարթերն էլ լավ ներկայացված էին խորհրդարանում: 288 պարզամավորներից 147-ը թուրք էին, 60-ը՝ արաբ, 27-ը՝ ալբանացի, 26-ը՝ հույն, 14-ը՝ հայ, 10-ը՝ սլավոն, և 4-ը՝ հրեա: Տե՛ս Ahmad Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908 – 1914*, Oxford: Clarendon, 1969, p. 28: Մեկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ 275 պարզամավոր ընտրվեց, որոնցից 60-ը՝ արաբ, 25-ը՝ ալբանացի, 23-ը՝ հույն, 12-ը՝ հայ, 4-ը՝ բուլղար, 3-ը՝ սերբ, 1-ը՝ վալախ և 5-ը՝ հրեա: Տե՛ս Mandelstam A., *Le Sort de l'Empire ottoman*, Lausanne – Paris: Payot et cie, 1917, p. 16. Ըստ հույն պարմաբան Խ. Յիրկինիդիսի՝ հույն պարզամավորների թիվը 27 է եղել: Տե՛ս Τσιρκινιδης. Χάρης, Η Γενοκτονία των Ελλήνων της Ανατολής, (Πόντου - Μικράς Ασίας - Ανατολικής Θράκης – Κωνσταντινούπολης - Κύπρου) Ένα διαρκές, ατιμώρητο έγκλημα, σελ. 11. Նամագանց՝ <http://www.heccenter.ru/word-files/Tsirkinidis%20Gr.doc>

230 1909 թ. Ադանայում (Կիլիկիայում) 30.000 հայերի հեղ թուրքերին զոհ գնացին նաև 1.000 հույներ: Տե՛ս Hassiotis I., *The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)*, *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* (ed. R. Hovannisyan), New York: St. Martin's Press, 1992, p. 132.

որպեղ քրիստոնյաները մեծ թիվ էին կազմում: Պապահական չէ, որ դրանք պարամության մեջ մտնել են որպես «մեծ ծեծկոտուքի ընտրություններ»²³¹: Աստիճանաբար սահմանափակվեց նաև խորհրդարան ընտրվող հույն երեսփոխանների թիվը²³²:

Ակնհայտ էր դառնում, որ քրիստոնյա փարքն Օսմանյան Թուրքիայում այդպես էլ էական փոփոխություն չզգաց իր վրա: Թեև 1909 թ. ընդունվեց քրիստոնյաներին զինվորագրելու օրենքը, սակայն թուրքական բանակում ոչ թուրք զինվորներին ծաղրում և ճնշում էին թուրք սպաները: Չդիմանալով այդ պայմաններին՝ շարք հույներ ստիպված էին խույս տալ զինվորական ծառայությունից²³³: Քրիստոնյաների՝ տվյալ դեպքում հույների իրավական դրության մեջ կարարված փոփոխությունները չէին հանգեցնում իրական կյանքում նրանց վիճակի բարելավմանը: Ավելին, իշխանությունների կողմից աստիճանաբար ավելի ու ավելի հեփադիմական դիրքորոշում էր հանդես բերվում քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ: Արդյունքում հույների հանդեպ սկսված հալածանքները հանգեցրին նրանց բռնի տեղահանություններին և ջարդերին 1913-1914 թթ.: Այդ քաղաքականության ընկալման համար անհրաժեշտ է նախ համառոտ անդրադառնալ այն պայմանավորող հանգամանքներին և դրա վրա ազդող գործոններին:

231 Ալցոլու Յ., Անիծված աշոտի բնաջնջումը: Մեր Անապոլիայի հելլենականության մեթոդավորված բնաջնջման գործընթացի իրար հաջորդող փուլերը (Նուև. թարգմ.՝ Լ. Վարդանյան, Խմբ. Ս. Գրքաշարյան), Երևան: Ճարտարագետ, 2007, էջ 69:

232 Ջարդերի ժամանակահատվածում օսմանյան խորհրդարանի հույն պարզամակրներից են եղել Արձօլուն, Դիմիստոկի Էֆկալիդեսը, Էմանուել Էմանուելիդեսը, Խարալամբիդեսը, Էվկլիդեսը, Դեմետրիադեսը, Մեյմարօլուն, Նեոֆիլոսը, Կալինօլուն, Կեվեսաիդեսը, Մաթեոս Կոֆիդեսը, Կոսմիդեսը, Սիմեոնօլուն, Տոկինիդեսը, Յորթաձօլուն, Վանգելը, Յորդի Յովանիդեսը: Տե՛ս http://www.greek-genocide.org/ottoman_greek_deputies.html

233 Ներագայում արդեն թաքցնելով հակահունական քաղաքականության իրական պարճառները և նպատակները՝ կառավարությունը 1914 թ. ապրիլի 14-ին հաղորդագրություն փարածեց, որում ներքին գործերի նախարար Թալեաթը, բերելով մի շարք անհիմն ու անտեղի արդարացումներ՝ կապված հույների արտաքսումների պարճառների հետ, մասնավորապես նշում էր, որ «12.000 հույն դասալիք մեր բանակից ստիպել են իրենց ընտանիքներին իրենց հետևից գնալ Նունաստան»: Տե՛ս Papadopoulos A, Persecution of the Greeks in Turkey Before the European War, New York; Oxford University Press American Branch, 1919, p. 97.

Ա. Նոյնեթի բռնագաղթը՝ թուրքացման քաղաքականության բաղադրիչ:

Կիսարևվող ժամանակահատվածում քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ երիտթուրքերի վարած քաղաքականությունն ըմբռնելու համար կարևոր նշանակություն ունեն «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ (1910 թ. օգոստոս) և հարկսպես չորրորդ (1911 թ. սեպտեմբերի 29 - հոկտեմբերի 9) համագումարները: Կուսակցության ներսում ընդունվեցին հակահայկական և հակահունական քաղաքականության հիմնական որոշումները:

Համագումարում ընդունված որոշումները դառնալու էին երիտթուրքերի հերագա փարիսների ազգային քաղաքականության հիմքը: Փաստացի, սրղեն 1911 թ. համագումարն ընդունեց նոր դոկտրին, որը ենթադրում էր անցում բռնի օսմանացման (իսկ իրականում՝ թուրքացման) քաղաքականության²³⁴. նպատակը թուրք ազգի փիրապետության ամրապնդումն էր և թուրքական միջավայրում այլ ազգերի՝ գլխավորապես քրիստոնյաների ծուլումը: Այդ է հաստատում նաև թուրքական ազգայնականության գաղափարախոս Զիա Գյոքալիլը՝ նշելով, որ «օսմանացման քաղաքականությունը ոչ այլ ինչ էր, կթն ոչ թուրքացման քաղաքականության բողարկված սկիզբը»²³⁵: Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության երեք հիմնական ուղղությունները պետք է լինեին՝ ա) խաղաղ և բռնի միջոցներով կայսրության օսմանացման քաղաքականության իրականացում, որի տակ պետք է հասկացվեր թուրքացում, բ) կայսրության ազգություններին սեփական լեզվով խոսելու հնարավորությունից զրկում, գ) հաշվի առնելով, որ հիմնական վտանգը գալիս է կայսրության քրիստոնյա ազգերից, հարկապես հայերից ու հույներից, անհրաժեշտ էր սահմանափակել նրանց իրավունքները՝ չնայած սահմանադրորեն հռչակված ձևական հավասարությանը, և քրիստոնեական վիլայեթներում ամրապնդել մահմեդական փարթը, սրեղծել քրիստոնյա բնակչության արտագաղթը խթանող պայմաններ²³⁶:

Այսպիսով կարևոր է այն հանգամանքը, թե այդ քաղաքականությունը

234 Анакян А., Генотид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений. Ереван: Гитутюн, 1999, с. 18.

235 Մեջբերվում է թար՝ Akçam T., A Shameful Act..., p. 74.

236 Анакян А., Генотид 1915 г., с. 15-16: Տե՛ս նաև՝ Ավագյան Ա., Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության ընդունումը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ և չորրորդ համագումարներում, «Հայոց ցեղասպանությունը պարճաբաններ և դասեր», Երևան, 1995, հ. 3, էջ 18:

որքանով էր առնչվում օսմանահպարակ հույներին: Այդ հարցի պատասխանը գրեկնում օգնում է մինչև 1913-1914 թթ. այդ ուղղությամբ կառավարության գործողությունների դիտարկումը:

Այսպես, թուրքացման քաղաքականության ջարագովներից էր Կյուլփոր Նազըմը, ով կանգնած է հույների բռնագաղթի սրտումների ընդունման ակունքներում: Նենց նա է 1910 թ. առաջ քաշել Մակեդոնիան մտահնդական գաղթականներով բնակեցնելու ծրագիրը²³⁷: Անշուշտ, Մակեդոնիան հույներից և բուլղարներից ազատելու ծրագիրն ամբողջությամբ չի իրագործվել՝ կապված Բալկանյան պատերազմների հետ: Այնուամենայնիվ Մակեդոնիայում թուրքացման քաղաքականությունն ունեցել է որոշ դրսևորումներ: Խոսքն այստեղ վերաբերում է նրան, որ այդ նույն շրջանում Մակեդոնիայի բնակավայրերի քրիստոնյա առաջնորդները «խորհրդավոր կերպով անհեփացան կամ նրանց գրան մեռած»²³⁸: Այդ մասին որպես ականատես վկայում է Ջորջ Նորթոնը, ով այդ ժամանակ (1910-1911) ԱՄՆ-ի հյուպատոսն էր Սալոնիկում: Նա պարմում է, թե ինչպես անհերացածների հարազատները գալիս էին կառավարչի մոտ և փնդկություններ պահանջում իրենց ամուսինների, որդիների և եղբայրների մասին, ովքեր անհեփացել էին Սալոնիկի փողոցներից: «Պատասխանները հեզնական էին՝ «Երևի նրանք թողել են ձեզ և հեռացել», «Երևի նրանք զնացել են Ամերիկա»: Սակայն շուրով նրանց դիակները սկսեցին զգուսել լնոնների հովիփներում և անկրաոնկում»²³⁹: Նորթոնը համոզիչ կերպով ցույց է րալիս, որ բռնության մյուս դրսևորումների հետ միասին այս ամսեր թուրքացման քաղաքականության բնորոշ օրինակ է²⁴⁰: Մակեդոնիայի օրինակը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության թուրքացման քաղաքականության ամենավաղ և ամբողջությամբ չիրագործված փորձերից մեկն է:

Նման նպարակի առկայությունն են ապացուցում նաև «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության որոշ անդամների ակտիվ րուծողություններն այս ուղղությամբ: Այդ մասին վկայում են հենց թուրքալուս

237 Авакян А., Генцинд 1915 г..., с. 22.

238 Housepian M., Smyrna 1922. The Destruction of a City, New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1971, p. 19-20.

239 Horton G., The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extremation of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers, With the True Story of the Burning of Smyrna. Indianapolis: The B. Blos-Merrill Company Publishers, 1926, p. 30-31.

240 Ուշագրավ է այն փաստը, որ հենց ինքը՝ Ջ. Նորթոնն օգտագործում է թուրքացում (Turkifying) եզրը: Տե՛ս Horton G., նշվ. աշխ., էջ 38.

աղբյուրները. «Էգեյան (ծովի) ավազանում «զպման» գործողությունն իրականացվում էր ռազմական միջոցներով՝ Չորրորդ բանակի շտաբի պետ Զաֆեր Թայար բեյի, ով Պերթն [Դեմիրխան] փաշայի հրամանատարության փակ էր, և Իզմիրի նահանգապետի միջոցով... Ռահմի բեյի՝ որպես փեղական վարչական ղեկավարի ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անունից՝ պատասխանատու քարտուղար Մահմուդ Ջելալ բեյի կողմից (հեղափոխում հանրապետության նախագահ Ջելալ Բայար): Պետության ուժերը պետք է գործեին համաձայն հրամանների՝ փրկած Պատերազմի նախարարության և Բարձրագույն ռազմական հրամանատարի կողմից՝ այս ծրագիրն իրագործելու (համար)»²⁴¹:

Նույնների բռնի փեղահանության ծրագրի առկայությունն ապացուցում են նաև ռուսական աղբյուրները: Օրինակ՝ ռուսական արխիվային փաստաթղթերի համաձայն՝ «հույների արտաքսումն իրականացվում է իշխանությունների կողմից մշակված ծրագրի համաձայն»²⁴²:

Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին զգալի դերակատարություն ուներ Էշրեֆ Քուշուբաշըն: Նա «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամ էր, «Նախուկ կազմակերպության» ակտիվ գործիչ²⁴³: Այսպես պետք է հարուկ ընդգծել «Նախուկ կազմակերպության» («Teşkilat-ı Mahsusa»)՝²⁴⁴ առանձին միավորների ակտիվ ներգրավման փաստը: Թրա-

241 Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbi'nde Teşkilat-ı Mahsusa ve Heyber'de Türk Cengi*, İstanbul, 1962, s. 62., Մեջբերվում է ըստ՝ Akçam T., *A Shameful Act...*, p.105.

242 Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции, с. 229.

243 Dadrian V., "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources" – *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, Vol. 2 (Ed. Israel Charny), New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1991, p. 126-127.

244 Նախուկ կազմակերպության հիմնադրման թվի վերաբերյալ կան տարբեր փաստեր: Տարածված փաստերներից մեկի համաձայն՝ դրա պաշտոնական հիմնադրումը թվագրվում է 1914 թ. օգոստոսով: Ըստ Էշրեֆ Քուշուբաշի՝ այն ստեղծվել է 1911-1913 թթ.: Տե՛ս Philip Stoddard, *Teşkilatı Mahsusa: Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918: Teşkilatı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, -(Çeviren: Tansel Demirel), İstanbul: Arma Yayınları, 2003, s. 54.: Սակայն, ըստ երևույթին, Նախուկ կազմակերպության պաշտոնական հիմնադրումը միայն գոյություն ունեցող իրավիճակի վավերացումն էր: Նստակ է, որ դրա անդամները որպես առանձին ջոկատ գործել են դեռևս 1912-1913 թթ. ընթացքում: Թուրքական որոշ աղբյուրներում «Teşkilat-ı Mahsusa» անվանումը տարածվում է մինչև 1914 թ. գործող այդ խմբի վրա: Տե՛ս Zürcher E. J., *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905–1926*: Leiden: E. J. Brill, 1984, p. 59.

կիայի և Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի հույն բնակչությունն առաջինն էր, որ դարձավ այս կազմակերպության դաժանությունների գոհը:

Այս առումով ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում Ալ. Պասպադուպուսի կողմից դեռևս 1919 թ. հրատարակված պաշտոնական փաստաթղթերի ժողովածուն: Այնտեղ նշվում է, որ հույն բնակչության նկատմամբ երիտթուրքերի քաղաքականությունը դրսևորվել է հետևյալ գծերով՝ ա) հարձակումներ հունական գյուղերի և գյուղական բնակչության վրա «Նապուկ կազմակերպության» հրոսակախմբերի (չեթեն) կողմից, բ) բնակչությանն ահաբեկչության և սպանությունների միջոցով հարկադրում՝ լքելու իրենց տները, գ) ամբողջ գյուղերի դափարկում, դ) հունական ձեռնարկությունների գավթում²⁴⁵:

1913-1914 թթ. հույների բռնազաղթի թուրքական քաղաքականության իրողությունը հաստատվում է նաև եզակի մի փաստաթղթով, որը հույների բռնի տեղահանության հրաման է՝ տրված Թալեաթ փաշայի կողմից՝ ուղղված Զմյուռնիայի նահանգապետ Ռահմի բեյին 1914 թ. մայիսի 14-ին: Փաստաթուղթն առաջին անգամ հրատարակվել է ֆրանսիական «Le Temps» թերթում 1916 թ. հուլիսի 29-ի համարում, իսկ այնուհետև տեղ է գտել Ռընե Պյուտյի կազմած ժողովածուի մեջ: Ներկայացնենք վերջին աղբյուրում տեղ գտած տեքստի թարգմանությունը. «Քաղաքական պատճառներից ելնելով՝ անհետաձգելի է, որ Փոքր Ասիայի ափերին բնակվող հույները պետք է հարկադրվեն լքելու իրենց գյուղերը՝ Էրզրումի և Խալդիայի (՝) վիլայեթներ տեղափոխվելու համար:

Եթե հրաժարվեն նշված վայրերը տեղափոխվելուց, բանավոր հրահանգներ տվե՛ք մեր մահմեդական եղբայրներին, որպեսզի բոլոր տեսակի դաժանություններով հարկադրեն հույներին լքելու բնակավայրերն իրենց համաձայնությամբ:

Մի՛ մոռացե՛ք նման դեպքերում այդ գաղթականներից ստանալ գրավոր տեղեկանք, որը հաստատում է, որ նրանք հեռանում են իրենց օջախներից սեփական նախաձեռնությամբ»²⁴⁶:

Այս փաստաթուղթն ինքնին արտացոլում է 1913-1914 թթ. բռնի տեղահանությունների նպատակը, ինչպես նաև մեխանիզմները: Զննելով փաստաթուղթը՝ համոզվում ենք, որ

ա) 1913-1914 թթ. բռնազաղթը պետական քաղաքականություն էր, որն ուղղակիորեն ղեկավարվում էր պետության առաջին դեմքերի կողմից,

245 Papadopoulos A, նշվ. աշխ., էջ 97:

246 René Paux, La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie: Paris: Édition du Bulletin Hellénique, 1919, p. 11.

բ) 1913-1914 թթ. բռնագաղթը երիտթուրքերի բռնի օսմանացման (թուրքացման) քաղաքականության բաղադրիչն էր:

գ) 1913-1914 թթ. բռնագաղթը, հակահունական քաղաքականության առաջին խոշոր դրսևորումը լինելով, նպատակադրվածություն ուներ գրկել Էգեյան ծովափը հույն (քրիստոնյա) բնակչությունից:

Բ. Տեղահանությունը պայմանավորող գործոնները

1. Օսմանյան կայսրություն - Նունաստան հարաբերություններն ու դրանց ազդեցությունը հույնների տեղահանության գործում:

Նույների տեղահանությունը պայմանավորված էր նաև մի շարք գործոններով: Այս առումով ամենակարևորն Օսմանյան կայսրություն - Նունական թագավորություն լարված հարաբերություններն էին: Բալկանյան Ա և Բ պատերազմների հետևանքով Օսմանյան կայսրությունը կորցրեց իր եվրոպական տիրույթների մեծ մասը²⁴⁷: Նյուսիսեգեյան (կամ Նյուսիսարևելյան Էգեյան) կղզիներում²⁴⁸ պետք է պահպանվեր «status quo»-ն, այսինքն՝ դրանք պետք է մնային Նունաստանի վերահսկողության տակ:

Բալկանյան պատերազմներից Օսմանյան կայսրությունը դուրս եկավ փարածքային զգալի կորուստներով: 1913 թ. նոյեմբերի 13-ին Աթենքում կնքվեց նոր՝ հույն-թուրքական հաշտության պայմանագիր, որը վավերացնում էր Նունաստանի փարածքային ձևաբերումները Մակեդոնիայում և Էպիրոսում: Սակայն այդ պայմանագիրը ևս չորոշեց Էգեյան կղզիների հետագա ճակատագիրը: Երիտթուրքերը ցանկանում էին վերադարձնել նշված կղզիները²⁴⁹: Նունաստանն իր հերթին չէր պատրաստվում զիջել այդ կղզիները թուրքերին, որոնց բնակչության

247 Երկրորդ պատերազմի ավարտից հետո 1913 թ. օգոստոսի 10-ի Բուխարեստի պայմանագրով Նունաստանին էին ամրագրվում Կրեպեն, հարավային Մակեդոնիան (Մալոնիկ, Սերես, Դրամա, Կավալլա քաղաքներով), Էպիրոսի հարավը Յանինայով: Նունաստանը սրացավ մինչև Մեստրա (հուն.՝ Նեստրոս) գետը (որը հունական Մակեդոնիայի և Արևմտյան Թրակիայի սուլմանն է): Արևմտյան Թրակիան՝ Մեստրա գետից մինչև Էվրոս (Մարիցա) գետը՝ 110 կմ ծովափով, անցավ Բուլղարիային:

248 Նյուսիս-Էգեյան կղզիների մեջ են մտնում Սամոս, Իկարիա, Քիոս, Լեսբոս (Միթիլեն), Սամոթրակիա, Թասոս կղզիները:

249 Քիլիմյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերություններն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նսխաօրյակին (1913-1914), «Լրաբեր» :նասարակական գիտությունների, 1976, թիվ 10, էջ 34:

մեծ մասը հույներ էին, բացի այդ՝ ավելի շատ պատմական իրավունքներ ուներ դրանց նկատմամբ: Կղզիների հարցը դարձավ 1913-1914 թթ. հույն-թուրքական հարաբերությունների ամենակնճոռոտ հանգույցը: Նենց կղզիների կորուստը դարձավ Օսմանյան կայսրությունում հակահունական փրամադրությունների սրման գլխավոր պատճառը: Այս հարցը սերտորեն կապված էր հույների փեղահանության հետ: Մասնագիտական գրականության մեջ նշվում է, որ հույների փեղահանությունը կոչված էր ճնշում գործադրելու հունական կառավարության վրա՝ կղզիների հարցում զիջումներ կորզելու համար²⁵⁰: Չժխտելով նման փաստերը՝ պետք է ընդգծել, սակայն, որ դա նպատակներից միայն մեկն էր, բայց ոչ գլխավորը: Բալկանյան պատերազմները և կղզիների փաստացի կորուստը մեծ մտահոգություն էին պատճառում կայսրության կառավարող շրջաններին. նրանք մտահոգված էին Փոքր Ասիայի արևմտյան ափերի, մայրաքաղաք Կ.Պոլսի անվտանգությամբ, բանի որ կղզիներն այդ հարցում ունեին ռազմավարական բացառիկ նշանակություն: Թուրքերը հասկացան, որ հոժ հույն բնակչություն ունեցող շրջանները վտանգավոր են այն առումով, որ ցանկացած պահի դրանք կարող են կորցնել: Նենց կղզիների կորուստը նրանց ստիպեց հասկել այլ ժողովուրդներից կայսրության փարածքը մաքրելն արագացնելու մտքին:

Իրականում այս ամենն ուներ նաև հոգեբանական կողմ: Բալկանյան պատերազմների հետևանքով փարածքային կորուստները սրեցին հպարակ քրիստոնյաների նկատմամբ արելությունը: Թուրք սոցիոլոգ և պատմաբան Թ. Աբջամն այն կարծիքն է հայտնում, որ փարածքային կորուստները, Արևմուտքից փնտրեսական և ռազմական ոլորտներում անհամեմատ հետ մնալը, «փառահեղ անցյալի բեռը» (մեծ փարբերություն կար իր հզորության գագաթնակետին գտնվող «փառահեղ» Օսմանյան կայսրության և ընթացիկ իրականության միջև) թուրքական իշխող շրջաններում վերջնականապես ձևավորեցին յուրահատուկ ագրեսիվ հոգեվիճակ, որի բաղկացուցիչն էր «թերարժեքության բարդույթը»²⁵¹: «Քավության նոխազի» փնտրությունը կսնգ առավ հենց քրիստոնյա հպարակների վրա, որոնց էլ վերագրվեց Օսմանյան կայսրության բոլոր դժբախտությունների աղբյուր և պատճառ լինելը, ինչպես նաև նրանք մեղադրվեցին թուրքերի ստորացված վիճակի համար:

250 Smith M. L., *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, New York: St. Martin's Press, 1973, p. 32.

251 Акчам Т., Турецкое национальное "Я" и Армянский вопрос, Москва: АО "Арио-Никс", 1995, с. 53-55.

Մեր կարծիքով՝ հոգեբանական գործոնի դերն ակնհայտ է, սակայն այն գերազանհատելի պետք չէ: Վերջիվերջո, այդ քաղաքականությունն իրավիճակային չէր. հակահունական քաղաքականության դրսևորումներ եղել են նաև երիպթուրքական հեղաշրջումից սկսած մինչև Բալկանյան պատերազմները: Այսպեղ չհամաձայնելով թուրք հեղինակի հետ՝ պետք է նշել, որ այդ քաղաքականությունը պարզապես հույն փարրից ազատվելու ծրագիր չէր, այլ թուրքացման քաղաքականության բաղադրիչ: Նոգեբանական գործոնի գերազանհատումը ստիպում է մրաձել, որ դա իբր երիպթուրքական վարչակարգի «կուրակված գայրույթի պոռթկումն էր», այնինչ դա լավ մշակված պեփական քաղաքականություն էր:

Վերնախավի վախն ու մրահոգությունները պայմանավորված էին նաև այն հանգամանքով, որ այնպիսի ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող շրջանում, ինչպիսին Փոքր Ասիայի Էգեյան ծովափն էր, հույները կազմում էին ամբողջ բնակչության գրեթե կեսը՝ 48.5 րոկոսը²⁵², իսկ Զմյուռնիա քաղաքում և նահանգում՝ նաև մեծամասնությունը:

2. Տնրեսական գործոնը:

Քրիստոնյա (հայ և հույն) բուրժուազիան բավական ամուր դիրքեր ուներ Օսմանյան կայսրությունում: Նույների րնրեսական ներկայությունը հարկապես զգալի էր մայրաքաղաքում և ծովեգրյա բնակավայրերում: Նենց նրանք էին վերահսկում Արևմուտքի հետ կափարվող առևրուրը: Պարահական չէ, որ 1884 թ. հիմնված օսմանյան Առևրրաարդյունաբերական պալատում մինչև Բալկանյան պատերազմները հույները մեծամասնություն էին կազմում²⁵³: Նույները հարկապես մեծ ազդեցություն ունեին Ֆինանսների ոլորում: Գալաթայի հայրնի բանկիրները (սարաֆները) գլխավորապես հույներ և հայեր էին: Նրանք ունեին րնրեսական մեծ հզորություն և ազդեցություն, քանի որ հանդես էին գալիս որպես Բ. Դոանը և նախարարություններին դրամական փոխառություններ րվողներ: Մասնավորապես 1879 թ. Գալաթայի բանկիրները, համագործակցելով եվրոպական գործարարների հետ, Բ. Դոանը րրամադրեցին 8.725.000 օսմանյան լիրա²⁵⁴: Ավանդաբար սուլթան-

252 Maccas L., նշվ. աշխ., էջ 87:

253 Инджикян О. Г., Буржуазия Османской империи, Ер.: Изд-во АН Арм. ССР, 1977, с. 157.

254 Այդ հույն ֆինանսիսրներն էին Զարիֆիսը, Սրեֆանովիկ-Սկիլիձիսը, Թ. Մավրոկորդատոսը, Ա. Վլաստոսը, Կորոնայոսը և Նեգրեպոնփիսը: ՏՆՆ Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 31:

ների ֆինանսական խորհրդատուները քրիստոնյաներ են եղել: Մասնավորապես Աբդուլ Համիդ 2-րդը պարբերաբար խորհրդակցում էր հույն բանկիր Ջարիֆիսի հետ: Մեկ այլ հույն ֆինանսիստ՝ Ջագրոֆուրը, սուլթան Մուրադ 5-րդի (1876 թ.) բանկիրն էր:

Հույներն ու հայերը համալրում էին հեյրալի մասնագիտությունները՝ բժիշկներ, դեղագործներ, ճարտարագետներ, իրավաբաններ, բանկային կառավարիչներ, ուսուցիչներ և այլն: Նրանք նաև կազմում էին Թուրքիայում եվրոպական ձեռնարկություններում աշխատող միջին խավը: Նույնիսկ Կոստանդնուպոլսում քաղաքային որակյալ բանվոր դասի մեծ մասը կազմված էր հույներից: Ըստ հույն պատմաբան Ալ. Ալեքսանդրիսի՝ 1914 թ. դրությամբ Օսմանյան կայսրության տնտեսության մեջ հույների ներդրումը հասնում էր 50 տոկոսի²⁵⁵:

Երիտթուրքերի հակահունական քաղաքականությունն ակտիվ դրսևորվեց տնտեսական բնագավառում: Կայսրության մի շարք վայրերում իթթիհադականները հակահայկական և հակահունական բոյկոտ հրահրեցին²⁵⁶: Հույների և հայերի դեմ ուղղված բոյկոտը շարք հեշտությամբ վերածվում էր կողոպուտի և թալանի²⁵⁷: Հունական նավերին թույլ չէին տալիս կանգնել կայսրության նավահանգիստներում, արգելված էին նաև հունական ապրանքները²⁵⁸: Հակահունական և հակահայկական բոյկոտը տարածվեց ամբողջ Փոքր Ասիայում:

Տնտեսական պարտամիջոցների կիրառումը նպատակ ուներ հարվածելու քրիստոնյաների դիրքերին: Դա առաջին հերթին ծառայելու էր նրանցից ազատվելու ծրագրին: Հաջորդ կարևոր նպատակակետը, թուրք պատմաբան Հիքմեթ Բայուրի խոսքերով, «Օսմանյան կայսրության՝ հույների հետ առևտրական հարաբերությունները խզելու մասին կառավարության ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գաղտնի որոշումը մի կողմից նպաստելու էր նրանց տնտեսական ազդեցության խաթիվմանը, իսկ մյուս կողմից՝ դյուրացնելու էր տնտեսական ասպա-

255 Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 32: Համեմատության համար տե՛ս Инджикян О. Г., նշվ. աշխ., էջ 212-214:

256 Ալաոյաճեան Ա., Պատմութիւն Եվրոպիոյ Հայոց, Կահիրե: Նոր ասպղ տպ., 1952, էջ 1212-1219:

257 Զիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին, Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1988, էջ 164:

258 Photiades K., The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks: Tübingen: Union of the Fighters for the Liberation of the Greek Lands Seized by Turkey, 1987, p. 13.

րեզում թուրքերի խիստ թույլ դիրքերի ամրապնդումը»²⁵⁹: Փաստորեն երիտթուրքերը ցանկանում էին նաև քրիստոնյաների փնտրեսական կարողությունն օգտագործել թուրքական բուրժուազիայի ամրապնդման համար:

Նույների փնտրեսական դիրքերը թուլացնելը, ապա նաև փնտրեսությունից նրանց դուրս մղելը կազմում էր թուրքացման քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը, այլ կերպ ասած՝ փնտրեսության թուրքացումը: Կուսակցության ինչպես Մալոնիկի, այնպես էլ Կոստանդնուպոլսի ժողովներում (1913 թ.) առաջ էր քաշվել «ազգային փնտրեսության» գաղափարը²⁶⁰: Մասնավորապես, Ջնյունիայի շրջանում փնտրեսության թուրքացման քաղաքականությունը հաջողությամբ իրականացնելու համար այսպիսի «Միություն և առաջադիմության» պարասխանաբուր քարտուղար Ջելալ Բայարին աջակցելու է ուղարկվում «Նաբուկ կազմակերպության» գործակալ Կարա Քեմալը²⁶¹:

Այսպիսով, հույների փնտրեսական դիրքերի թուլացումը, կայսրության փնտրեսական կյանքից նրանց դուրսմղումը կազմում էին 1913-1914 թթ. հակահունական քաղաքականության փնտրեսական կողմը: Տնտեսության թուրքացման քաղաքականության դիրքարկմամբ առավել ամբողջական է դառնում երիտթուրքերի «հունական» քաղաքականության էությունը:

Գ. Փոխանակում, թե՛ աշտարակում:

Բալկանյան պարերազմների հեղեղանքով Նունաստանի և Բուլղարիայի կազմում հայտնվեցին զգալի մասնեղական բնակչություն ունեցող տարածքներ: Կոստանդնուպոլսի՝ 1913 թ. սեպտեմբերի 29-ին ստորագրված պայմանագրով նախատեսվում էր Թուրքիայի և Բուլղարիայի սահմանամերձ շրջանների (15 կմ խորությամբ) բնակչության փոխանակում: Դրա հիման վրա էլ 1913 թ. նոյեմբերի 15-ին ստորագրվեց թուրք-բուլղարական «Բնակչության փոխանակման վերաբերյալ պայմանագիրը»:

²⁵⁹ Մեջբերվում է ըստ՝ Քիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 8(332), Երևան, 1970, էջ 15:

²⁶⁰ Սջր Միտ Մնգօր, Seeing like a nation-state: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-50, "Journal of Genocide Research, (2008), 10(1), March, p. 21.

²⁶¹ Մեջբերվում է ըստ՝ Սջր Միտ Մնգօր, Seeing like a nation-state..., էջ 23-24: Կարա Քեմալը (Մուստաֆա Քեմալ բեյ, 1868-1926) «Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ԿԿ-ի անդամներից էր: Տե՛ս Zürcher E. J., The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926: Leiden: E. J. Brill, 1984, p. 81.

Բուլղարիայի փարածքից 9.714 մահմեդական ընդամենը (48.570 մարդ) փոխանակվեց արևելյան Թրակիայի 9.472 բուլղար ընդամենից (46.764 մարդ) հետը²⁶²:

Երիտթուրքական վարչակարգը նպատակ ուներ նման մի պայմանագիր կնքել նաև Ղունաստանի հետ: Մակայն Ղունաստանի հետ պայմանագրի կնքումը միայն պարզ փոխանակման նպատակ չէր հետապնդում: Բանն այն է, որ երիտթուրքերի մրահողությունները միայն կղզիներով չէին սահմանափակվում: Ղույն բնակչությունը բավական մեծաթիվ էր ոչ միայն Արևմտյան Փոքր Ասիայում, այլ նաև Բալկանյան պարերազմներից հետո Օսմանյան կայսրությանը մնացած Արևելյան Թրակիայում: Նշված շրջանների հույն բնակչությունից ազատվելը կնպաստեր նաև այդ փարածքները կորցնելու վրանգի վերացմանը:

1914 թ. մայիսին Աթենքում օսմանյան դեսպան Գալիբ Բեմալը Ղունաստանի վարչապետ Է. Վենիզելոսին առաջարկեց Չնյուռնիայի շրջանի քրիստոնյաներին փոխանակել Մակեդոնիայի մահմեդականների հետ: Նամակագրական կապի միջոցով ձեռք բերվեց նախնական պայմանավորվածություն: Դրա համաձայն փոխանակումը պետք է կրքեր կամավոր բնույթ, իսկ գաղթականների անվտանգության երաշխավորները պետք է լինեին երկու պետությունները²⁶³: Ստեղծվելու էր համարել հանձնաժողով, որը պետք է զբաղվեր ընթացիկ հարցերով: Այս հանձնաժողովը միջոցներ ձեռնարկեց պայմանավորվածության վերջնական իրագործման համար և հանդիպեց Չնյուռնիայում 1914 թ. հունիսի վերջերին՝ իր առջև խնդիր ունենալով հստակեցնել հույների և մահմեդականների փոխանակման պայմանները: Դրանից հետո էլ հանձնաժողովը մի քանի հանդիպում ունեցավ, սակայն պայմանների վերջնական հստակեցում տեղի չունեցավ: Եվ մի կարևոր հանգամանք ևս, որ միանգամից ակնհայտ է դառնում. եթե Բուլղարիայի հետ 1913 թ. նոյեմբերի 15-ին ստորագրվեց պայմանագիր, ապա Ղունաստանի հետ համաձայնությունն այդպես էլ վերջնական պայմանագրի տեսք չստացավ՝ մնալով միայն նախնական համաձայնություն²⁶⁴:

262 Ladas S., The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey, New York: The Macmillan Company, 1932, p. 19-20.

263 Ladas S., նշվ. աշխ. էջ 21-22:

264 Դեռևս խնդրո առարկա հիմնահարցի ժամանակակից և դրանով զբաղվող Ս. Լադասն իր աշխատության մեջ որևէ կոնկրետ պայմանագրի մասին չի խոսում: Նա ներկայացնելով այդ շրջանում Օսմանյան կայսրության և Բալկանյան պետությունների միջև ստորագրված փոխանակման բոլոր պայմանագրերը, 1914 թ. հույն-թուրքական որևէ փոխանակման պայմանագրի ստորագրման մասին չի նշում.

Ակնհայտ է, որ 1914 թ. հույն-թուրքական համաձայնագիրն իրականում նախնական պայմանավորվածություն էր: Առաջին աշխարհամարտը հնարավորություն չտվեց հստակեցնել փոխանակման մեխանիզմները: Սակայն այսօրեղ ուշադրություն է գրավում մի կարևոր հանգամանք. համաձայնագրի վերաբերյալ բանակցությունները և դրա կայացումը ընթանում էր 1914 թ. մայիս-հունիս ամիսներին: Դա հենց նույն ժամանակահատվածն էր, երբ երիտթուրքական իշխանությունները սաստկացրել էին Արևելյան Թրակիայի և Արևմտյան Փոքր Ասիայի հունաթափումը: Այս համաձայնագրի շինծու լինելն ապացուցում է հենց իրադարձությունների ժամանակագրությունը: Եթե դրան զումարենք նաև այն, որ մինչև 1914 թ. մայիսն արդեն բազմահազար հույներ արտաքսվել էին, փվյալ ենթադրությունն ավելի համոզիչ է դառնում: Այդ դեպքում ինչի՞ էր ծառայելու այդ համաձայնագիրը: Փաստերի՞ դիտարկումը և վերլուծությունը թույլ է տալիս հանգելու այն եզրակացության, որ դա ճկուն դիվանագիտական խաղ էր, որը միանգամից հետապնդում էր երկու նպատակ: Նախ պայմանագրի կնքումով կվավերացվեր մինչև 1914 թ. մայիսը բազմահազար հույների տեղահանությունը, ապա նաև «կարծակերթուրքերի ձեռքերը» նշված փարածքների հունաթափումն իրականացնելիս՝ խտրականություն չդնելով բռնի և կամավոր միջոցների միջև: Ինչո՞ւ չէ, նաև կշեղեր հունական կառավարության ուշադրությունը, քանզի մինչ ընթանում էին բանակցությունները, բուռն կերպով տեղի էր ունենում նշված փարածքների հունաթափումը: Իսկ որ Օսմանյան կառավարությունն այս համաձայնագիրն օգտագործում էր Նունաստանի հանդեպ իր քաղաքականությունում, մեկ անգամ ևս երևաց Լոզանի կոնֆերանսի ժամանակ, երբ քննարկվում էր հույն-թուրքական պայմանագրի կնքման հարցը: Թուրքական պարտիկրակության ղեկավար Իսմեթ Ինոնյուն նշեց, որ այդ հարցում մեղավոր են հենց իրենք՝ հույները, և Վենիզելոսը, քանի որ փոխանակում տեղի է ունեցել դեռևս 1914 թ.²⁶⁵:

Հույների բռնի տեղահանությունը սխալ և անտեղի է բացատրել 1914 թ. հույն-թուրքական համաձայնությամբ:

Դ. Բռնի տեղահանությունների ընթացքը և հետևանքները:

Հարկ է նշել, որ արդեն Բալկանյան պարտերազմների ընթացքում

նա միայն ներկայացնում է հինգ կերպից բաղկացած նախնական համաձայնագրի տեքստը, որն էլ վերցրել է Նունաստանի արագործնախարարությունում պահվող Վենիզելոսի և Գալիբ բեյի նամակագրությունից: Տե՛ս Ladas S., նշվ. աշխ., էջ 21-22: 265 Ալցողլու Յ., Անիծված առյուծի բնաջնջումը..., էջ 110:

թուրքական իշխանությունները սկսեցին հույների տեղահանություններ և սպանություններ կատարել: Այդ գործողությունները, որպես կանոն, զոնե մինչև 1913 թ. ամառ ավելի շուր կրում էին առանձին դեպքերի բնույթ²⁶⁶: Իրավիճակը փոխվեց հատկապես սկսած 1913 թ. հուլիսից, երբ թուրքական բանակն անցավ հարձակման: Առաջիններից մեկը հարվածի փակ ընկավ Արևելյան Թրակիայի Մալգարայի շրջանը: Այսպեղ թուրքերն իրենց գործողություններում փարբերություն չէին դնում հույների և հայերի միջև: Թուրքական զորքերի հրամանատարությունը կարգադրել էր իր զինվորներին «բանդել, այրել, կոտորել»²⁶⁷: Թե որքան մարդ զոհ գնաց թուրքական բանակի դաժանություններին, դժվար է որոշել: Մալգարայի շրջանում (համանուն քաղաքը և շրջակա 18 գյուղերը, ինչպես նաև Խարիուպոլիս քաղաքն իր 7 գյուղերով), բռնության է ենթարկվել 2.860 հույն ընտանիք՝ 17.160 մարդ²⁶⁸: Խարիուպոլիս քաղաքում բռնություններից, թալանից և սպանություններից հետո կայմակամը տեղի նշանավորներին սփիացեց ստորագրել փաստաթուղթ, որի համաձայն բոլոր բռնություններն իբր կատարվել էին բուլղարական բանակի կողմից²⁶⁹:

Նույների՝ Արևելյան Թրակիայում սկսված բռնագաղթն ու սպանությունները 1914 թ. գարնանը ստանում են համակարգված բնույթ: Այսպես, Կ. Պոլսի «Բիզանդիոն» թերթը 1914 թ. ապրիլի 14 (27)-ին գրում է, որ Թրակիայի ծովեզերքին (Ռոդոստոլում) 15.000 հոգի շոգենավի է սպասում՝ բոլորն էլ հիվանդ և ուժասպառ²⁷⁰: Իսկ Մալոնիկում փողոցներն արդեն լիքն են ժամանած գաղթականներով: Օսմանյան իշխանությունները, ըստ հայկական պարբերականի, վրարչյալներին ասում էին. «Ասկե վերջը հոս միայն իսլամները պիտի բնակին: Եթե մնալ կուզեք, իսլամությունն ընդունեցեք»²⁷¹:

266 Այդ համարեքսպում կարելի է նշել նաև օսմանյան բանակում ծառայող քրիստոնյա զինվորների սպանության դեպքերը: Այսպես, 1912 թ. նոյեմբերի 3-ին Կ. Պոլսից Նունասարանի Արտաքին գործերի նախարարություն հասած մի զեկույցից պարզ է դառնում, որ բացի խաղաղ հույն բնակչության նկատմամբ կիրառված բռնություններից, մի առիթով հենց թուրք զինվորների կողմից հրամանատարի ցուցումով սպանվել է ավելի քան հարյուր քրիստոնյա զինվոր: Տե՛ս Papadopoulos A., Persecution of the Greeks in Turkey Before the European War, New York; Oxford University Press American Branch, 1919, p. 24.

267 Papadopoulos A, նշվ. աշխ., էջ 50:

268 Նույն տեղում, էջ 52:

269 Նույն տեղում, էջ 44-45:

270 Բիզանդիոն, ապրիլի 14 (27), 1914:

271 Նույն տեղում:

Սկսած 1914 թ. գարնանից՝ հակահունական բռնությունների թափերաբեմ է դառնում Արևմտյան Փոքր Ասիան: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբն այսպեղ շարունակվող հալածանքները լրիվ փեղավորվում էին երիտթուրքերի՝ 1911 թ. Սալոնիկի համագումարի որոշումների շրջանակում: Նիմնական նպատակն էգեյան ծովափի «մաքրումն» էր հունական փարրից, որպեսզի պատերազմի սկսվելուց հետո կանխվի այդ փարածքների հնարավոր միացումը Նունասպանին: Այդ ժամանակ դեռևս շեշտը դրվում էր արտաքսումների վրա²⁷², սակայն իրականացվեցին նաև մեծաքանակ սպանություններ: Առաջին նկատելի իրադարձությունները ծավալվեցին Չմյուռնիայից 70 մղոն հյուսիս գրավող Ադրամիտիում քաղաքում: 1914 թ. մայիս ամսին այսպեղ ժամանեցին մեծ քանակությամբ մահմեդական փախստականներ, որոնց ուղեկցում էին հրոսակախմբեր՝ զինված մահակներով, դանակներով և հրացաններով: Նարյուրավոր հույներ ստիպված էին փախչել իրենց տներից և ապաստան գտնել քաղաքի եկեղեցում: Մտնելով քաղաք՝ մահմեդական խուժանը սկսեց թալանել հույների տներն ու խանութները: Նրանք ջարդում էին դռները, թալանում գույքը, անարգում աղջիկներին, բշտում մնացած բնակիչներին տներից և հետո նորից շարունակում ավարառությունը²⁷³:

Ադրամիտիումի դեպքերը դարձան կայսրության էգեյան ծովափի հույն բնակչության համակարգված հալածանքների «մեկնարկը»: Արտաքսումներն ու երկրի հունաթափումն արագացնելու համար լայն հակահունական քարոզչություն էր փարվում նաև մահմեդական բնակչության շրջանում²⁷⁴: Ի դեմս հույների՝ ձևավորվում էր թշնամու կերպարը: Գաղափարական աշխարհանքը հույներին ներկայացնում էր իբրև «ղավաճաններ» և «երկրի թշնամիներ»: Տարածվում էին Բալկանյան պատերազմների ժամանակ հույների կողմից «մահմեդականների կոտորածների» լուսանկարներ: Սրան գումարվեց նաև Առաջին աշխարհամարտի փարիներին հայտարարված «ջիհադը»:

Արևմտյան Փոքր Ասիայի հունաշար քաղաքները մեկը մյուսի հետևից ենթարկվեցին փեղահանությունների: Այսպես, Պերգամոնում կայմակամն

272 Авакян А., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия..., с. 34:

273 Διωγοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία: Αυθεντικά εκθέσεις και επίσημα κείμενα: Έκκλησις προς το ελληνικόν γένος και την δημοσίαν Γνώμη του πεπολιτισμένου κόσμου, Επιτροπή των εν Μυτιλήνη Μικρασιατών Προσφύγων, Αθήνα.: Πανελληνίου Κράτους, 1915, σελ. 78-88.

274 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 42:

իր մոտ է կանչում եկեղեցական տեղապահին և նրան հայտնում, որ հույները պետք է քաղաքը թողնեն երկու օրվա մեջ (1914 թ. հունիսի 14-ին)²⁷⁵: Բնակչության մեծ մասը տարհանվում է՝ վախենալով բռնություններից, մնացածն էլ ենթարկվում է «չտեսնված բռնության»: Նունիսի 17-ին, երբ այսպետ էլ ժամանում մահմեդական փախստականները, ո՛չ բուն քաղաքում, ո՛չ էլ շրջակայքում այլևս հույն չէր մնացել: Միայն Պերգամոնում հույներին պարճառվեց 20 միլիոն ֆրանկի վնաս²⁷⁶:

Կիդոնիա (Այվալըք) քաղաքը, որն Այդընի վիլայեթի երկրորդ խոշոր հունական քաղաքն էր Չմյուռնիայից հետո, ևս զերծ չմնաց վայրագություններից: Կայմակամի հրամանով ձիթապողի տնկադաշտերը, որ կիդոնիացի հույների գոյատևման հիմնական աղբյուրն էին, բռնագրավվեցին ու փոխանցվեցին այսպետ ժամանած մահմեդականներին: Եվ դրանից հետո, երբ տնկադաշտերն այլևս չէին պարկանում հույներին, նրանք շարունակեցին հարկվել դրանց համար: 1914 թ. մայիսի վերջին սկսվում են Կիդոնիա քաղաքի ու շրջակա գյուղերի հույն բնակչության դաժան բռնագաղթն ու դրան ուղեկցող սպանությունները²⁷⁷:

Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածի հունաթափումն այնպիսի ծավալներով էր տարվում, որ արդեն 1914 թ. հունիս ամսին Չեշմեի հույն միտրոպոլիտը հեռագրում է Տիեզերական պարթիարքարան՝ նշելով, որ իր թեմը բոլորովին պարավել է, այլևս հուր չունի, և հարցնում է, թե ինչ անի²⁷⁸: Եվ դա այն բանից հետո, երբ ընդամենը երկու շաբաթ առաջ էր Չեշմե քաղաքում նոր կառավարիչ (Նիսի Ուրան) նշանակվել²⁷⁹:

Ամենատրավորիչը Ֆոկեայում ծավալված ողբերգական իրադարձություններն էին: Այդ քաղաքն ուներ 8.000 հույն և 400 թուրք բնակչություն: Այսպետ կատարված ոճրագործություններին ականատես են եղել ֆրանսիացի հնէաբաններ Մ. Մանսիեն և Ֆ. Սարտիոն: Վերջինս նշում է, որ 1914 թ. հունիսի 11-ին հին Ֆոկեայի շրջակա գյուղերի (Գյորեն-Զյոյ, Սուլյուջուկ, Բադ-Արասսի, Վարի) հույն բնակչությունը ենթարկվում է հարձակման²⁸⁰: Բուն Ֆոկեայի վրա հարձակումը տեղի է ունենում հունիսի 12-ին, սկսվում

275 Διωγοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία..., σελ. 90.

276 Sartiaux F., Le Sac de Phocée et l'Expulsion des Grecs Ottomans d'Asie-Mineure en Juin 1914, Revue des Deux Mondes, 15 Décembre 1914, Paris, p. 682.

277 Διωγοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία..., σελ. 103-116.

278 Բիզանդիոն, հունիսի 5 (18), 1914 թ.:

279 Crossing the Aegean, an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey, Edited by Renée Hirschon, New York—Oxford: Berghahn Books, 2006, p. 83.

280 Sartiaux F., նշվ. աշխ., էջ 658.

է հույն բնակչության ջարդը: Ֆ. Մարտիոն նկարագրում է այդ օրվա և գիշերվա դեպքերի 'մանրամասները' զոհերի ճիշերը, ծերերի, կանանց, երեխաների փանջանքներն ու սպանությունները²⁸¹:

Ֆոկեայի ջարդը մեծ արձագանք ունեցավ Մարսելում՝ որպես Ֆոկեայից գաղթած հույների վերաբնակեցման քաղաք²⁸²: Սպանությունները, կանանց և աղջիկների առևանգումները, թալանը և արտաքսումները շարունակվում են ամբողջ հունիս ամսվա ընթացքում²⁸³: Այս շրջանում 3.800 տներից 3.000-ը քանդվեց: Բնակչությունն արտաքսվեց հիմնականում շրջակա կղզիներ: Արդեն հուլիսի կեսերին Փոքր Ասիայից արտաքսվածների թիվը հասել էր 120.000-ի, որից 47.000-ը Միթիլենում էր, 25.000-ը Քիոսում, մնացածները տեղակայվել էին Սալոնիկի և Պիրեայի միջև²⁸⁴:

Հակահունական արշավը չափազանց ծանր հետևանքներ ունեցավ հույն ժողովրդի համար: 1914 թ. ամռանը Կոստանդնուպոլսում մեծ տերությունների դեսպանատների աշխատակիցներից կազմվեց միջազգային հանձնաժողով՝ Էգեյան ծովափին կատարվածը քննելու համար²⁸⁵: Այսպես, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրո-Նոնգարիայի, Իտալիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչներից կազմված միջազգային հանձնաժողովը Թալեաթի ուղեկցությամբ Էգեյան ծովեզերքին կատարած շրջագայության ժամանակ արձանագրեց, որ այդ ամենի հետևանքով այդ շրջանների զգալի մասը վերածվել էր անապատի: Հրդեհված ու կործանված էին հունական գյուղերն ու ավանները, ավերված՝ տները, այգիներն ու դաշտերը: Այդ հանձնաժողովի անդամ, ռուսական ներկայացուցիչ Տոխտլյան հաղորդում է, որ ամբողջ Էգեյան ծովափից հույների վարարման ծրագիրը նախօրոք մշակված էր կառավարության կողմից²⁸⁶:

1913-1914 թթ.՝ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը տեղահանված և կտրորված հույների թիվն ըստ Կ. Պոլսի

281 Anglo – Hellenic League, Letters on the Expulsion of Greeks from Asia Minor, and in Reply to Ill-Treatment Inflicted on Turks in Greek Macedonia, London: The Anglo – Hellenic League, 1914, p. 8-9.

282 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 46:

283 Turkish Atrocities against Greeks: Massacres in Asia Minor, "The Scotsman", 19 June, 1914, p. 7.

284 Sartiaux F., նշվ. աշխ., էջ 679:

285 Բիւզանդիոն, հունիսի 9 (22), 1914 թ.:

286 Քիլիմնջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջ... էջ 14:

Տիեզերական պատրիարքարանի փվյալների կազմում է 284.172 մարդ²⁸⁷ (Թրակիա և Փոքր Ասիա՝ առանց Պոնտոսի), որից 153.890-ը՝ Փոքր Ասիայից, իսկ 130.282-ը²⁸⁸՝ Թրակիայից: Այլ աղբյուրների փվյալները հիմնականում համընկնում են Պատրիարքարանի թվերի հետ՝ մի քիչ ավել կամ պակաս ներկայացնելով: Մասնավորապես, ըստ Բարթոնի, նշված ժամանակահատվածում միայն Փոքր Ասիայի արևմտյան ափից բռնագաղթված հույների թիվը ավելի քան 100 հազար²⁸⁹ էր (այս փվյալը չի ներառում այլ շրջանները): Իսկ բրիտանական «Morning Post» օրաթերթի համաձայն՝ Թրակիայից և Փոքր Ասիայից վարքվածների թիվը կազմում է 350.000²⁹⁰:

Ե. Թուրքական ժխտողականության վաղ դրսևորումները՝ կասկած հույների բռնագաղթի հետ:

Պետք է նշել, որ երիտթուրքական իշխանությունները սկզբից ևեթ որդեգրեցին հույների բռնի տեղահանությունների փաստի ժխտման քաղաքականություն: Սակայն ակնհայտ է, որ նրանք չէին կարող պնդել, որ հույները շարունակում էին ապրել իրենց բնակավայրերում, ուստի ժխտումն իրականացվում էր այլ միջոցներով: Հույների բռնագաղթի ժխտումն «արդարացնող փաստարկները» հետևյալներն էին՝

1) Հույների բռնագաղթը կասկածում էր պատերազմի հետ, այսինքն՝ բնակչությունը գաղթել է Բալկանյան պատերազմների ժամանակ ծավալված ռազմական գործողությունների հետևանքով: Սակայն վերևում արդեն ներկայացվել է արևելյան Թրակիայում թուրքական զորքերի հրամանատարության կողմից արձակված հրամանը («Քանդել, այրել, կոտորել»): Այստեղ պետք է նշել, որ բնակչության զանգվածային տեղահանությունները և կոտորածը պատերազմի պարփակված պայման չեն: Բացի այդ, Բալկանյան Բ պատերազմն ավարտվեց 1913 թ. ամռանը, իսկ

287 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 8:

288 Չնայած այս փուլում կոտորածների տեսակարար կշիռը համեմատաբար փոքր էր, այնուամենայնիվ, դժվար է որոշել, թե այս փվյալների մեջ կոտորվածների թիվը որքան է: Տվյալներ կան անգամ, որ Թրակիայում տեղահանվածներից կոտորվել է նվազագույնը 15.690 հույն: Տե՛ս Մաթայան Դ., Զմյուռնիա 1922, Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը..., էջ 8:

289 Barton J., Story of Near East Relief (1915-1923) An Interpretation, New York: Macmillan, 1930, p. 63.

290 Manchester League of Unredeemed Hellenes, Turkey's Crime: Hellenism in Turkey, Manchester: Norbury, Natzio & Co., 1919, p. 31.

բռնագաղթի ակտիվացումը եղել է դրանից հետո՝ 1913 թ. աշնանից սկսած:

2) Հույների՝ 1913-1914 թթ. բռնագաղթը ոչ մի աղերս չունեք պետական քաղաքականության հետ: Դա Հունաստանում ծավալված հակաթուրքական գործողությունների արձագանքն է: Այս դրույթն առաջ է քաշվել դեռևս այն ժամանակ Աթենքում օսմանյան դեսպան Գալիբ Քեմալի կողմից²⁹¹: Մակայն այս փաստարկը չի դիմանում բննադատության, բանի որ ժամանակի բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր և վկայություններ են խոսում այդ քաղաքականության՝ պետական բնույթ ունենալու մասին: Բավարարվենք՝ միայն հիշարարկելով Թալեաթի՝ հուշագրական բնույթի մի սկզբնաղբյուրում պահպանված կոչն Արևելյան Թրակիայի Մակրիի մահմեդականներին. «Գյավուրներից մեր երկրի ազգաման ժամը եկել է... Կարգադրում ենք հետևյալը. 1) դուք չեք հաբուցելու Մակրիի և Լիվիսիի գյավուրների նկատմամբ ձեր որևէ դրամական պարտավորություն, 2) դուք պետք է վնդդեք բոլոր գյավուրներին իրենց գյուղերից, 3) դուք կրիերեք նրանց դաշտերին, փներին, գույթին և ամբողջ սեփականությանն ու պետք է բաժանեք դա իրար մեջ եղբայրաբար, 4) որևէ դեպքում չզնեք կամ չվաճառեք նրանց ոչինչ»²⁹²: Այսինքն՝ մահմեդականներին հենց թուրքական պետության առաջին դեմքերն են հրահրել դուրս գալ խաղաղ քրիստոնյա բնակչության դեմ:

3) Տեղահանություններին կան փրվում էր բնակչության փոխանակման բնույթ (որի մասին արդեն խոսվել է), կան էլ մեղքը բարդում էին հույների վրա: Ավելին, փորձ էր արվում ներկայացնել, որ իրենք՝ հույներն են իրենց նախաձեռնությամբ գաղթում կայսրության փարածքից: Փոխարենը, իբր թուրքական իշխանություններն ամեն ինչ անում են՝ կասեցնելու «արտագաղթը»: Այդ մասին վկայում է «Բիզանդիոն» թերթը, որի համաձայն Թալեաթը տեղեկություններ է փարածում, որ իբր 1914 թ. հունիսին Այվալըքի շրջանում փորձում է կանգնեցնել հույների գաղթը, կարգ ու կանոն հաստատել և նրանց վերադարձնել իրենց փները²⁹³: Թե ինչ արժեք ունենի Թալեաթի այս հաղորդումները, կարելի է պատկերացում կազմել ռուսական մամուլում տեղ գրած հետևյալ հրապարակումից: Այսպես, հույների տեղահանությունը դատապարտող իր մի ելույթից հետո

291 Y. H. Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C.II, III. Kısım, Ankara, 1951, s. 118, Մեջբերվում է ըստ՝ Քիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը..., էջ 15:

292 [Ecumenical Patriarchate], Persecution and Extermination of the Communities of Macri and Livissi (1914-1918), Paris, Imprimerie Chaix, 1919, p. 3.

293 Բիզանդիոն, 2(15) հունիսի, 1914:

Թալեաթն իր մոտ է կանչում իշխանության ներկայացուցիչներին և հրահանգում. «Ոչ մի ուշադրություն չդարձնեք ժողովրդին ուղղված իմ խոսքերին: Մեր պարտքն է մինչև վերջ իրագործել նշված ծրագիրը և շարունակել մեր երկրից քրիստոնյաների վտարումը»²⁹⁴:

Թաքցնելով հակահունական քաղաքականության իրական պատճառները և նպատակները՝ կառավարությունը 1914 թ. ապրիլի 14-ին հաղորդագրություն փարածեց, որում ներքին գործերի նախարար Թալեաթը, բերելով մի շարք անհիմն ու անտեղի արդարացումներ՝ կապված հույների արտաքսումների պատճառների հետ, մասնավորապես նշում էր, որ «12.000 հույն դասալիք մեր բանակից սրիպել են իրենց ընտանիքներին իրենց հետևից գնալ Նունաստան»²⁹⁵:

4) Փորձ է արվել ամեն կերպ անուշադրության մատնել և նվազեցնել տեղահանված հույների թիվը՝ այն ներկայացնելով որպես նվազ նաև նակություն ունեցող երևույթ: Մասնավորապես շրջանառության մեջ էր դրվել այն տեսակետը, որ «գաղթած» հույների թիվը կազմում էր 1.000 մարդ²⁹⁶: Այնինչ, եթե այն բաղդատում ենք վերևում արդեն հիշատակված փվյալների հետ, ակնհայտ է դառնում, որ այս «փաստարկը» ևս ոչ մի լուրջ հիմքեր չունի:

Նշված «փաստարկների» հիշատակումը մեզ հնարավորություն է տալիս ուրվագծել թուրքական ժխտողականության ամենավաղ օրինակները:

Այսպիսով, օսմանյան իշխանությունների կողմից 1913-1914 թթ. հույն ժողովրդի նկատմամբ իրականացվել է բռնի տեղահանությունների քաղաքականություն, որը թուրքական կողմը հետևողականորեն փորձել է ներկայացնել որպես բնակչության կամավոր փոխանակում: Դրա նպատակն Արևելյան Թրակիայի և Արևմտյան Փոքր Ասիայի հունաթափումն էր: Այն տնտեսական պատժամիջոցների հետ միասին Օսմանյան կայսրությունում թուրքացման քաղաքականության մի մասն էր կազմում: Այդ քաղաքականությունը սերտորեն կապված էր մի շարք գործոնների հետ, որոնցում առաջնակարգ տեղ էին զբաղեցնում հույն-թուրքական լարված հարաբերությունները:

294 Санкт – Петербургские ведомости, 2(15),VII, 1914; Մեջբերվում է ըստ՝ Բիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, թիվ 8, էջ 14:

295 Sté Papadopoulos A, Persecution of the Greeks in Turkey, p. 97.; Sté և ևս Բիզանդիոն, 14(27) ապրիլի, 1914:

296 Բիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության..., էջ 16:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱՇԽԱՐՆԱՅԻՆ ԵՎ 1919-1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆՈՒՅՆ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ: ՆԱՅ-ՆՈՒՆԱԿԱՆ ՆԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

2.1. Նույնեքի զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածներն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին

Բալկանյան պատերազմներից հետո (նաև ընթացքում) փարվող հակահունական քաղաքականությունը բավական ծանր վիճակի մեջ դրեց Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հույներին: 1913 թ. երկրորդ և 1914 թ. առաջին կեսերին մեծաքանակ հույն բնակչության արտաքսումը Թրակիայից և Փոքր Ասիայի Էգեյան ծովափից լուրջ հիմքեր էր տալիս ենթադրելու, որ սպասվող Նամաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրքահպարակ հույներն ապահովության ոչ մի երաշխիք չէին ունենալու, քանի որ նման դեպքերի կրկնությունը սպասելի էր: Բալկանյան պատերազմներից հետո տեղի ունեցած հակահունական փրամադրությունների արմատականացումը²⁹⁷ հենվում էր նաև դրանց՝ իսլամի դրույթներով հիմնավորելու վրա. երիտթուրքերի հոգեբանության ու քաղաքական գործունեության մեջ ընդգծվեցին կրոնական շեշտադրումները: Այդ քաղաքականության փրամաբանական շարունակությունն Օսմանյան կայսրության՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշվելուն հետևած ջիհադի (սրբազան պատերազմի) պաշտոնական հայտարարումն էր: Այս միտումը շարունակվեց ոչ միայն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, այլև 1919-1922 թթ.²⁹⁸:

1914 թ. օգոստոսի 1-ին բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Երիտթուրքական կառավարությունը հայտարարեց իր չեզոքության մասին, սակայն պատերազմի մեջ ներքաշվելը միայն ժամանակի խնդիր էր: Աշխարհամարտը բարեհաջող մթնոլորտ էր

297 Կրեյտի, Էգեյան ծովի կղզիների և Եվրոպական Թուրքիայի մեծ մասի կորստից հետո կայսրությունում ապրող ոչ թուրք ժողովուրդների (տվյալ դեպքում՝ հույների) նկատմամբ անվտանգությունը դարձավ երիտթուրքերի ներքին քաղաքականության ելակետերից մեկը: Տե՛ս Քիլիմճյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին..., 1988, էջ 157:

298 Hofmann T., Co-Victims in Genocide..., p. 20.

սարեղծում նաև ազգայնամոլական ծրագրերի իրականացման համար: Թե ազգային քաղաքականության բնագավառում ինչ էր սպասում քրիստոնյաներին, ևս մեկ անգամ փաստում են կայսրության ներքին գործերի նախարար Թալեաթի խոսքերը՝ ուղղված ամերիկյան դեսպան Ն. Մորգենթաուին դեռևս պատերազմից առաջ. «Որպեսզի Թուրքիան ապրի, գոյապահի, մենք պետք է ազատվենք օտար ժողովուրդներից»²⁹⁹: Այսինքն՝ Թուրքիան՝ թուրքերին, և հետևաբար, ինչպես ցույց տվեց դեպքերի հետագա ընթացքը, մնացած ժողովուրդները՝ գլխավորապես քրիստոնյաները՝ հայերը, հույները և ասորիները, դատապարտվում էին մահվան:

Նախուկ ուշադրության է արժանի Նունաստանի դիրքորոշումը վերահաս պատերազմի և օսմանահպատակ հույների ճակատագրի նկատմամբ: Առաջին համաշխարհային պատերազմն ամենևին էլ միանշանակ չընդունվեց Նունաստանի կառավարող շրջաններում: Այսպես, թագավորական ընդհանրը և անձամբ արքա Աստրանդին ունեին ընդգծված գերմանամետ դիրքորոշում: Աստրանդին ամուսնացած էր գերմանական կայզեր Վիլհելմ 2-րդի քրոջ հետ: Դրան հակառակ՝ Է. Վենիզելուսը և նրա գլխավորած Լիբերալ կուսակցությունը գտնում էին, որ Նունաստանը պետք է համագործակցի Անտանտի հետ և պատերազմի մեջ մտնի ընդդեմ Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Թուրքիայի: 1915 թ. հունիսի 13-ի ընտրությունները բավական ամրապնդեցին Վենիզելուսի դիրքերը, ում կողմնակիցները խորհրդարանում ստացան 184 տեղից 123-ը³⁰⁰: Սակայն շուրտվ հակասությունները Աստրանդին թագավորի և վարչապետ Է. Վենիզելուսի միջև այնքան խորացան, որ վերջինս հոկտեմբերին հրաժարական տվեց: Ավելին, դեկտեմբերյան նոր ընտրություններին նա չմասնակցեց: Դրա փոխարեն 1916 թ. օգոստոսի 30-ին Վենիզելուսի կողմնակից սպաններն ընդվզեցին, և սեպտեմբերին Է. Վենիզելուսը Սալոնիկում կազմեց ժամանակավոր հեղափոխական կառավարություն, որը պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային ու նրա դաշնակիցներին³⁰¹: Նա կարողացավ նույնիսկ հասնել նրան, որ 1917 թ. Աստրանդինը հրաժարվեց գահից՝ հօգուտ իր որդի Ալեքսանդրի: 1917 թ. հունիսին Վենիզելուսի կառավարությունը հաստատվեց Աթենքում: Նունիսի 30-ին Անտանտի թշնամիներին պատերազմ հայտարարեց նաև Աթենքում հաստատված կառա-

299 Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story. Garden City-New York: Doubleday, Page & Co., 1918, p. 51.

300 Улуянн Ар., Политическая история современной Греции, Москва: ИВИ РАН, 1998, с. 103.

301 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 157:

վարությունը³⁰²: Պատերազմին հունաստանի մասնակցության գլխավոր նպատակն Օսմանյան կայսրության կազմում գրնվող հունական հողերի ազատագրումն էր:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հույների հալածանքներն ու ջարդերը, որոնք սկսվեցին ավելի վաղ, քան հայերինը, ընդհանուր առմամբ այն նույն քաղաքականության շարունակությունն էին, որ նրանց նկատմամբ կիրառվեց Բալկանյան պատերազմների վերջին շրջանում և 1914 թ. գարնան և ամռան ամիսներին: Այն «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հակաքրիստոնեական քաղաքականության բաղկացուցիչն էր և դրա «առաջին արարը»: Սակայն այս փուլում արդեն այդ քաղաքականությունն աչքի ընկավ ձեռնարկված միջոցառումների և ընդգրկված տարածքի մասշտաբայնությամբ: Եթե նախորդ շրջանում հիմնական շեշտը դրվում էր արտաքսումների վրա, իսկ գործողության տարածքը միայն Թրակիան և Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափն էր, ապա Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին բացի այն, որ տեղի ունեցան հույների զանգվածային ջարդեր, դրանք ընդգրկեցին կայսրության ամբողջ տարածքը: Իսկ մեխանիզմների բազմազանությունը՝ սկզբում դեռևս օրենքների և հրամանների տեսքով, դրսևորվեց պատերազմի հենց առաջին օրերին:

Թուրքիայում հակահունական քաղաքականության ուսումնասիրման համար աղբյուրագիտական բացառիկ նշանակություն ունեն Կոստանդնուպոլսի հունական փիլեգերական պատրիարքարանի հրատարակված փաստաթղթերը, որոնք լույս են տեսել նույն շրջանում և փաստական հարուստ նյութ են պարունակում հույների տեղահանությունների և կոտորածների մասին: Այս առումով առանձնանում են «Սև գրքերը»: Դրանցից առաջինը դեռևս 1920 թ. հրատարակել է հենց Պատրիարքարանը³⁰³, իսկ մյուսը՝ Պատրիարքարանի հաղորդած փյուլաների հիման վրա՝ «Պոնտոսի կենտրոնական խորհուրդ» կազմակերպությունը 1922 թ.³⁰⁴: Պատրիարքարանի հրատարակված տեղեկագրերից իր կարևորությամբ առանձնանում է նաև «Հույների հետապնդումները Թուրքիայում 1914-1918 թթ.» ժողովածուն³⁰⁵: Հույն զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ լավ պատկերա-

302 Նույն տեղում, էջ 33:

303 The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920: Constantinople: Press of the Patriarchate, 1920.

304 Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 - 1922 [Black Book: The Tragedy of Pontus 1914 - 1922], Athènes: Imprimerie Phoenix, 1922.

305 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 - 1918,

ցում է Կալիս Ռընն Պյոտյի հրատարակած Կեղեկագիրը, որն ամբողջությամբ հիմնված է Պատրիարքարանի հավաքած փյույվների վրա³⁰⁶։ Ուշագրավ է այն փաստը, որ Նունական Պատրիարքարանի Կեղեկագրերում մեծաքանակ Կեղեկություններ կան նաև հայերի Կեղահանությունների և սպանությունների վերաբերյալ։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո երիտթուրքական վարչակարգն ընդունեց մի շարք օրենքներ ու հրամաններ, որոնք պետք է կարգավորված և նպատակային բնույթ հաղորդեին հակահունական քաղաքականությանը։ Դրանցից առաջինը 1914 թ. օգոստոսի 3-ին Ռազմական նախարարության հրամանն էր, որի համաձայն 18-45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ ենթակա էին զորակոչման։ Կարճ ժամանակ անց զորակոչված քրիստոնյաներին զինաթափ էին անում և նրանցից կազմում աշխատանքային գումարտակներ, Կեղափոխում Փոքր Ասիայի խորքերը՝ ճանապարհներ կառուցելու և ամենապարբեր ծանր աշխատանքներ կատարելու համար։ Սակայն հետագայում պարզ է դառնում, որ աշխատանքային գումարտակների կազմակերպման գլխավոր նպատակը ոչ թե քրիստոնյա աշխատուժի ձրի օգտագործումն էր, այլ նրանց ոչնչացման փուլային Կարբերակներից մեկն ամբողջ պատերազմի ընթացքում։ Թե ինչ վիճակում էին գտնվում քրիստոնյա զինվորներն աշխատանքային գումարտակներում, կարելի է պատկերացում կազմել Կոնիայում Նունասարանի հյուպատոսի՝ 1917 թ. մարտի 7-ի հաղորդագրությունից (այն Աթենք է հասել միայն սեպտեմբերի 18-ին)։ «... Տեղավորված աշխատանքային գումարտակներում՝ այս դժբախտները ցրված են կայսրության խորքերում ամենապարբեր ուղղություններով՝ սկսած Փոքր Ասիայի ափերից և Սև ծովից մինչև Կովկաս, Բաղդադ, Միջագետք ու Եգիպտոս՝ մի մասը ռազմական ճանապարհներ կառուցելու, մյուսները՝ Բաղդադի երկաթուղու թունելները փորելու համար... Ես պեսել եմ այդ դժբախտներին Կոնիայի հիվանդանոցներում՝ ընկած իրենց մահճակալներին կամ գետնին՝ նման կենդանի կմախքների՝ անհամբեր սպասելով մահվան, որպեսզի վերջ տրվի իրենց տառապանքներին... Այս աղետալի իրավիճակը բնութագրելու համար ես պետք է սահմանափակվեմ՝ ասելով, որ մեծաքանակ մահացության պատճառով Կոնիայի գերեզմանատունը լի է այդ գումարտակներում ծառայողների դիերով, և որ յուրաքանչյուր փոստում, ինչպես շուն ընկած է, չորս, հինգ, երբեմն՝ վեց

Constantinople: Press of the Greek Patriarchate, 1919.

306 René Puaux; La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie: Paris: Édition du Bulletin Hellénique; 1919.

դիակ»³⁰⁷:

Աշխատանքային ծանր պայմաններին չդիմացողները, ովքեր ստիպված փախչում էին, 1915 թ. մարտից հայտարարվեցին օրենքից դուրս: Սակայն կան բազմաթիվ փաստեր, որոնց համաձայն օսմանյան բանակում ծառայող ինչպես հույն, այնպես էլ հայ զորակոչիկներն աչքի են ընկել իրենց խիզախությամբ և ավելի լավ են ծառայել, քան որևէ ոչ թուրքական փարր³⁰⁸: Սակայն այդ ամենը չի խանգարել, որ զորակոչվածներին պատերազմի ընթացքում աստիճանաբար ոչնչացնեն: Նպատակը նույնն էր, ինչ որ հայերի դեպքում՝ զրկել բնակչությանն ուժեղ, աշխատունակ, գենք վերցնելու ընդունակ հարվածից՝ մնացածների արտաքսումն ու կոտորածը դյուրացնելու համար: Ֆրանսիական հեղափոխության փվյալները ևս հաստատում են աշխատանքային գումարտակներում հույների գծոխային վիճակը: 1917 թ. օգոստոսի 5-ին սրացված փեղեկության համաձայն՝ միայն մեկ դեպքում 30.000 երիտասարդ է սպանվում³⁰⁹: Ընդհանուր առմամբ, ըստ հունական փվյալների, աշխատանքային գումարտակներում հավաքված 18-45 տարեկան հույների թիվն անցնում էր 200.000-ը³¹⁰, որոնցից առնվազն 150.000-ը նահատակվել է³¹¹:

Նակահունական քաղաքականությունը փարվում էր նաև նրանց արևմտափոստական հզորությանը հարվածելու ուղղությամբ: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը սկսեց փպել ու փարածել թուրքիկներ՝ Թուրքիայի բոլոր դժբախտությունների համար մեղադրելով հաջողակ հույն զործարարներին. «Նունաստանը թշնամին է մեր կրոնի, պատմության, փառքի, ժառանգության, ավելին՝ մեր իրական գոյության: Դուք

307 Les Persécutions antihélleniques en Turquie, depuis le début de la guerre européenne: D'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires, Paris: Bernard Grasset, 1918, p. 18-19.

308 Օրինակ՝ բժիշկ Կ. Խաչերյանը, ով նաև սրացել էր զինվորական շքանշաններ, կամ Սարգիս Թորոսյանը: Տե՛ս Սաքայան Դ., նշվ. աշխ., էջ 34 և 142; Torossian S., From Dardanelles to Palestine, A True Story of Five Battle Fronts of Turkey and Her Allies and a Harem Romance, Boston: Meader Publishing Company Publishers, 1947.

309 Τσιρκινίδης, Χάρης, Η Γενοκτονία των Ελλήνων της Ανατολής, (Πόντου - Μικράς Ασίας - Ανατολικής Θράκης - Κωνσταντινούπολης-Κύπρου) Ένα διαρκές, ατιμώρητο έγκλημα, σελ. 9. Նամացանց՝ <http://www.hecucenter.ru/word-files/Tsirkinidis%20Gr.doc>

310 Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, Θεσσαλονίκη: Εκδότικος Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1988, σελ. 442.

311 [Manchester League of Unredeemed Hellenes], Turkey's Crime: Hellenism in Turkey, Manchester: Norbury, Natzio & Co., 1919, p. 30.

չպետք է ոչինչ գնեք հույներից կամ որևէ մեկից, որ նման է հույնի (...) Դա այն ճանապարհն է, որով մենք կպահենք մեր ազգային ժառանգության և կրոնի փառքը»³¹²:

1915 թ. մայիսին ընդունվեց «Տեղահանության օրենքը»³¹³, որը բանակին լիազորություններ էր տալիս այնտեղ, որտեղ անհրաժեշտ է, փոխադրել և երկրի խորքերը բնակեցնել քրիստոնյա բնակչությանը: «Վերաբնակեցում» անվան տակ մինչև 1918 թ. բազմահազար հույներ բռնագաղթի ենթարկվեցին: Նրանց փոխարեն այդ տարածքները բնակեցվեցին մահմեդական փախստականներով, ովքեր էլ տիրացան հույների գույքին: Այս ամենն իրականացվում էր «Նապուկ կազմակերպության» միջոցով³¹⁴:

Վերը հիշատակված բոլոր միջոցառումները մասն էին կազմում հստակ ծրագրված քաղաքականության, որ որդեգրել էր երիտթուրքական վարչակարգը և որի «նպատակային» իրագործման հաջողությունը պայմանավորող «հիմնաքարերն» էին.

- տնտեսական և ամեն կարգի առավելությունների վերացում, հույների ապրանքների բոյկոտ,
- բոլոր քրիստոնյաների հաշվառում-առանձնացում,
- զորակոչ-աշխատանքային գումարտակների ստեղծում և երիտասարդների սպանություն,
- բռնի իսլամացում,
- տեղահանություններ և զանգվածային սպանություններ-կոտորածներ:

Չնայած պատերազմի ընթացքում հակահունական քաղաքականությունը տարվում էր կայսրության ամբողջ տարածքում, այնուամենայնիվ կառավարության ուշադրությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Թրակիայի, Մարմարա ծովի շրջակայքի, Այդընի նահանգի և Պոնտոսի հույն բնակչության վրա, քանի որ օսմանահպատակ հույների մեծամասնությունը կենտրոնացված էր հենց այդ վայրերում:

Պատերազմն սկսելուց շուրջ մեկ ամիս անց Թալեթ փաշան իր զինակիցների հետ «շրջագայության մեկնեց» Արևելյան Թրակիայի Մակրիի ու Լիվիսիի շուրջ յոթանասուն գյուղեր և մահմեդականներին կոչ

312 Milton G., Paradise Lost, Smyrna 1922, The Destruction of a Christian City in the Islamic World, New York: Basic Books, 2008, p. 66-67.

313 Hovannisian R., Armenia on the Road to Independence 1918, Berkley - Los Angeles: University of California Press, 1967, p. 51.

314 Dadrian V., The History of the Armenian Genocide..., p. 236.

արվեց ակտիվորեն մասնակցել հակահունական քաղաքականությանը³¹⁵:

Մակրիում և Լիվիսիում ծավալված ողբերգությունը, որն աչքի ընկավ դեպքերի բավական դանդաղ, բայց հերևողական զարգացմամբ, շարունակվեց ամբողջ պատերազմի ընթացքում: Նույներին աստիճանաբար արտաքսեցին Փոքր Ասիա: Մակրիի բնակչությունից ավելի քան երեք հազարը տեղակայվում են աշխատանքային գումարակներում: Այդընթացի վիայեթում մեկ տարի աշխատեցնելուց հետո նրանց ուղարկում են պետության խորքերը³¹⁶: Մի քանի տարի շարունակվող հալածանքներից, սպանություններից և արտաքսումներից հետո այդ բնակավայրերը դառնում են անմարդաբնակ: 1918 թ. ապրիլին Լիվիսիի ինը հարյուր ընտանիքից մնացել էր 25-ը, իսկ Մակրիի հինգ հարյուր ընտանիքից՝ 11-ը³¹⁷: Այս փոքրիկ բնակավայրերի հունաթափումը, կիրառված միջոցներն ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրելու դեպքում, պարզ կարելի է տեսնել ոչ միայն Արևելյան Թուրքիայի, այլև ամբողջ կայսրության փարածքում հույների ցեղասպանության «մանրակերպը»:

Նակահունական քաղաքականությունը ոչ պակաս դաժանությամբ դրսևորվեց նաև Մարմարա ծովի շրջանում: Մարմարա ծովի ափերի հունաթափումը սկսվել էր դեռևս Առաջին աշխարհամարտից առաջ, սակայն իրադարձություններն այստեղ «բուռն ծավալվեցին» հարկապես պատերազմի սկսվելուց հետո: Այսպես, 1915 թ. հունիսի 5-ին Մարմարայի³¹⁸ կառավարիչն իր մտք է կանչում հունական համայնքի վարչության

315 Persecution and Extermination of the Communities of Macri and Livissi (1914-1918), Paris, Imprimerie Chaix, 1919, p. 3.

316 Նույն տեղում, էջ 8:

317 Նույն տեղում, էջ 9:

318 Մարմարան համանուն կղզու գլխավոր քաղաքն է: Մարմարա կղզին գրկվում է Մարմարա ծովի կենտրոնական մասում՝ Դարդանելի ու Բոսֆորի միջև, ունի ռազմավարական կարևոր դիրք: Կղզում կար հինգ հունաբնակ գյուղ՝ Պրոաստիոն, Կլազակի, Աֆթոնիոն, Պալաթիա և Գալիմի: Կղզին ուներ մոտ 15.000 բնակչություն՝ գերազանցապես հույներ, 29 հունական եկեղեցի, 12 դպրոց, 50 ուսուցիչ, 50 քահանա և 1.500 աշակերտ (երկու սեռի): Մարմարայում կարտաված ջարդերի կարևոր վկայություն է Պ. Թեոդոսիոսի՝ մի վերապրողի պատմությունը, որը, փաստացի, զոհերից մեկն է եղել: Նա, սակայն, կարողացել է փախչել Աթենք: Նրա վկայությունը հետազայում գրի է առնվում մի փիկնոջ՝ Սերաֆինա Ցեյկեսիի և նրա քրոջ կողմից: Տե՛ս Kyriakides N. G., The Tragedy of the Sea of Marmora: How the Greeks of Marmora Were Expelled from Their Homes and Scattered Among the Villages Around Kermasti or the Unwritten Testament of the Greeks Who Forced to Embrace Mohammedanism, New York: Relief Committee for Greeks of Asia Minor, 1918.

(խորհրդի) անդամներին և հաղորդում նրանց, որ պետության վիճակի հետ կապված՝ Մարմարայի բնակիչները պետք է ուղարկվեն Փոքր Ասիա, և այս փաստը պետք է հայտնի լինի համայնքի վարչության անդամներին: Նրանք սկզբում շար են ահաբեկվում այս որոշումից, սկսում են արվասվել և կառավարչից օգնություն խնդրել, խորհուրդ են հարցնում նրանից, թե իրենք ինչպես կարող են ակնկալել կառավարության խղճահարությանը: Առանց որևէ ավելորդ գրասիրության կառավարիչը նրանց դուրս է վռնդում հեյկյալ խոսքերով. «Դ՞ուրս կորեք, խարդախներ»: Դրանից հետո, արդեն հունիսի 7-ից սկսվում է Մարմարայի հույն բնակչության բռնագաղթը: Խտրականություն չդնելով կանանց, երեխաների ու ծերերի միջև՝ նրանց վտարում են իրենց տներից: Նույներին տեղավորում են շոգենավերում, այնուհետև ուղարկում Պանդերմա (Պանորմոս), ուր շարքերը սպանվում են կամ մեռնում սովից: Կանանց և երեխաների զգալի մասն էլ հափշտակվում է մահմեդականների կողմից³¹⁹: Արդեն 1915 թ. հուլիսի դրությամբ Մարմարա ծովի ափերի և կղզիների բնակավայրերից տեղահանված և հեփազայում սպանված հույների թիվը հասավ մոտավորապես 30.000-ի³²⁰: Այն բնակավայրերը, որոնք հիմնականում բնակեցված էին մահմեդականներով, ևս «մաքրվեցին» հույներից:

Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի հունաշար բնակավայրերը ևս գերծ չմնացին ողբերգական իրադարձություններից, որտեղից մինչև 1914 թ. վերջն արդեն տեղահանվել էր 120.000 հույն³²¹: Կիդոնիա (Այվալի, Այվալըբ) քաղաքը, որը գլխավորապես հունարենակ էր և ուներ ավելի քան 30.000 հույն բնակչություն, լիովին դափարկվեց: Քաղաքացիների տեղահանությունները կատարվեցին ոչ անմիջապես: Մի մասը տեղահանվեց 1914 թ. ընթացքում, երկրորդ մասը՝ 1915 թ. հուլիսին, իսկ վերջինը՝ 1917 թ. ապրիլին³²²:

Նախուկ ուշադրության է արժանի Նոնիայում՝ Արևմտյան Փոքր Ասիայում, գերմանացիների վերաբերմունքը հույների տեղահանությունների վերաբերյալ: Դա հասկանալի է դառնում Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբում և վերջում Լիման ֆոն Սանդերսի՝ գերմանական ռազմական առաքելության ղեկավարի վարքագծի փո-

319 Kyriakides N. G., նշվ. աշխ., էջ 5-9:

320 Persecution of Greeks, Turco-German Plan, «The Scotsman», 15 July, 1915, p. 6

321 Greeks in Asia Minor, Fresh Campaign of Persecution, «The Scotsman», 11 January, 1915, p. 8.

322 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 64-69.

փոխության պարագայում: Այսպես, նա Գերմանիայի Արքեպիսկոպոսության աջակցությամբ կանխում է 1916 թ. Հոնիայում առավել մեծաքանակ փեղափանությունը, իսկ 1917 թ. վերջերին Զմյուռնիայի հույների բռնագաղթը՝ ճնշում գործադրելով նահանգապետ Ռահմի բեյի վրա³²³: Տեղեկություններ են պահպանվել, որ նա եղել է Պանդերմայից փեղափանված որբ երեխաների համար հաբուկ հիմնադրամ ստեղծողներից մեկը և անգամ դրամական փոխանցում է կատարել³²⁴: Սակայն նույն Լիման ֆոն Սանդերսը 1917 թ. գարնանը հրամայեց «Էվակուացնել Այվալին և նրա շրջակայքը»: Գլխավոր հիմնավորումն Այվալիի «մշտական դավաճանությունն էր և լրբեսությունը հոգուր Անտանտի երկրների»³²⁵: Փաստորեն մինչև Հունաստանի՝ պատերազմի մեջ մտնելը գերմանացիներն, այնուամենայնիվ փորձում էին առնվազն չմասնակցել հակահունական քաղաքականությանը:

Գերմանական դեսպանատան թարգմանիչ Շվյորբելը, ով 1915 թ. ամռանը երկու անգամ եղել է Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանում, հաղորդում է, որ Սոմա-Պանդերմա երկաթգծի մոտ գոյություն է ունեցել «համակենտրոնացման ճամբար»³²⁶: Այդտեղ են հավաքվել հույն երեխաներ, կանայք և ծերունիներ, ովքեր արտաքսվել էին Մարմարայի ափերից: Այնուհետև վկայակոչելով երկաթգծի բժշկի փոխյալները՝ նա փեղեկացնում է, որ սովից և փարբեր պատճառներով մահացածների թիվը չափազանց մեծ է: Նա նշում է նաև, որ Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի հունական քաղաքակրթությունը կործանվում է, և այդ գործում մեծ «ներդրում» ունի Զմյուռնիայի նահանգապետ Ռահմին, իսկ 1914 թ. մայիսից Մակեդոնիայից ու Միթիլեն կղզուց մահմեդականների հոսքն այս շրջան քրիստոնյաների հետ հաշվեհարդար փեսնելու նպատակներին է ծառայում³²⁷:

Տեղահանված հույներին համակենտրոնացման ճամբարներում փեղավորելու մասին հիշատակություն կա նաև «Նյու Յորք Թայմս»-ի 1916 թ. օգոստոսի 21-ի համարում, ուր նշվում է, որ «Թուրքական իշխանությունները Սև ծովի շրջանում հույների հետ վարվում են այնպես, ինչպես գերմանացիները հյուսիսարևելյան Ֆրանսիայի գրավված հատվածի քաղաքային բնակչության հետ: Թուրքական (փեղական - Գ. Վ.) իշխա-

323 Hofmann T., նշվ. աշխ., էջ 31-32:

324 Les Persécutions antihelléniques en Turquie..., p. 27.

325 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 68.

326 Hofmann T., նշվ. աշխ., էջ 29:

327 Նույն փեղում, էջ 29-30:

նությունները, ցուցումներ ստանալով Կոստանդնուպոլսից, որտեղ ողջ իշխանությունը գերմանացիների ձեռքում է, գյուղերից մեծ քանակությամբ բնակիչների թշուր են և ուղարկում համակենտրոնացման ճամբարներ՝ դեպի երկրի խորքերը: Այս միջոցները գործնականում մահվան վճիռ էին մեծաթիվ մարդկանց համար, որոնց հարկադրում էին գնալ ուրբով, բացարձակապես առանց սննդի: Խղճահարություն առաջացնող այդ քարավանները ճանապարհին թուրքերի կողմից ենթարկվում էին հարձակումների, ովքեր հափշտակում էին նրանցից հնարավոր ամեն ինչ, դժբախտ մայրերին զրկում էին երեխաներից: Տեղահանությունն ահռելի չափերի է հասել»³²⁸:

Այդդնի և Բրուսայի վիլայեթների գրեթե ոչ մի բնակավայր գերծ չննաց տեղահանություններից, ջարդերից և թալանից: Դրանց թվում էին Չեշմեն, Մոկիան (Անեռն), Մազնեսիան (Մանիսա), Պիսիդիան (Ադալիա) և այլն:

Նակահունական արշավը սուլեզնում էր նաև Փոքր Ասիայի կենտրոնական հարվածում: Այսպես, Կոնիայի հունական միպրոպոլիս (արքեպիսկոպոս) Պրոկոպիոսի հաղորդմամբ այս վիլայեթի հույները գրվում էին ավելի ծանր վիճակում, քան երբայեցիները՝ Եգիպտոսում: Նրանք կրեցին անասելի փառապանքներ՝ փոքրասկան հարստահարություններ, թալան, տեղահանություններ, բռնություններ և բնակչության անգուր սպանդ³²⁹:

Պոնտոսում հակահունական քաղաքականությունը տարվում էր պատերազմի սկզբից: Մակայն այստեղ իրադարձությունները սկսեցին ավելի բուռն ծավալվել 1916 թ. ապրիլից սկսած՝ կապված ռուսների կողմից տարածքի գրավման, այնուհետև նահանջի հետ: Տրապիզոնի գրավումը ռուսների կողմից և հունական պարտիզանական ջոկատների հարկադիր ստեղծումը լրացուցիչ ազդակ դարձան, որպեսզի ռուսների նահանջից հետո թուրքերը իսկական հաշվեհարդար տեսնեն հույն բնակչության հետ: Ընդհանուր առմամբ Պոնտոսում տեղի ունեցած ջարդերն ու արտաքսումները ոչ մի առանցքային տարբերություն չունեին Փոքր Ասիայի այլ վայրերի կամ Թրակիայի դեպքերից: Դա հույն ժողովրդի պոնտական հարվածի բնաջնջումն էր: Երկար տարիներ Պոնտոսում տեղի ունեցածը դիտարկվել

328 “Turks Deporting Greeks”, The New York Times, 21 August, 1916, p. 2. Չնայած այս հոդվածում չափազանցված է ներկայացվում գերմանացիների դերը քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ թուրքական իշխանությունների քաղաքականությունը նկարագրելիս, այնուամենայնիվ որպես աղբյուր հոդվածը չի կորցնում իր կարևորությունը:

329 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 95.

է որպէս առանձին՝ «պոնտական ազգի» ցեղասպանություն: Տարիներ շարունակ այդ խնդրով հիմնականում զբաղվել են պոնտական ծագում ունեցող հույներ: Այս առումով հեղափոխութիւն է, որ «Պոնտական» և «Նունական» կոտորածները ոգեկոչում են փարբեր օրեր՝ համապատասխանաբար մայիսի 19-ին և սեպտեմբերի 14-ին: Սակայն Պոնտոսում բազմաազգար հույների կոտորածները և արտաքսումները ողջ թուրքահայաբնակ հույների նկատմամբ իրականացված ցեղասպան քաղաքականության մի մասն են: Ուստի նպատակահարմար է և արդարացված դրանք դիտարկել որպէս մեկ ցեղասպանություն՝ չփարանջատելով միմյանցից:

Պոնտոսում ջարդեր փետի ունեցան բոլոր շրջաններում՝ Տրապիզոն, Ռոդոպոլիս (Ջելվիզիկ), Խալդիս (Գյումուշխանէ), Կոլոնիա (Սիկոպոլիս - Շապին Գարահիսար), Նեոկեսարիա (Նիքսար), Ամասիա: Այսպէս հակառակորդական հալածանքների հիմնական կազմակերպիչներից էր Տրապիզոնի վալի, «Նապոլի կազմակերպության» ակտիվ գործիչ Ջեմալ Ազմին³³⁰: Ընդհանրապէս, Պոնտոսում թուրքական վայրագությունների արձանագրման և հեղափոխ սերունդներին փոխանցման գործում մեծ ավանդ ունեն Պոնտոսի հույն միտրոպոլիտները, որոնց հաղորդագրություններում հաճախ ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրվում են հույն ժողովրդի չարչարանքները: Նրանցից էր Ամասիայի և Սամսոնի արքեպիսկոպոս Գերմանոսը: Պոնտոսից փրկված հույների կոմիտէի նախագահ Կոստանդինոպոլիսի 1918 թ. դեկտեմբերի 29-ին ուղղված նամակում Գերմանոսը որպէս ականաբար պատմում է, որ Փոքր Ասիայի շրջաններից Պոնտոսը ենթարկվեց ամենամեծ փորձությունների և զրգրախտությունների: Առաջինը Մինոպ քաղաքը և շրջակայքը դատարկվեցին, այնուհետև Այաջիկը և Կարզան իրենց շրջակա գյուղերով ենթարկվեցին նույն ճակատագրին: Նրանք ցրվեցին Կաստամունուի շրջանում, բայց նրանց մեծ մասն արդեն ճանապարհին կործանվեց հոգնածությունից և փանջանքներից: Այաջիկի շրջանում (Մինոպի կազայում) միայն հունական երկու գյուղեր՝ Յոկարի-Բոյոյը և Մերնեյը, խուսափեցին ջարդերից, քանի որ ամբողջությամբ մահմեդականացվեցին³³¹:

330 Նույն հեղինակներից Թ. Մակիդիսն այն կարծիքն է հայտնում, որ Պոնտոսի հույն բնակչության կոտորածի ծրագիրը մշակվել և ընդունվել է Թալեաթի ու Էնվերի կողմից 1916 թ. դեկտեմբերին: Տե՛ս Малкидис Ф., История Греков Понта, Александрополис: Изд. Союз. Репатриантов Области Эврос, 2010, с. 26.

331 Karavangelis G., The Turkish Atrocities in the Black Sea Territories: Copy of Letter of His Grace Germanos, Lord Archbishop of Amassia and Samsoun, Delegation of the Pan – Pontic Congress, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919, p. 4; Տե՛ս Լալև՝ Les Atrocités Turques au Pont-Euxin, Copie d'une lettre de S. E. l'Archevêque

1916 թ. դեկտեմբերի կեսերից սկսվում է Ամիսոսի (Մամսունի) հունաթափումը: Ամենից առաջ թուրքական բանակը մոխրի է վերածում քաղաքի շրջակայքը: Գրեթե բոլոր գյուղերը՝ հարուստ ծխախոտի փնկաստաններով, նախ կողոպտվում են, ապա կրակի մատնվում: Մեծաթիվ էին նաև Ամիսոսից արտաքսված հույները, ովքեր ուղարկվում էին հիմնականում Անկարայի վիլայեթ՝ Չորում, Մունգուրլու և ավելի հեռու: Ամասիայի հունական միտրոպոլիտ Գերմանոսը տեղեկացնում է, որ դեկտեմբերի 24-ին ձերբակալվում է նաև հույն առևտրականների զգալի մասը և արտաքսվում³³²: Արդեն 1917 թ. հունվարի 6-ին և հաջորդող օրերին թուրքական ոստիկանության սպաներն ավերում են մի շարք հունական եկեղեցիներ: Այդ ժամանակ է, որ բազմաթիվ առևտրականների հեղմասին արտաքսվում են զգալի թվով գիտնականներ, արվեստագետներ և փարբեր ուրբաների նշանավոր մարդիկ³³³:

Կոստանդնուպոլսում Ավստրո-հունգարական կայսրության դեսպան Պալավիչինին Ամիսոսի շրջանում կատարված ողբերգության վերաբերյալ Վիեննա է հաղորդում հետևյալը. «1916 թ. դեկտեմբերի 11 - Տինգ հունական գյուղեր թալանվել են, իսկ հետո այրվել: Բնակիչներն արտաքսվել են: 1916 թ. դեկտեմբերի 12 - Զաղաքի շրջակայքի գյուղերն այրվում են: 1916 թ. դեկտեմբերի 14 - Այրվում են ամբողջ գյուղեր դպրոցներով և եկեղեցիներով: 1916 թ. դեկտեմբերի 17 - Մամսունի շրջանում այրվել է 11 գյուղ: Թալանը շարունակվում է: Գյուղերի բնակիչները ենթարկվում են բռնության: 1916 թ. դեկտեմբերի 31 - Մոտ 18 գյուղ այրվել է ամբողջությամբ, իսկ 15-ը՝ մասնակիորեն, մոտ 60 կին է բռնաբարվել: Թալանվել են անգամ եկեղեցիները»³³⁴:

1916 թ. նոյեմբերին Կոլոնիայի արքեպիսկոպոսության Նիկոպոլսի (Շապին Գարահիսար) շրջանի Վալջանա, Տրուպցի բնակավայրերը ենթարկվում են հարձակման: Բնակիչների մի մասին քշում են, մյուս մասին՝ սպանում: Շրջանի մյուս գյուղերը, որ դեռևս չէին ենթարկվել հարձակման, ամենևին էլ ավելի լավ վիճակում չէին գտնվում: Նիկոպոլիս քաղաքը կրակի մատնվեց այն հայերին գտնելու համար, ովքեր փորձել էին ապաստան գտնել հույների փնեքում: Այսպես թուրքերը կազմակերպեցին քրիստոնյաների՝ հայերի և հույների լիակատար կոտորած և ունեց-

d'Amassia et Samsoun Germanos, Paris: Imp. Dubois et Bauer, 1918, p. 3-4. .

332 Les Atrocitiés Turques au Pont-Euxin..., p. 5.

333 Նույն տեղում:

334 Μακρίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αιγαίον, 2010, σελ. 196.

վածքի թալան: Նրանցից հսկայական թվով մարդիկ բռնի մահմեդականացվեցին³³⁵:

Նապուկ ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ երիտթուրքերն իրենց վարած հակաքրիստոնյա քաղաքականությունում զգալի տեղ էին հասկացնում հույների մահմեդականացմանը: Այդ երևույթը հասկապես մեծ չափերով դրսևորվեց Կոլոնիայի շրջանի բնակավայրերում, ինչի մասին են վկայում Տիեզերական պատրիարքարան հասած բազմաթիվ տեղեկությունները: Այսպես, Նիկոպոլսի մի թուրք բնակիչ՝ Խալիլ Թոփանօղլուն, հրապարակայնորեն խոսում էր այն մասին, որ մինչև պատերազմը նա «մեռնում էր սովից», իսկ այժմ ապրում է շափ լավ՝ համարյա դրախտում, բազմաթիվ թուրքացված (մահմեդականացված) հույն աղջիկների հետ³³⁶:

Խալիլիայի արքեպիսկոպոսության Արգիրուպոլսի (Գյումուշխանեի) շրջանում Տրապիզոնի վալի Ջեմալ Ազմիի հրամանով թուրքական պաշտոնյաները հայրարարեցին հունական ապրանքների բոյկոտ: Դա չափազանց ծանր դրության մեջ դրեց հույներին: Բացի այդ քրիստոնյա հույների գորահավաքի հետևանքով այս շրջանում երիտասարդ և առողջ հույն տղամարդիկ գրեթե չէին մնացել, որ պաշտպանեին իրենց ընտանիքները: Չափազանց նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել հունական համայնքների ոչնչացման համար: Այս իրավիճակում ռուսական զորքերի առաջխաղացումն ուղղակի գագաթնակետին հասցրեց հունական տարրի նկատմամբ եղած արելությունը: Երբ ռուսները գրավեցին Էրզրումը, Արգիրուպոլսից և շրջակայքից մեծաթիվ թուրքեր տեղափոխվեցին Սեբաստիա՝ այդ ընթացքում թալանելով և ավերելով քրիստոնեական գյուղերը³³⁷:

Դիվանագիտական մի գեկուցագրից պարզ է դառնում, որ Կերասունի շրջանում շուրջ 38 գյուղ է հունաթափվել, մոտ 23.000 հույն՝ արտաքսվել³³⁸:

335 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 97.

336 Малкилис Ф., նշվ. աշխ., էջ 27:

337 Այդ ընթացքում Վերին Տարսուս, Ներքին Տարսուս, Մելեն, Ուլու-Մեյրան, Մակրոլիթ, Յաուլ, Ջիման, Կումպարուր, Պապուց, Չապուրլի, Պինձանփա, Թումանօլուղու, Սոմլի, Պարոնի, Զանգեր և Սիոն գյուղերի ողջ քրիստոնյա բնակչությանը՝ բացառությամբ 200 հոգու, արտաքսեցին Սեբաստիա: Տները, նկեղեցիները և դպրոցները սկզբում թալանվեցին, այնուհետև այրվեցին: Շարժական գույքը կողոպտվեց, իսկ անշարժ գույքը բռնագրավվեց թուրքերի կողմից: Տե՛ս Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 97.

338 Les Persécutions antihelléniques en Turquie..., p. 53.

Թուրքերը, կեղծ մեղադրանք ներկայացնելով հույներին, թե իբր ռուսները զինել են նրանց, Մինոպից մինչև Ալազամ ամբողջ ծովափի հույն բնակչությանը ենթարկեցին թալանի և արտաքսեցին. միտրոպոլիտ Գերմանոսի տվյալներով նման ճակատագիր էր սպասվում նաև Ալազամից մինչև Կերասուն ընկած ծովափի հույներին³³⁹:

Ռոդոպոլսի (Ջելվիզիկ) արքեպիսկոպոսության համանուն քաղաքի հույն բնակչությանը 1916 թ. ապրիլի 13-ին թուրքական իշխանությունները հրամայեցին չորս օրվա ընթացքում գաղթել Արգիրուպոլսի կողմերը: Նույները հայտնվեցին բավական ծանր իրավիճակի մեջ: Այսպես, նրանցից 4.000-ն ուղղվեց Արգիրուպոլսի անառնները՝ հույս ունենալով թաքնվել այնտեղ, 2.500-ը շարժվում են Խալդիայի Արդաշեի լեռները, 650 հոգի ապաստան է գտնում Վազելոն վանքում, ևս 200 հոգի էլ թաքնվում Կանեկա գյուղի մեծ քարանձավում: Արդյունքում Ռոդոպոլսի բնակչության միայն փոքր մասին հաջողվեց անցնել ռուսական զորքերի վերահսկման գոյի. մեծ մասը ոչնչացվեց թուրքերի կողմից³⁴⁰:

339 Φωτιάδης Κ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων Για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα: Ίδρυμά της Βούλης των Ελλήνων, 2004, σελ. 169.

340 Les Persécutions antihelléniques en Turquie..., p. 53. Պոնտոսում հակահունական արշավի բաղկացուցիչն էր հունական եկեղեցիների և վանքերի վրա հարձակումը և դրանց ավերումը: Դարեր շարունակ թուրքական բռնափրկության պայմաններում հոգևոր այդ հասարակությունները պոնտացի հույների համար կարարել են ազգապահպանության կարևոր գործառույթ: Բացի այդ, դրանք հաճախ դարձել են ինքնապաշտպանության կարևոր կենտրոններ: Այդ պատճառով թուրքերն առանձնակի արելություն ունեին դրանց նկատմամբ և հարմար առիթի դեպքում ավերում էին դրանք: Պոնտոսում հունական վանքերն ու եկեղեցական հասարակությունները բավական մեծաթիվ էին, սակայն դրանցից իրենց մեծությամբ և ճարտարավարական հորինվածքով հարկապես առանձնանում էին երեքը՝ Սումելայի, Վազելոնի և Սուրբ Գևորգ Պերիսպերետոսյան վանքերը, որոնցից յուրաքանչյուրը համապարասխանաբար ուներ քրասնհիմն, քսան և քրասնմեկ գյուղ: Stén Armenian Pontus, The Trebizond-Bleack Sea Communities/ edited by Richard G. Hovannisian, California: Mazda Publishers, Inc., 2009, p.56.

Սուրբ Գևորգ Պերիսպերետոսյան Պոնտոսի այն սակավաթիվ վանքերից էր, որ փրկվեց, այն էլ ռուսների շնորհիվ: Սումելայի վանքի ճակատագիրը, սակայն, այլ կերպ դասավորվեց: 1916 թ. ապրիլի 19-ին թուրքական զորքերը թալանեցին եկեղեցու բոլոր հոգևոր հարսություններն ու զանձերը և այրեցին այն: Էլ ավելի ողբերգական էին Վազելոն վանքի շուրջ ծավալվող իրադարձությունները: Ապրիլի 22-ին այն շրջապարվեց թուրքական զինվորների ու ժանդարմների կողմից, որոնց հրամանատարը կարգադրեց վանականներին՝ այդտեղ եղած 780 հույն և 29 հայ փախստականներից ազատել վանքը: Վանականները բանակցությունների

Առաջին համաշխարհային պատերազմի փարիսերին Պոնտոսում կատարված ջարդերի մի յուրօրինակ վիճակագրական ամփոփագիր է Տրապիզոնի հունական հոգևոր առաջնորդի զեկուցագիրը՝ ուղղված գնդապետ Կաթեխակիսին 1919 թ. մայիսի 20-ին: Նամածայն այդ փաստաթղթի՝ Ամասիայի շրջանում պատերազմից առաջ հունական բնակչությունը կազմում էր 136.768 մարդ: Այդ թվից 73.375-ը արտաքսվեց կամ փեղահանվեց, ընդ որում 70 %-ը զոհվեց աքսորի ժամանակ, և միայն 30 %-ը վերադարձավ: Նեոկեսարիայի շրջանից արտաքսված 25.000 մարդուց փրկվեց գյուղացիների միայն 6 %-ը, իսկ քաղաքացիների՝ 35 %-ը, ընդ որում փրկվածները թալանված էին և մերկ՝ հիրավի ներկայացնելով թուրքերի բարբարոսության կենդանի վկայություն: Կոլոնիայի շրջանում բոլոր գյուղերը դատարկվել էին, իսկ Նիկոպոլսում քչերն էին ողջ մնացել: Խալդիա-Կերասունի հատվածում հունական ամբողջ բնակչությունը կազմում էր 167.450 մարդ: Նրանցից 45.000-ը ռուսական գրավման ժամանակ ապաստան խնդրեց Ռուսաստանից, իսկ ավելի քան 90.000-ն արտաքսվեց Փոքր Ասիայի խորքերը: 80 %-ը մահացավ սովից, հեղափոխություններից և հարձակումներից: Կերասունի 72 հունական գյուղերից ոչ մեկը չմնաց³⁴¹:

Կոստանդնուպոլսի Նունական փեղեկաբանական պարիսպաբանը, ամփոփելով Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Պոնտոսում հույն զոհերի թվային տվյալները՝ ըստ վեց միտոպոլիտոնների, տալիս է հետևյալ վիճակագրությունը.

մեջ են մտնում թուրքերի հետ, որի ընթացքում հինգ վանական և 300 քրիստոնյա կարողանում են գաղտնի հեռանալ վանքից: Սակայն թուրքերն անդրդվելի էին: Նաջորդ օրը նրանց է միանում նաև շրջակայքի մահմեդական բնակչությունը, որոնք էլ գրավում և թալանում են վանքը: Եկեղեցական գույքը յուրացվում է, իսկ ձեռագիր մատյանները, արխիվներն այրվում են: Երկու տարի անց Ռոդոպոլիսի միտոպոլիտ Կիրիլը գրում է, որ ոչ պակաս, քան 487 քրիստոնյա է կոտորվել Վազելոն վանքում: Տե՛ս Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 110-111. Տե՛ս նաև՝ King W. H., Turkish Atrocities in Asia Minor, Washington: United States Government, Printing Office, 1992, p. 16-17.

341 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 28:

Աղյուսակ 20.

Նաստրամբոլ	27.216
Ամասիա	89.370
Կոլոնիա	19.938
Ռոդոպոլիս	17.479
Տրապիզոն	38.434
Խալդիա	64.582
<i>Ընդամենը</i>	257.019 ³⁴²

Նայեցե՛ք վիճակներում ևս Կոնստանդնուպոլսի քաղաքի քաղաքացիների կողմից հանդիմանություններ: Այսպես, Բիթլիսի, Մուշի, Կարսի, Երզնկայի հույները թուրքերի գործած վայրագությունների հետևանքով հայերի հետ կոպորվեցին, նրանց մի մասն էլ Կոնստանդնուպոլսի հայության հետ բռնեց գաղթի ճամփան: Իսկ ահա Կարսի մարզի հույները, որոնք բավական մեծաթիվ էին, հունական հյուպատոսության վկայությունների փոխանցումով դեռևս 1914 թ. դեկտեմբերի 23-ին և 25-ին, երբ թուրքերը գրավում և թալանում են Օլթին ու Արդահանը, իսկ դեկտեմբերի 26-31-ը պաշարում Սարիղամիշը, սկսում են մեծ զանգվածներով հեռանալ իրենց բնակավայրերից: Այս շրջանում Կարսի մարզի շուրջ 20.000 հույն հեռանում է դեպի արևելյան և հյուսիսարևելյան նահանգներ: Օլթիի ու Սարիղամիշի հույները շարժվում են դեպի Կարս, իսկ Արդահանում հաստատվածները՝ ապաստանում Ախալքալաքի հունական գյուղերում: Բացի այդ, այս շրջանում միայն Ախալքեն և Երևան էին հասել 8.900 հույն, որոնց մի մասն առավել ապահովության համար շարժվեց դեպի Թիֆլիս և Նյուսիսային Կովկաս³⁴³:

Առանձնակի բարդություն է ներկայացնում պարտերազմի փորձերին հույն զոհերի ու արտաքսվածների ընդհանուր թվի որոշումը: Որոշ հետազոտողներ հավկած են կարծելու, որ այդ թիվը փոփոխվում է 240.000-300.000-ի միջև, որից բառորդը զոհվեց սովից ու զրկանքներից³⁴⁴: 240.000

342 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 7:

343 Բարթիկյան Նր., Ռուսաստանի և Խորհրդային Միության հույները: Վերաբնակեցումներ և Կոնստանդնուպոլսի հույները: Պարմա-բանասիրական հանդես, 1999, թիվ 2-3, Երևան: ՆԳԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 400:

344 Sacher H., The Emergence of the Middle East: 1914-1924, New York: Alfred A. Knopf, 1969, p. 309.

վրյալը հյուպարոսների հաղորդագրություններում նշված թվերի գումարն է, սակայն չի ներառում Փոքր Ասիայի այն շրջանները, որոնք տեղ չեն գտել դրանցում³⁴⁵: Ոստի այդ թիվը բավական պակաս է իրական թվից: Առավել ամբողջական և արժանահավատ են բրիտանական «The Morning Post» օրաթերթի կոստանդնուպոլսյան հատուկ թղթակցի վրյալները, որոնց համաձայն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին 450.000 հույն բռնագաղթվեց, որի ընթացքում 150.000-ը տեղափոխվեց աշխարհամասին գումարտակներ և սպանվեց, իսկ 250.000-ը Փոքր Ասիայից և Թրակիայից արտաքսվեց Նուսաստան: Նույն աղբյուրի համաձայն դրան պետք է ավելացնել Բալկանյան պատերազմներից (ներառյալ) մինչև Առաջին աշխարհամարտն ընկած ժամանակահատվածում արտաքսված շուրջ 350.000 հույներին³⁴⁶:

Սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն Նուսական տիեզերական պատրիարքարանի վրյալները, որոնց համաձայն Փոքր Ասիայում (առանց Պոնտոսի) գոհերի թվաքանակի պատկերը հետևյալն էր.

Աղյուսակ 21.

Շրջան (թեև)	Բալկանյան պատերազմներից հետո	Առաջին համաշխարհային պատերազմ	Ընդամենը
Եփեսոս	49.695	8.239	57.934
Նեյիուպոլիս	-	9.842	9.842
Չեշմե	60.496	-	60.496
Զմյուռնիա	9.250	-	9.250
Այվալի	5.657	20.730	26.387
Մոշոնիսին	-	6.000	6.000
Ֆիլադելֆիա	-	1.959	1.959
Սիզիկ	8.628	7.519	16.147
Անեոն	-	13.813	13.813
Դարդանել	19.055	6.520	25.575
Նիկոմեդիա	444	8.446	8.890
Պիսիդիա	665	6.395	7.060
Մարմարա	-	29.600	29.600
Բրուսա	-	12.076	12.076
Ոռդոս	-	370	376
Տարսուս և Ադանա	-	3.650	3.650
Քաղկեդոն	-	9.394	9.394
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	153.890	144.559	298.449³⁴⁷

345 Les Persécutions antihélleniques en Turquie, ..., p. 60 - 62.

346 [Manchester League of Unredeemed Hellenes], Turkey's Crime..., p. 31.

347 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 7:

Ըստ Պատրիարքարանի՝ Թրակիայում զոհերի պատկերը հետևյալն է.

Աղյուսակ 22.

<i>Շրջան (թեմ)</i>	Բալկանյան պատերազմներից հետո	Առաջին համաշխարհային պատերազմ	Ընդամենը
Ադրիանապոլիս	17.334	-	17.334
Էնոս	1.457	3.625	5.082
Վիզա	20.677	8.106	28.783
Խանո-Խորա	7.018	-	7.017
Դերկոս	13.542	-	13.542
Դենոպոլիս	13.148	5.368	18.516
Ներակլիա	29.081	22.688	51.769
Գալիպոլի	-	32.825	32.825
Միրիոֆիպո	-	4.060	4.060
Քիրք-Քրիստե	3.500	11.493	14.993
Սիլիվրի	2.960	-	2.960
Սուգուպոլիս	7.850	-	7.850
Չորլու	13.715	-	13.715
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	130.282	88.165 ³⁴⁸	218.447 ³⁴⁹

Կ. Պոլսի Նունական փեղեղական պատրիարքարանի տվյալների համադրումը Թրակիայի, Փոքր Ասիայի և Պոնտոսի համար Բալկանյան պատերազմներից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտն ընկած ժամանակահատվածի համար հետևյալն է.

Աղյուսակ 23.

<i>Տարածաշրջան</i>	Բալկանյան պատերազմներից հետո	Առաջին համաշխարհային պատերազմ	Ընդամենը
Թրակիա	130.282	88.165 (88.485)	218.447 (218.767)
Փոքր Ասիա	153.890	144.559	298.449
Պոնտոս	-	257.019	257.019
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	284.172	489.743 (490.063)	773.915 (774.235)

348 Նույն աղբյուրում 88.165 տվյալը հիշատակվում է նաև որպես 88.485: Տե՛ս René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 8:

349 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 7:

Փաստորեն, երեք տարածաշրջանների՝ Թրակիայի (218.767), Արևմտյան Փոքր Ասիայի (298.449), Պոնտոսի (257.019) նշված տվյալները և դրանց գումարը (774.235) ներառում են 1913-1918 թթ. ընկած ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրությունում տեղահանված հույների հավաքական թիվը³⁵⁰:

Հույների զանգվածային ոչնչացման առաջին շրջանում գոհերի թիվը գրեթե նույնքան է նշում նաև Ն. Մորգենթաուն: Ըստ նրա տվյալների՝ սկզբնապես տարագրված հույների թիվը 400.000 էր: Սակայն կոնկրետ թիվ չնշելով՝ նա գրում է. « (...) Նեպոսաբար հույների մարտիրոսությունն ընդգրկում էր երկու փուլ՝ պատերազմին նախորդող և 1915 թ. սկիզբը: Առաջինը հարվածի ենթարկվեցին Փոքր Ասիայի ծովափում ապրող հույները: Երկրորդը տուժեցին Թրակիայի և Մարմարա ծովի, Դարդանելի, Բոսֆորի, ինչպես նաև Սև ծովի շրջանի հույները: Այս վերջինները հարյուր հազարներով ուղարկվեցին Փոքր Ասիայի խորքերը: Թուրքերը գրեթե նույն կերպ վարվեցին հույների հետ, ինչպես վարվել էին հայերի հետ: Նրանք սկսեցին հույներին տեղակայել Օսմանյան բանակի մեջ և հետո տեղափոխել աշխատանքային գումարտակներ՝ օգտագործելով նրանց ճանապարհներ կառուցելու համար Կովկասում և գործողության այլ վայրերում: Հույն զինվորները հայերի պես հազարներով մեռան ցրտից, քաղցից և ուրիշ զրկանքներից: Պահված զենքեր գրվելու համար տնտեսական նույն խուզարկությունները տեղի ունեցան հունական գյուղերում, և հույն տղամարդիկ ու կանայք ծեծվեցին և կտրանքների ենթարկվեցին ճիշտ այնպես, ինչպես իրենց հայ ընկերները: Հույներն էլ ենթարկվեցին նույն բռնագրավումների, որոնք հանգեցրին ամենամեծ կողոպուտի, ինչպես դա տեղի էր ունեցել հայերի հետ: Թուրքերը փորձեցին հույն հպատակներին բռնի մահմեդականացնել. հույն աղջիկները հայ աղջիկների պես առևանգվեցին և թուրքական հարսնաներ տարվեցին, հույն տղաները հափշտակվեցին և մահմեդականների տնտեսում տեղավորվեցին: (...) Ամենուր հույները խմբերով հավաքվեցին և թուրք ժանդարմների այսպես կոչված պաշտպանության տակ փոխադրվեցին, գլխավորապես հեփոուրն, երկրի խորքերը: Թե այս ձևով քանի հոգի ցիրուցան եղան, որոշակիորեն հայտնի չէ, սակայն մտաբանելով հաշիվը տարածվում է 200.000-ից մինչև 1.000.000»³⁵¹:

350 Tsirkinidis H., "At last we uprooted them...": The Genocide of Greeks of Pontos, Thrace and Asia Minor, through the French Archives, Thessaloniki: Kyriakides Brothers, 1999, p. 107.

351 Morgenthau H., *Secrets of the Bosphorus*, London: Hutchinson & Co., 1918, p. 212-213.

Տվյալների հակասականության և անճշտությունների պատճառներից մեկն էլ այն է, որ հաճախ անտեսվել կամ ոչ ճշգրիտ է ներկայացվել Պոնտոսում գոհերի թիվը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Օսմանյան կայսրության պարտությամբ, և 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրվեց Մուդրոսի զինադադարը, որով Անտանտը և Ղուկաստանը պարտադրեցին Թուրքիային հնարավորություն տալ ողջ մնացած հույներին վերադառնալու իրենց բնակավայրերը: Սակայն կարճ ժամանակ անց պարզվեց, որ վերադառնալով իրենց տները, հույները դրանք գտնում էին ավերված, թալանված և այրված, իսկ վերահաս քենալական ազգայնամոլական շարժումն արդեն ազդարարել էր հույն ժողովրդի նոր կոտորածների սկիզբը:

2.2. Նույների զանգվածային տեղահանություններն ու կոչորածները 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում: Զմյուռնիայի աղետը

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո 1919 թ. հունվարին իր աշխարհաքննչական սկսեց Փարիզի հաշտության համաժողովը, որը շարունակվեց մինչև 1920 թ. հունվար: Նունաստանը, մասնակցելով պատերազմին և կատարելով դաշնակցային իր պարտավորությունները, սպասում էր, որ Անտանտի իր դաշնակիցներն էլ կատարեն իրենց խոստումները, և արդարացի լուծում րվի թուրքահայապակ հույների խնդիրն: Նունաստանը լուրջ հույսեր ուներ՝ միավորելու Թուրքիայի կազմում գտնվող հունաբնակ հողերը: Փարիզի հաշտության համաժողովին է. Վենիզելոսը ներկայացրեց հուշագիր, որով պահանջում էր Նունաստանին միացնել Այդընի վիլայեթի գրեթե ողջ տարածքը, Դարդանեյի առանձին սանջակը և Բրուսայի վիլայեթի արևմտյան հատվածը՝ 125 հազար քառ. կմ տարածքով և այդ ժամանակ արդեն 800.000 հույն և 30.000 հայ բնակչությամբ: Դրան պետք է զումարվեր նաև Իմբրոսից հարավ՝ մինչև Կաստելորիցո ընկած կղզիները՝ որպես արևմտյան Փոքր Ասիային աշխարհագրորեն պարկանող տարածք, որտեղ կար 370.000 հույն և 130.000 թուրք, հրեա և այլ ազգության բնակչություն³⁵²:

Նույն-թուրքական պատերազմը սկսվեց 1919 թ. մայիսի 15-ին, երբ հունական զինված ուժերը Փարիզի հաշտության համաժողովի որոշումների համաձայն³⁵³ իրենց հսկողության տակ վերցրին Զմյուռնիա քաղաքը³⁵⁴: Նունական կողմի այս քայլի համար իրավական հիմնավորում էր ծառայում Մուդրոսի՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված զինադադարի 7-րդ հոդվածը, որը դաշնակիցներին իրավունք էր վերապահում իրենց անվտանգության դեմ սպառնալիքի դեպքում զբաղեցնել ցանկացած ռազմավարական կետ Թուրքիայում³⁵⁵:

352 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 58:

353 1919 թ. մայիսին դաշնակիցների Գերագույն խորհուրդը թույլ տվեց Նունաստանին զբաղեցնել քաղաքը: Տե՛ս Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 66:

354 Ամերիկյան նավատորմի հրամանատարի՝ Զմյուռնիան դաշնակիցների ընդհանուր հսկողության տակ դնելու ծրագիրը չիրականացվեց: Բրիտանական ներկայացուցիչն ստաշարկեց դա թողնել հույներին, որ իրենք «առանձին գրավեն թատերաբեմը և թույլ տան, որ իրենց դերը խաղան»: Տե՛ս Horton G., նշվ. աշխ., էջ 73:

355 Toynbee A. J., *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilizations*, London: Constable and Co., 1922, p. 77.

Թուրքական և խորհրդային պալամագրության մեջ փարածված է այն կարծիքը, որ հունական կողմը գլխավոր ազդեցություն էր և արևմտյան իմպերիալիստների կամակարարը: Իրականում հունական բանակի գլխավոր խնդիրների մեջ էր մտնում Թուրքիայի փարածքում իրենց հայրենակիցների պաշտպանությունը: Նարկ է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ Մուդրոսի զինադադարից հետո սկսեցին արագ ձևավորվել «ինքնապաշտպանական խմբեր» ընդդեմ Անտանտի, իրականում ընդդեմ Նունաստանի³⁵⁶ և Նայաստանին փարածք զիջելու³⁵⁶: Այդ խմբերի գործողությունների թիրախ դարձավ ոչ թե Անտանտը, այլ հույն և հայ բնակչությունը: Այդ խմբերին անդամագրվում էին շատ մահմեդականներ, որոնք ժամանակին մասնակցել էին հայերի, հույների և ասորիների դեմ ոճրագործություններին և խուսափում էին պապասխանարվությունից³⁵⁷ :

Տիեզերական պատրիարքարանի կողմից 1920 թ. Կ. Պոլսում հրատարակված «Թուրքիայի հելլենականության փառապանքների (վկայությունների) Սև Գիրք զինադադարից մինչև 1920 թ.» փեղեկագիրն անդադառնում է այդ դեպքերին՝ ներկայացնելով հույների սպանությունների և արքայաքսումների բազմաթիվ օրինակներ³⁵⁸: Նշված ժամանակահատվածում հույների հալածանքները լայն արձագանք են ստացել նաև ժամանակի արևմտյան մամուլում: Այսպես, 1919 թ. մարտի 21-ին Լոնդոնի «The Times»-ը գրում է, որ Այդընի շրջանում «ուսրիկանությանը հրամայված էր պատրաստվել հույն բնակչության ոչնչացմանը... Յուրաքանչյուր աշխարակցի հրամայված էր սպանել չորս կամ հինգ հույնի ...»³⁵⁹: Նույն ամսին Զմյուռնիայի մոտ՝ Բուղջայում, մի խումբ հույն գյուղացիներ, որ վերադառնում էին դաշտից, ենթարկվում են հարձակման: Սպանվում է հիսուն հույն: Նաղորդվում է նաև, որ այս շրջանում հունական փարթի շատ

356 Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи..., с. 246 – 247.

357 Այդ կազմակերպությունները ժամանակի ընթացքում բավական շարացել էին: Դրանք բվում էր, օրինակ, «Կարսկոլը», որի անդամների մեծամասնությունը «Թեջքիլաթ-ը մահսուսեի» կախկին գործիչներ էին: Կային նաև Կիլիկիայի, Զմյուռնիայի, Թրակիայի և այլ շրջանների «հրավունքների պաշտպանության կոմիտեներ»: Տե՛ս Միրզոյան Կ., Թուրքիայում ազգայնական շարժման հարցի շուրջ 1918-1919 թթ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Եր.: ՆՂԳԱՎ «Գիտություն» հրատ., սր. XVI, 1996, էջ 127-129:

358 Անգամ հենց զինադադարի ստորագրման օրը թուրքական մի հրոսակախումբ հարձակվում է Ռոդոպոլսի (Պոնոպոսում) Լիվիդիա գյուղի վրա, կողոպում, թալանում՝ սպանելով նաև մի կնոջ՝ Զոյե Վասիլիդու անունով: Տե՛ս The Black Book of the Sufferings of the Greek People ..., p. 50.

359 “Extermination of Greeks”, The Times, 21 March, 1919, p. 9.

սպանություններ ու կողոպուտներ են լինում³⁶⁰:

Տրևական զորքերի՝ Ջնյունիայում ամփոփումից մի քանի օր անց՝ 1919 թ. մայիսի 19-ին գեներալ Մ. Զեմալն ուղարկվեց Մամսուն՝ ունենալով ռազմական նախարարի և մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշայի կողմից փրկված հրահանգը, որի համաձայն նա պետք է կարգուկանոն հաստատեր այս շրջանում, որքան հնարավոր է շուրջ հավաքեր փարբեր վայրերում փեղակայված զենքն ու զինամթերքը, դրանց նկատմամբ սահմաններ հսկողություն³⁶¹: Իրականում Մ. Զեմալը, ժամանելով Մամսուն, ձեռնամուխ եղավ ոչ թե սուլթանի և կառավարության հրամանների կատարմանը, այլ սկսեց իր շուրջը համախմբել Թուրքիայի արևելքում գործող փարբեր ազգայնական ուժերի: 1919 թ. հունիսի 21-ին Ամասիայում Ռաուֆ Օրբայը (Մուդրոսում Օսմանյան պետության պապվիրակ, ծովային նախարար), Ալի Ֆուադ (Ջեբեսոյ) փաշան (Անկարայում 20-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար), Ռեֆեյ բեյը (3-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Մամսունի մոտ), սպորագրեցին այսպես կոչված Ամասիայի արձանագրությունը, որում նշվում էր, որ երկրի ամբողջականությունը և ազգի անկախությունը վտանգի մեջ է. պետք է ազգային կոնգրես գումարվի Սվազում, իսկ մինչ այդ Էրզրումում հուլիսի 10-ին կիրավիրվի արևելյան վիլայեթների կոնգրես³⁶²:

1919 թ. հուլիսի 23-ից օգոստոսի 7-ը կայացավ Էրզրումի կոնգրեսը, որը կարևոր դեր խաղաց ազգայնական (քեմալական) շարժման հետագա զարգացման և հաջողության գործում: Նամաժողովի արդյունքում ընդունված բանաձևն ու հռչակագիրն ակնհայտորեն ուղղված էին առաջին հերթին հույների և հայերի դեմ: Նստակ ընդգծվում էր, որ Տրապիզոնի վիլայեթը, Ջանիքի սանջակը, ինչպես նաև Էրզրումի, Մեքասսիայի, Դիարբեքրի, Խարբերդի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները կազմում են մեկ ամբողջություն և ոչ մի դեպքում չեն կարող անջատվել Օսմանյան կայսրությունից կամ բաժանվել: Երեսպաշտորեն նշելով, որ իրենք հաստատում են Օսմանյան կայսրության փարածքում բնակվող քրիստոնյաների ձեռք բերած իրավունքները, միաժամանակ ընդգծում էին, որ թույլ չեն փա, որ հույները կամ հայերն այնպիսի դիրքորոշում հանդես բերեն, որ իրենց՝ թուրքերի գոյության համար վտանգ ստեղծվի: Եթե Օսմանյան կառավարությունը

360 "Turks Massacre Greeks", The New York Times, 21 March, 1919, p. 3.

361 Шамсутдинов А. М., Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923 гг., Москва: Наука, 1966, с. 68.

362 Кемаль М., Путь новой Турции 1919-1927, т. 1, Первые шаги национально-освободительного движения 1919, Москва: Литгиздат, 1929, с. 32.

ստիպված չինի հրաժարվել «Արևելյան Անապոլիայի» վիլայեթներից, իրենք կստեղծեն ժամանակավոր կառավարություն, որը թույլ չի տա «ոպնապակ տալ իրենց հայրերի հողը»³⁶³: Այս գործառույթները դրվում էին «Արևելյան Անապոլիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի» վրա:

Էրզրումի համաժողովում ձևակերպված դրույթները զարգացվեցին և հստակեցվեցին 1919 թ. սեպտեմբերի 4-11-ը տեղի ունեցած Սվազի (Մեքասսիայի) համաժողովում, ուր ի տարբերություն առաջինի՝ ներկայացված էին ոչ միայն «Արևելյան Անապոլիայի», այլ նաև Արևմտյան Անապոլիայի և Ռումելիայի ներկայացուցիչները: Նամաժողովում որոշվեց կազմակերպությունն անվանել «Արևելյան Անապոլիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտե»: Մեկ անգամ ևս հիշատակելով 1918 թ. Մուղրոսի զինադադարով ճանաչված սահմանները՝ հռչակագրի երրորդ կետում ամրագրեցին, որ իրենք միաձայն ընդունում են ինչպես Այդընի, Մազնեսիայի (Մանիսա) և Բալըբեսի ռազմաճակատներում, այնպես էլ օսմանյան փարաձքի ցանկացած մասում ամեն տեսակի ներխուժումների և բռնազավթումների դեմ պայքարի և դիմադրության օրինական բնույթը, որը նպատակ ունի հունական կամ հայկական պետության ստեղծում³⁶⁴: Փաստորեն քեմալական ազգայնամուլական ուժերը պատերազմ էին հայտարարում կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին:

Էրզրումի և Սվազի համաժողովներում ընդունված որոշումները հող նախապատրաստեցին 1920 թ. հունվարի 28-ին «Ազգային ուխտի» ընդունման համար:

Մ. Քեմալի ժամանումից հետո Պոնտոսում հսկահունական քաղաքականությունը նոր թափ ստացավ և որոշակիորեն համակարգվեց³⁶⁵: Ամենուր տարվում էր քարոզչական ուժեղ պայքար ընդդեմ հույների՝ կոչ անելով հավաքացյալներին սպանել «գլավուրներին»: Ամենուր

363 Кемаль М., сзվ. աշխ., էջ 419:

364 Նույն տեղում, էջ 419:

365 Որոշ տեղեկությունների համաձայն այս շրջանում հունական կառավարության և Կոստանդնուպոլսի Նունական փիզգերական պատրիարքարանի աջակցությամբ հիմնադրվեց «Մավրի Միրա» (հուն.՝ «Սև բախտ», որը խորհրդանշում էր թուրքական լուծը) հունական ազգային կազմակերպությունը, որը նպատակ ուներ պաշտպանել Պոնտոսի հույն բնակչությանը և հասնել անկախության: Ըստ Մ. Քեմալի՝ այն ղեկավարվում էր անմիջականորեն Է. Վենիզելոսի կողմից: Տե՛ս Кемаль М., Путь новой Турции 1919-1927, т. 1, Первые шаги национально-освободительного движения 1919, Москва: Литиздат, 1929, с. 6, 199, 350.

հայրաբարություններ էին փակցվում՝ թուրքական դպրոցներում, սրճաբան-խանութներում, մզկիթներում և մեդրեսեներում, բոլոր պեղական հաստատություններում, նույնիսկ փողոցի անկյուններում՝ դրդելով թուրքերին բնաջնջել հույներին և մաքրել Թուրքիան այդ «անհավատ շներից»³⁶⁶: Հակահունական քարոզչությունը «սնվում» էր հունական ափիանման ժամանակ թուրքերի «մեծաթիվ» սպանությունների «փաստարկներով»³⁶⁷: Ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Հորթոնը, ով հույների ափիանումից անմիջապես հետո վերադարձել էր Ջնյուռնիա, գրում է. «Շատ է խռովել դաժանությունների ու ջարդերի մասին, որ թույլ են տրվել 1919 թ. մայիսի 15-ին հունական զորքերը: Իրականում դեպքերը, որ տեղի են ունեցել այդ օրը և դրան անմիջապես հաջորդող օրերին, այնպես են չափազանցվել, որ դրանց ազդեցությունը հասարակական կարծիքի վրա շատ ավելի մեծ եղավ, քան թուրքերի կողմից իրագործված որոշ ազգությունների կանխամտածված բնաջնջումը: Կարծես ո՛չ հաշվի առնվեց հունական իշխանությունների կողմից ձեռնարկված՝ նման անկարգությունների անմիջական ճնշումը, ո՛չ էլ բուն հանցավորների նկատմամբ խստագույն պատիժների, այդ թվում՝ մահապատժի կիրառումը»³⁶⁸: Ամերիկյան ականադես Վիլյամ Փեմբեր Ռիվսը նշում է, որ սպանվել է յոթանասունվեց հոգի գլխավորապես հույն զինվորների և մասամբ քաղաքի ամբոխի կողմից: Այլ ազգությունների ևս հարյուր մարդ է սպանվել³⁶⁹: Ընդհանուր առմամբ սպանվել է 50-300 մարդ և դավապարտվել 74 անձ՝ երեքը մահապատժի, չորսը՝ րաժանակիր աշխատանքի, որոնցից երկուսը՝ երկար փարիսների, փասներկուսը՝ երկարարև և հիսուներեքը՝ կարճ ժամկետով բանտարկության: 74 դավապարտվածներից 48-ը հույն էր, փասներեքը՝ թուրք, փասներկուսը՝ հայ և մեկ հրեա: Երեք հույնից, որ մահապատժի էին ենթարկվել, մեկը զինվոր էր³⁷⁰:

Այդ նույն ժամանակ Պոնտոսում իրավիճակը դառնում էր ճգնաժամային: Ամասիայի միտրոպոլիտ Գերմանոսի՝ 1919 թ. մայիսի 31-ի հաղորդագրությունից պարզ է դառնում, որ ամբողջ ամռան

366 Murat J., The Great Extription of Hellenism and Christianity in Asia Minor, the Historic and Systematic Deception of World Opinion Concerning the Hideous Christianity's Uprooting of 1922, Miami-Florida: A Triantafillis publ., 1999, p. 60-61.

367 Թուրքական լրագրերը հունական բանակի՝ Ջնյուռնիայում ափիանումից հետո «թուրքերի կոտորածի» արդյունքում սպանվածների թիվը հասցրեցին անգամ փասնյակ հազարների: Տե՛ս Murat J., նշվ. աշխ., էջ 66:

368 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 72-73:

369 Նույն տեղում, էջ 75:

370 Նույն տեղում, էջ 75-76:

ընթացքում շարունակվել է հույն բնակչության կողոպուտը, երեխաների հափշտակությունը, սպանություններն ու ահաբեկչությունը՝ օգտագործելով նաև լազերին³⁷¹: Այս շարունակական դաժանությունները ստիպեցին Պոնտոսի հույներին բարձրանալ լեռները և դառնալ պարտիզաններ (հուն. Παλικάρι): Զինադադարից հետո, երբ այսպեղ ժամանեցին անգլիական զորքերը, լեռներում ապաստանած հույների մեծ մասն իջավ իրենց բնակավայրերը, սակայն նրանց հեռանալուց հետո թուրքերի հալածանքների հետևանքով հույները կրկին բարձրացան լեռները: Նրանք ձեռնարկեցին ինքնապաշտպանական միջոցներ և աստիճանաբար սկսեցին զորեղանալ, ու անգամ նրանց սկսեցին անվանել «Պոնտոսի հույն չեթեներ»: Սև ծովի մերձափնյա շրջանի հույների տեղահանության ժամանակ Մամսունի, Բաֆրայի, Կավզայի բոլոր այն հույն գյուղացիները, ովքեր կարողացան, անգամ իրենց ընտանիքներով լեռները բարձրացան: Այսպես, Բաֆրայից մինչև Չարշամբա ընկած լեռներում ապաստանեց 20-25.000 մարդ՝ այր, կին և մանուկ, որից 3-4 հազարը զինված էր³⁷²: Նայդուկային պայքարի գլխավոր օջախներ դարձան Բաֆրան, Սանլրան և Օրդուն, շուրջով պարտիզանական ջոկատներ հայտնվեցին Տրապիզոնում և Կարսի շրջանում: Նույնական ինքնապաշտպանական շարժման փառանդավոր և նշանավոր ներկայացուցիչներն էին Վասիլիս աղան (Վասիլիս Անֆոպուոս), Իստրալ փաշան, Անտոն Չաուշը, Էվկլիդես Կուրտիդին, Անաստաս աղան, Աբաձիսը, Դելի աղան, Էմիլ աղան և այլք³⁷³: Նրանք պաշտպանում էին ողջ մնացած հույն բնակչությանը, չնայած ունեին զենքի ու զինամթերքի և հատկապես պարենի պակաս: Արտասահմանի պոնտացի հույները Սանլրայի հերոսական պաշտպանության ժամանակ որոշակի օգնություն ցույց տվեցին ֆիդայիներին ոչ միայն հանգանակություններով, այլ նաև ուրիշ միջոցներով: 1919 թ. Բաթումում հիմնադրվեց «Սանլրացի դիմադրողների դրսի կազմակերպության կոմիտեն» (նախագահ՝ Խրիստոս Միլոմալիդես), որի նպատակն էր նյութական և բարոյական օժանդակություն ցույց տալ Սանլրայում պայքարողներին³⁷⁴: Առաջին գումարը, որ հավաքվել էր կոմիտեի կողմից, փոխանցվեց սանլրացի ուսուցիչ Ֆիլիպոս Խիմոնիդեսին, երբ վերջինս եկել էր Բաթում, որպեսզի շփման մեջ մտնեն Ազգային խորհրդի և Պոնտոսի ազգային ժողովի

371 The Black Book of the Sufferings..., p. 31-32.

372 Նայկունի Պ. Ա., Թօփալ Օսման և դեպքերը Մարգուանի մեջ Զինադադարէն յետոյ, Աթենք: Տպ. «Նոր օր», 1924, էջ 29:

373 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 29:

374 Նույն տեղում, էջ 30:

հեփ³⁷⁵:

Նունական զինված խմբերը որոշ ժամանակ թուրքական զորքերին դիմադրելուց հետո ստիպված եղան հեռանալ Նունասարան: Նեփաքքիբ է այն փաստը, որ հունական ինքնապաշտպանական մարտերը, ինչպես հայերինը, որոշակիորեն ապահովեցին խաղաղ բնակչության անվտանգությունը: Պոնտոսի հույների խնդրով զբաղվող անվանի մասնագետ Կ. Ֆոտիադիսը նշում է. «Մինչդեռ այն շրջաններում, ուր չէին կարող գործել պարսիզանները, թուրքերն անարգել շարունակում էին կատարել իրենց կործանիչ գործը: Ամեն օր ստացվում էին ողբերգական լուրեր»³⁷⁶:

1919 թ. հուլիսի 25-ին Պոնտոսի հույների՝ Բաթումում ընթացող կոնգրեսի նախագահ Վ. Իռաննիդեսը նամակ ուղարկեց Կ. Պոլսում Նունասարանի ղեսպանին՝ տեղեկացնելով փրոդ վիճակի մասին և խընդրելով հունական կառավարության անհապաղ միջամտությունը³⁷⁷: Մինչ այդ՝ 1919 թ. հունիսի 14-ին, Նունասարանի վարչապետ Է. Վենիզելոսը դիմեց Նաշտոնի կոնֆերանսի Բարձրագույն խորհրդին՝ խնդրելով դաշնակիցներին թույլ տալ ընդարձակելու հույների զբաղեցրած գոտին՝ հիմնավորելով, որ միայն այդ ճանապարհով կկանխվեն թուրք ոճրագործների կողմից այդ տարածքներում կատարվող շարունակական արյունահեղ հարձակումները³⁷⁸:

Սակայն Վենիզելոսի դիմումը մնաց անպատասխան, իսկ հույն բնակչության հալածանքները շարունակվում էին ոչ միայն Պոնտոսում, այլ նաև կենտրոնական և արևմտյան Փոքր Ասիայում: Այսպես, 1919 թ. մայիսի 27-ին հունական բանակն ազատագրեց Այդըն քաղաքը, սակայն շուտով ստիպված եղավ հեփ քաշվել և նորից զբաղեցնել այն հուլիսի 4-ին: Այդ ընթացքում թուրքերն այրեցին քաղաքը. Այդընի երկու երրորդը կործանվեց³⁷⁹: Նունական բանակի՝ քաղաքը լքելուց հետո ավելի քան երեք հազար հույն արտաքսվեց Դենիզլիի ուղղությամբ³⁸⁰: Այդընի հունիսյան դեպերից հետո մոտ 7.000 հույն Այդընից, Օմորլուից, Ալչեից, Կիոսկից և շրջանի այլ քաղաքներից արտաքսվեց Նազլի³⁸¹: Բրիտանացի

375 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 31:

376 Харалампидис М., Фотиадис К., Понтийцы, Право на память, Салоники: Изд. "КЕΠΟΜΕ", 2004, с. 99.

377 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 29:

378 Murat J., նշվ. աշխ., էջ 60:

379 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 91:

380 The Black Book of the Sufferings..., p. 90.

381 Նույն տեղում, էջ 103:

պատմաբան Ա. Թոյնբեիի տվյալներով հունիս ամսին Այդընի տարածքում միայն սպանված հույների թիվը 500 էր³⁸²: Մտրավորապես նույն հարվածում բրիտանական «Daily Telegraph»-ի տվյալներով 3.500-ն էլ սպանվեց բռնազաղթի ժամանակ³⁸³:

Ակնհայտ է, որ հունական ուժերի կողմից վերահսկվող տարածքից դուրս բրիտանացիների վիճակը շարունակում էր մնալ ճգնաժամային՝ թուրքական «ազգային կազմակերպությունների» կողմից ձեռնարկված միջոցառումների հետևանքով: Ուղղակի անհրաժեշտություն էր դարձել հունական ուժերի առաջխաղացումը՝ խաղաղ բնակչությանը փրկելու համար: 1920 թ. հունիս ամսին հունական կառավարությունն ստացավ դաշնակիցների համաձայնությունը՝ ընդլայնելու Փոքր Ասիայում զբաղեցրած տարածքը³⁸⁴: Մինչ այդ պահը՝ 1919 թ. մայիսի 15-ից մինչև 1920 թ. հունիսի 22-ը, հունական զորքերի կողմից վերահսկվող տարածքը հարավում հասնում էր Այդըն, արևելքում՝ Ղասաբա, հյուսիսում՝ Այվալըք քաղաքները³⁸⁵:

1920 թ. հունիսի 22-ից հունական բանակը հարձակում սկսեց Ջմյուռնիայի գոտուց՝ կապարելով դեսանտային գործողություններ Մարմարա ծովի ափերին և նպատակ ունենալով վերահսկել Դարդանելից ու Մարմարա ծովից հարավ ընկած շրջանները³⁸⁶: Նույն այդ շրջանում հույների առաջխաղացումն Արևելյան Թրակիա տևեց մեկ շաբաթ (1920 թ. հուլիսի 20-27), և միայն դաշնակիցների ճնշումը խանգարեց նրանց գրավել Կոստանդնուպոլիսը³⁸⁷: Դա կապարվեց այն բանից հետո, երբ հույների՝ Ջմյուռնիայի զորախումբը և Գ. Կոնդիլիսի 3-րդ հետևակային գունդը փոխադրվեցին Պանդերմայից Առողոստ: Ջաֆար Թայարի՝ արևելյան Թրակիայում թուրք ազգայնական առաջնորդի թույլ և անկազմակերպ ու-

382 Toynbee A. J., նշվ. աշխ., էջ 151, 273-274:

383 Boyajian D. H., Armenia: The Case for a Forgotten Genocide. Westwood, New Jersey: Educationed Book Crafters, 1972, p. 153.

384 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 125:

385 Корсун Н. Г., Греко – Турецкая война 1919 – 1922 гг., Москва: Гос. Военное изд. Наркомата Обор. СССР, 1940, с. 8–9.

386 Նույն տեղում, էջ 9:

387 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2 : Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge-London-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 1977, p. 358. Հույների զբաղեցրած տարածքն Արևմտյան Թրակիայում (1919 թ. հոկտեմբերի 18) կազմում էր 8.405 քառ. կմ, իսկ Արևելյան Թրակիայում՝ 20.634 քառ. կմ: Sten Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 65:

ժերը սեղմվեցին հույների կողմից և ցիրուցան եղան: Ինքը՝ Թայարը, գերի ընկավ³⁸⁸: 1920 թ. հուլիսի 26-ին հունական զորքերը մտան Ադրիանապոլիս:

Ահա այս պայմաններում 1920 թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրվեց Սևրի պայմանագիրը դաշնակիցների և Օսմանյան Թուրքիայի միջև: Հունաստանն ստացավ Այդընի վիլայեթի Չմյուռնիայի և Մանիսայի սանջակները, Բրուսայի վիլայեթի Բալըքեսիրի սանջակը: Եվրոպական Թուրքիայում Հունաստանին ամրագրվեց Արևելյան Թրակիան՝ մինչև Չաթալջայի գիծը³⁸⁹: Չմյուռնիան պետք է կառավարվեր Հունաստանի կողմից հինգ տարով, սակայն նավահանգստում պետք է բարձրացված մնար սուլթանական դրոշը: Ժամկետի ավարտից հետո այն պետք է փոխանցվեր Հունաստանին, եթե տեղական խորհրդարանը կամ հանրաքվեն այդպես որոշեր: Հունաստանին անցան նաև Իմբրոս և Տենեդոս կղզիները, որոնք վերահսկում էին մուրբը դեպի նեղուցներ³⁹⁰: Մնացած փարածքները, որոնց նկատմամբ Հունաստանը մեծ հետաքրքրություն ուներ, հարկապես Էպիրոսը, Հիպրոսը, Կոստանդնուպոլիսը, նեղուցների գոպին և Պոնտոսը, դուրս մնացին նրա ձեռքբերումների շրջանակից³⁹¹:

1920 թ. հոկտեմբերին հունական բանակը շարունակեց իր առաջխաղացումը՝ նպատակ ունենալով մեծացնել ճնշումը քեմալականների վրա, որպեսզի վերջիններս ճանաչեն Սևրի պայմանագիրը և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը ստիպեն գնալ խաղաղ բանակցությունների: Հունական նոր առաջխաղացումն սկսվեց Է. Վենիզելոսի լիբերալ կառավարության օրոք, որը, սակայն շուտով կորցրեց իշխանությունը և փոխարինվեց Դ. Գունարիսի կառավարությունով³⁹²: Իշխա-

388 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 128:

389 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 59:

390 Howard Harry N., *The Partition of Turkey, A Diplomatic history 1913-1923*, New York; Howard Fertig, 1966, p. 245.

391 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 129:

392 Հունաստանում 1920 թ. նոյեմբերի 1-ին տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրություններ: Է. Վենիզելոսը և իր կողմնակիցները պարտություն կրեցին՝ խորհրդարանում ստանալով 118 տեղ՝ 369-ից: Հոկտեմբերին մահացավ նաև Ալեքսանդր արքան (1917-1920): Իրադրությունն առավել բարդացավ, երբ Կոստանդին արքայի մյուս որդին՝ արքայազն Պավլոսը (Պոլ), հրաժարվեց գահից՝ պատճառաբանելով, որ իր հայրը երբեք չի հրաժարվել գահի նկատմամբ իր իրավունքից, ուստի դեռ շարունակում է մնալ երկրի օրինական թագավորը: Նոր կառավարությունը հանրաքվեով գահին վերադարձրեց Կոստանդին Առաջին արքային (1913-1917 և 1920-1922): Տե՛ս Murat J., նշվ. աշխ., էջ 97-98:

նության փոփոխությունը և մանավանդ Կոստանդին արքայի վերադարձը բացասաբար ընդունվեց դաշնակիցների, հատկապես Մեծ Բրիտանիայի կողմից³⁹³։ Իր վերադարձից հետո արքան փոխեց Առաջին աշխարհամարտի վերերան սպաներից շարերին և ավագ պաշտոններում նշանակեց միապետական անփորձ սպաների³⁹⁴։ Նունական բանակի սպայակազմը, որը պաշտպանում էր Չմյուռնիան և Փոքր Ասիայի ափերը, հիմնականում «ազատվեց» Վենիզելոսի կողմնակիցներից։

1920 թ. դեկտեմբերին հունական ուժերը, մտքենալով Էսքիշեհիրին երկու ճակատով՝ հյուսիս-արևմուտքից և Չմյուռնիայից, 1921 թ. հունվարի 10-ին ճակատամարտ րվեցին քեմալականներին Ինոնյու գետի ափին՝ ճիշտ Զյուրթահիայից հյուսիս։ «Ինոնյուի առաջին մարտից» հետո հույներն սկսեցին նահանջել դեպի Բրուսա։ Դա պատերազմում թուրքերի առաջին «մեծ հաղթանակն» էր Արևմտյան ճակատի հրամանատար Իսմեթ փաշայի (հետագայում՝ Ինոնյու) գլխավորությամբ³⁹⁵։ Չնայած դա փոքր ճակատամարտ էր՝ ներառելով միայն մեկ հունական դիվիզիա, սակայն կարևոր նշանակություն ունեցավ թուրք ազգայնականների ոգևորությունը բարձրացնելու տեսանկյունից և, որ ամենակարևորն է, որոշակիորեն «ստիպեց» դաշնակիցներին՝ ի հայտ բերելու հույների հարցում իրենց հետընթացը Սևրի պայմանագրի դրույթներից։ Դա դրսևորվեց արդեն 1921 թ. փետրվարի 21-ից մարտի 12-ը տեղի ունեցած Լոնդոնի կոնֆերանսում, որտեղ լրջորեն բնարկվեց Փոքր Ասիայում տիրող ռազմական իրավիճակը։ Կոնֆերանսին մասնակցում էին և՛ Կ. Պոլսի, և՛ Անկարայի կառավարությունները։ Նունական կողմը հաստատեց իր բանակի պատրաստակամությունը և մարտունակությունը՝ ազատագրելու Անատոլիայի հունական բնակչությանը թուրքական լծից։ Վարչապետ Կալոգերոպոլոսի խոսքերով՝ Անատոլիայում իրենց զինուժի քանակը կազմում է 120.000 մարդ, մինչդեռ թուրքերինը՝ 65.000։ Դա հնարավորություն կտա հունական զորքերին երեք ամսվա ընթացքում ջախջախել քեմալականներին և Փոքր Ասիայում լիակատար կարգուկանոն հաստատել³⁹⁶։ Մինչդեռ քեմալականները պահանջում էին Թուրքիայի

393 Դա պայմանավորված էր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կոստանդինի վարած գերմանամետ քաղաքականությամբ։ Դաշնակիցները հայտարարեցին, որ Նունաստանն այնևս չի ստանա ֆինանսական օժանդակություն։ Տե՛ս Murat J., նշվ. աշխ., էջ 175։

394 Վերջին լուր, 6 հունիսի, 1921։

395 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, նշվ. աշխ., էջ 358։

396 Шамсутдинов А. М., նշվ. աշխ., էջ 235-236։

ճանաչում 1913 թ. սահմաններով: Ընդհանուր առմամբ, Լոնդոնյան կոնֆերանսը ոչ մի շոշափելի արդյունքի չհասավ³⁹⁷:

Ինոնյուի առաջին ճակատամարտից հետո հույները քաշվեցին իրենց նախկին դիրքերը՝ Բրուսայի և Ուշակի միջև: Լոնդոնի կոնֆերանսից հետո՝ 1921 թ. մարտի 23-ին, հույները սկսեցին նոր հարձակում: 1921 թ. մարտի 27-ից ապրիլի 1-ն Ինոնյու գետի ափին տեղի ունեցավ երկրորդ մարտը, որը նշանավորվեց որպես Իսմեթ բեյի գլխավորած թուրքական զորքի երկրորդ հաղթանակ³⁹⁸:

1921 թ. հուլիսին ուժեղացված հունական բանակը՝ բաղկացած ինը դիվիզիայից, սկսեց ուժեղ հարձակում Աֆիոն-Կարահիսար-Ջյութահիա-Էսքիշեհիր գծով Իսմեթի գլխավորած թուրքական ուժերի դեմ: Հույները հուլիսի 12-ին գրավեցին Աֆիոն-Կարահիսարը, հուլիսի 17-ին՝ Ջյութահիան, իսկ հուլիսի 20-ին՝ Էսքիշեհիրը: Թուրքերը նահանջեցին և արդեն զգրվում էին Անկարայից միայն 50 կմ հեռավորության վրա³⁹⁹: Սակայն հույներն արագ չզարգացրին իրենց ռազմական հաջողությունները: Թուրքական բանակը, նահանջելով Սաքարիա գետի արևելյան շրջան, կազմակերպեց պաշտպանության վերջին գիծը:

Եվ մինչև հունական բանակն առաջանում էր, քեմալականներն ուժեղացնում էին Փոքր Ասիան քրիստոնյաներից ազատելու գործընթացը: Հունական ինքնապաշտպանական օջախները ոչնչացնելու խնդիր ունենալով՝ Կերասունի թուրքական ուժերի հրամանատար Թոփալ Օսմանը՝ լծվեց Պոնտոսում հակահունական հալածանքների ու բռնությունների գործին: Հայկական աղբյուրների համաձայն՝ Օսման աղան Բաֆրայից և Իներոլուից մինչև Տրապիզոն 300 հունական գյուղ ավերեց և այն գյուղացիներին, ովքեր չէին կարողացել լեռներում ապաստանել, տեղի մեջ ողջակիզեց⁴⁰⁰:

Պետության և բանակի ղեկավարությունը՝ արքա Կոստանդինը, վարչապետ Դ. Գունարիսը և գեներալ Պապուլասը, հանդիպեցին Ջյութա-

397 Կոնֆերանսի հետագա արդյունք, թերևս, կարելի է համարել 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը, որով Ֆրանսիան դարձավ դաշնակիցներից առաջինը, որ բռնեց Անկարայի կառավարության ճանաչման ուղին:

398 Ինոնյուի հաղթանակի պարզված թուրքական ուժերը գլխավորող Իսմեթը 1934 թ. ստացավ Ինոնյու պարվանունը:

399 Памсугдинов А. М., նշվ. աշխ., էջ 244:

400 Հայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 244: Կերասունի հունական վարժարանը գրավելով՝ թուրքերն այն վերանվանեցին «Օսման աղա մեթթեբի»: Տե՛ս Կերջինյուր, 22 հունիսի, 1921:

հիայում, ուր քննարկեցին ռազմական գործողությունների հետագա ընթացքը: Որոշվեց շարունակել հարձակումը: 1921 թ. օգոստոսի 13-ին յոթ հունական դիվիզիա կարեց անցավ Սաքարիա գետը (հուն.՝ Սանգարիոս): Ներկելով Իսմեթի գլխավորած ուժերի նահանջին՝ հունական բանակն ի վերջո 21-օրյա ճակատամարտ մղեց թուրքերի դեմ (1921 թ. օգոստոսի 23-սեպտեմբերի 13), որպեղ հույները պարտություն կրեցին:

Նույները ռազմական արշավը հաջողությամբ ավարտելու համար դիմեցին դաշնակիցների օգնությանը: Սակայն վերջիններս արդեն 1922 թ. վերջերին հանգել էին այն մտքին, որ Սևրի պայմանագիրը չի կարող կենսագործվել: Դա հասկապես վերաբերում էր Ֆրանսիային և Իտալիային: Արտահայտելով մտահոգություն Փոքր Ասիայում հունական ուժերի ճակատագրի վերաբերյալ՝ վարչապետ Գունարիսը լորդ Քերզոնին 1922 թ. փետրվարի 22-ին ուղղված նամակում նշում է, որ դրամի ու պաշարների պակասն ուժասպառ է արել հույներին, իսկ քեմալականներն սպանում են օգնություն ոչ միայն Ռուսաստանից⁴⁰¹, այլ նաև «որոշ դաշնակից տերություններից» (հավանաբար ակնարկելով Ֆրանսիային և Իտալիային): Նունաստանն անհապաղ համալրման կարիք ունի՝ թարմ ռազմական նյութերի և ֆինանսների տեսքով⁴⁰²: Ի վերջո դաշնակիցները մարտի վերջին հունական և թուրքական կողմերին զինադադար կնքելու առաջարկ արեցին⁴⁰³: Սակայն քեմալական կառավարությունը չընդունեց նրանց առաջարկը՝ բացալրելով, որ ինքը դրան կհամաձայնի միայն օտար բանակների՝ Թուրքիայից դուրս բերվելուց հետո⁴⁰⁴:

401 1921 թ. մարտի 16-ին կնքված խորհրդա-թուրքական պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիան սպանում էր 10 մլն. ռուբլի ոսկով ֆինանսական և ռազմական օգնություն: Դրանից հետո ևս շարունակվեց օգնությունը Թուրքիային: 1921 թ. մարտի 23-ին խորհրդային Ադրբեջանը թուրքական բանակի կարիքների համար Կարս ուղարկեց 30 վագոն նավթ, 2 վագոն բենզին և 8 վագոն կերոսին: Ապրիլին խորհրդային կառավարությունը «Կարմիր կիսալուսնի» միությանը փոխանցեց ևս 30 հազար ռուբլի ոսկով, որին 1921 թ. մայիսի 25-ին հետևեց նոր ֆինանսական օգնություն քեմալականներին՝ 50 մլն. ռուբլի ոսկով: Թուրքիային օգնությունը շարունակվեց նաև հետագայում: Տե՛ս Шамсутдинов А. М., նշվ աշխ., էջ 202-209:

402 Howard Harry N., նշվ. աշխ., էջ 265:

403 Նանդիպելով Փարիզում՝ Քերզոնը, Պուանկարեն և Սչանգերը 1922 թ. մարտի 27-ին հրապարակեցին իրենց պաշտոնական հայտարարությունը՝ ուղղված Նունաստանին և Թուրքիային, որը պարունակում էր հաշտության առաջարկություն երկու երկրներին: Առաջարկվող հաշտության պայմանների մասին փնս Howard Harry N., նշվ. աշխ., էջ 266:

404 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, նշվ. աշխ., էջ 361:

Այս շրջանում՝ սկսած 1921 թ. մարտից, ուժեղացան հույն-թուրքական ռազմաճակատից արևելք ընկած փարաձքների հույների հալածանքները: Պահպանվել է Ամերիկյան նպաստամատուց կազմակերպության Խարբերդի հիվանդանոցի փնտրեն Մարկ Ն. Ուարդի օրագիրը, որում, սկսած 1921 թ. մայիսի 26-ից մինչև 1922 թ. փետրվարի 23-ը, ներկայացվում են հույների կտորածներն ու արտաքսումները Կոնիայից, Կեսարիայից, Ամասիայից, Բիլեջիկից, Էսքիշեհիրից, Բրուսայի շրջակա գյուղերից, Էրեզիից, Աֆիոն-Կարահիսարից, Զյութահիայից, Միվրի-Նիսարից, Կերասունից, Սամսունից, Մարզվանից, Իսպարտայից և այլ վայրերից: Ըստ Ուարդի՝ Խարբերդ հասած գաղթականների թիվը կազմել է 20.378 մարդ, որից 18.000-ը՝ հույն, իսկ 2.000-ը՝ հայ էր⁴⁰⁵: Նա պնդում է, որ այս շրջանում Սվազից Խարբերդ պեքը է ուղարկված լինի 30.000 մարդ, որից 5.000-ը փախել է՝ անցնելով փարբեր գյուղերով և քաղաքներով: Միայն Մալաթիայում աշնան և ձմռան ամիսներին կար 4.000 գաղթական, որոնցից 600 երեխայի Ամերիկյան նպաստամատուց կազմակերպությունը փրկավորեց որբանոցներում, ևս 400 հոգու ապահովեց սննդով: Մնացած 1.000 հոգուն ամերիկացիները չկարողացան ձեռք մեկնել կամ խնամել: Մալաթիայում մնացած 2.000-ն էլ ձմռան ընթացքում մահացան քաղցից կամ փիֆից⁴⁰⁶:

Քանի որ փարագրվածները հեքապնդվում և հալածվում էին, շարքերը հոգնածությունից ընկնում էին ճանապարհի եզրերին կամ ձմռան գիշերներին ցրտահարությունից մահանում էին: Ամերիկացի մի ականապետ 1922 թ. դեկտեմբեր ամսին Սեբաստիայից Խարբերդ ճանապարհվելիս փոսել է 1.500 դիակ: Մեկ ուրիշը Մալաթիայից Խարբերդ ճանապարհին նույն ամսին փոսել է կանանց և երեխաների 150 դիակ: Այսպիսով, 5.000 հոգու մահանալուց և նույնքան էլ փախուստի դիմելուց հեքո միայն 20.000-ը հասավ Խարբերդ⁴⁰⁷:

Մոտ 15.000 փարագիր ուղարկվեց հարավ՝ Դիարբեքիր, բայց, ըստ

405 Ward Mark H., The Deportation in Asia Minor 1921 – 1922, London: Anglo – Hellenic League & British Armenia Committee, 1922, p. 3.

406 Նույն փնդում:

407 Նրանցից 5.000-ը մնում էր Խարբերդում և շրջակա գյուղերում, 3.000-ը պարբերաբար սրանում էր հացի բաժին Մերձավոր արևելքի ամերիկյան նպաստամատուց կազմակերպության կողմից: Ցուրտ ձմռան ընթացքում, սակայն, նրանցից շարքերը մահացան սովից և անպաշտպանվածությունից: Ամենուր մոլեգնում էր փիֆը: Խարբերդում շուրջ 1.300 գաղթական փարվեց Ամերիկյան հիվանդանոց, և չնայած լավ խնամքին՝ նրանցից 341-ը մահացավ (շուրջ 25 փոկոսը): Տե՛ս Ward Mark H., նշվ. աշխ., էջ 4:

ամերիկացիների, միայն 12.000-ը ժամանեց քաղաք: Մնացած 3.000-ը ցրտից կործանվեց բարձր լեռներում: 30.000-անոց քարավանից, որ դուրս էր եկել Սեբաստիայից և անցել Խարբեբերդով, միայն 10.000-ը Դիարբեքիրի մոտ անցավ Տիգրիս գետը և հասավ Բիթլիսի վիլայեթ⁴⁰⁸:

Այս շրջանում հույների արտաքսումների և սպանությունների կարևոր վկայություն է նաև երկու այլ ամերիկացիների՝ միսս Բաներման-Մուրդոչի և Մ. Ի. Մ. Կնապի հաղորդած փեղեկությունները, ովքեր այդ ժամանակ եղել են Արաբկիրում: Ըստ նրանց՝ 1921 թ. հուլիսից մինչև 1922 թ. Արաբկիրով անցել է 10.000 հույն փարագիր⁴⁰⁹:

Դեռևս 1920 թ. ապրիլի 10/23-ին Անկարայում իր աշխատանքներն է սկսում Ազգային մեծ ժողովը, որը նույն ամսի 29-ին ընդունեց «Նայրենիքի դավաճանության», իսկ սեպտեմբերի 11-ին՝ «Դասալիքների վերաբերյալ» օրենքները: Դրանից հետո արդեն երևան եկան հափուկ փրփբունալները՝ «Անկախության դափարանները»: Նույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում հիմնվեց փասն այդպիսի դափարան՝ Անկարայում, Էսքիշեհիրում, Իսպարտայում, Դիարբեքիրում, Կոնիայում, Պոզանփիում, Սեբաստիայում, Կաստամունիում, Սամսունում և Յոսդաթում⁴¹⁰: Այդ դափարանները մահվան դափավճիռներ էին կայացնում հույների դեմ, որոնց թվում կային շատ գործարարներ, քաղաքապետեր, գյուղապետեր, հրափարակիչներ, Օսմանյան խորհրդարանի հույն նախկին պատգամավորներ: Մի քանի ամսվա ընթացքում Փոքր Ասիայի հույն մտավորական և քաղաքական էլիտան սպանդի ենթարկվեց: «Պոնտոսի»⁴¹¹ անվան փակ ձեռքակալվեցին նաև մեծաքանակ հույն մեծահարուստ երևելիներ: Միայն Ամասիայի անկախության դափարանը շուրջ 600 մարդու դափարապարփեց, ովքեր կախաղան բարձրացվեցին՝ դափվելով որպես «Պոնտոսի»⁴¹²: Տեղեկություններ են պահպանվել անգամ, որ միայն 1921 թ. սեպտեմբերին մեկ օրվա ընթացքում կախաղան է բարձրացվել 60 անձ: Ազգերի լիգային ուղղված իր հեռագրում Կ. Պոլսի փիեզերական պատրիարքը փայխս է մի ցանկ, որում հիշատակվում է 168 հույնի, 3 հայի, երկու չեզոք ամերիկացու (մեկը միսիոներ, մյուսը՝ Մարզվանի Ամերիկյան

408 Kemalists War on Christians, „The Times”, 8 June, 1922, p. 3., Տե՛ս նաև՝ Ward Mark H., նշվ. աշխ., էջ 4:

409 L'extermination des Chrétiens d'Orient: Faits, Documents et Témoignages Anglais et Américains, Paris: P. Thévoz, 1922, p. 106.

410 Ակցոլլու Յ. Ջ., նշվ. աշխ., էջ 104-105:

411 Պոնտոսի կամ փոնթոսու (pontoscu) – Պոնտոսի անկախության կողմնակից:

412 Նայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 32:

քուլեջի դասախոս) անուններ, ովքեր մահվան դատապարտվեցին և ենթարկվեցին մահապարտի⁴¹³:

Մահվան դատապարտվածների ցուցակը փյազրվել է Մամսունի թուրքական «Ահալի» և «Նիլալ» թերթերում սեպտեմբերի 18-ին, 19-ին և 25-ին⁴¹⁴: Նրանց թվում էին Տրապիզոնի միտրոպոլիտ Խրիսանթոսը, Կերասունի և Խալդիայի միտրոպոլիտ Լավրենտիոսը, Նիքսարի միտրոպոլիտ Պոլիկարպոսը⁴¹⁵ և բազմաթիվ եպիսկոպոսներ:

Քեմալականները լրջորեն նախապատրաստվում էին Անկարայի պաշտպանությանը, և քանի որ Սաքարիա գետի ափին էին հավաքվում բոլոր կարևոր ուժերը, Օսման աղան ևս իր 3.500 չեթեով ուղղվեց այնտեղ: Այս խումբը Մարզվան պետք է հասներ Կավզայի ճանապարհով: 1921 թ. հուլիսի 20-ին Կավզա հասնելով՝ նախօրոք կազմված ծրագրով նրանք ամբողջ բրիստոնյա բնակչությանն առանց որևէ մեկին կենդանի թողնելու՝ մեծից մինչև նորածին, այր թե կին, հայ թե հույն, ջարդեցին⁴¹⁶:

Մարզվանում ևս իրադարձությունները ողբերգական ընթացք ունեցան, ուր Թուփալ Օսմանի ուժերը սկսում են 1921 թ. հուլիսի 23-ին: Մարզվանում 1921 թ. հուլիս ամսին կապարված ջարդերին է անդրադարձել բրիտանական «The Times» օրաթերթը բավական ընդարձակ հոդվածով, որտեղ մասնավորապես նշվում է. «Մոտ 500 կին և երեխա է արքայաքսվել գյուղերը՝ Մարզվանի մոտ՝ 15 մղոն հեռավորության վրա: Քաղաքի մեծահասակ բնակչության մեծ մասը սպանվել է: Անկանոն գորքերը մեծ ջանք են գործադրում՝ հայտնաբերելու հայերին, ովքեր մահ-մեղականացվել են 1915-1916 թթ., բայց հետո վերադարձել իրենց բրիստոնեական հավաքին, երբ բրիտանացիներն էին վերահսկում Մարզվանը»⁴¹⁷: Այնուհետև պարզ է դառնում, որ քաղաք մտած անկանոն ուժերը, մի քանի օր մնալով քաղաքում, ավելի քան 2.000 բրիստոնյա (հայ և հույն) բնակչությանը սպանողի են ենթարկում: Մարզվանում Օսման աղայի հրոսակախումբը 5 ժամվա ընթացքում այրում է բրիստոնյաների փները բնակիչներով հանդերձ՝ ծաղրելով. «Որտե՞ղ են ձեր անգլիացիները, ամերիկացիները և ձեր Քրիստոսը, որ օգնեն ձեզ»⁴¹⁸:

413 Alleged Turkish crimes- appeal to the League of Nations, "The Scotsman", 7 October, 1921, p. 3.

414 Το Μαρτυριον του Ποντου, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, Αθήνα: Αλεξ. Βιτσικουνακη, 1922, σελ. 8-11.

415 Նույն փեղում, էջ 12:

416 Նայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 36:

417 The Turk at work, „The Times”, 26 October, 1921, p. 11.

418 Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 – 1922..., p. 21.

Քենալական գորքերի առաջխաղացմանը զուգընթաց՝ Պոնտոսում իրավիճակն ավելի էր լարվում: Այսպես, 1921 թ. հուլիս ամսվա ընթացքում Տրապիզոնից Ռիզե գրեթե ամբողջ արական բնակչությունը՝ 16-ից 50 փարեկան, արտաքսվեց, և նրանց մեծ մասը կոտորվեց ճանապարհին: Իսկ Տրիպոլիի (Տիրեբոլու, հուն.՝ Τρίπολις, քաղաք Կերասունի շրջանում) 2.500 հույներից մնացել էր միայն 200 կին և երեխա, իսկ Կերասունի 14.000 հույներից 4.000 կին ու երեխա դեռևս ողջ էր⁴¹⁹:

Սամսուն-Քաֆրա շրջանում հույն բնակչության բնաջնջումը փարվում էր ավելի համակարգված և առավել դաժանությամբ: Արական սեռի բնակչությունն այս շրջանից փարագրվեց հինգ փուլով. առաջին քարավանը՝ 2.000 անձ, երկրորդը՝ 1.900, երրորդը՝ ավելի քան 2.000, իսկ չորրորդն ու հինգերորդը՝ 500 ու 620 համապատասխանաբար: Այն ժամանակ, երբ այս խմբերն իջնում էին մի բարձունքից, որը գտնվում էր Կավակ (Սամսունից 8 ժամվա հեռավորության վրա) փոքրիկ քաղաքից ոչ հեռու, թուրքական ուղեկցող պահակախումբը հանկարծակի կրակ է բացում նրանց վրա և այսպես սպանում առաջին քարավանից 330 հոգի, իսկ երրորդից՝ 660 հոգի: Մնացած խմբերի կորուստներն անհայտ են⁴²⁰: Բուն Կավակում ևս նույն ոճիրները կատարվեցին, փրկվեց միայն ութսունամյա մի ծերունի: Մեկ այլ փոքրիկ բնակավայրում՝ Կավգայում, Օսման աղան երեխաներին և կանանց ըջեց գեպի ափ, ուր նրանք կոտորվեցին և նեպոլեցին գեպը⁴²¹:

Հույների զանգվածային կոտորած փեղի ունեցավ 1921 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին Քաֆրայում և շրջակա գյուղերում: Թուրքական գորքերը՝ շուրջ 10.000 հոգի, ներխուժում են Քաֆրայի հունական գյուղերը, և Մուամլի գյուղի բնակիչներին՝ մոտ 250 հույնի, փակում են մի փան մեջ և ողջակիզում: Տեսնելով, որ գյուղերը փրկել այլևս անհնար է, հույների մի մասն ապաստան է գտնում Քաֆրա քաղաքում: Սակայն թուրքերը, շրջապատելով քաղաքը, պահանջում են իրենց հանձնել այդպեղ թաքնվածներին, ինչպես նաև յուրաքանչյուր ընտանիքից հանձնել մեկական փղամարդ՝ որպես ռազմագերի⁴²²: Ի վերջո թուրքերը կոտորում են դիմադրությունը և սրի քաշում բնակչությանը⁴²³: Հունական ազատագրական պայքարի այս օջախը ևս ոչնչացվում է:

Այս դեպքերի առիթով «The Scotsman» թերթը գրում է. «Քաֆրայում

419 Το Μαρτυριον του Ποντου..., σελ. 15.

420 Նույն փեղում:

421 Նույն փեղում:

422 Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 – 1922..., p. 23.

423 Նույն փեղում: Տե՛ս նաև՝ Το Μαρτυριον του Ποντου..., σελ. 15 - 16.

արական բնակչությունը խեղդամահ է արվել եկեղեցում և դպրոցներում: Օսման աղան Ջարայի շրջանում այրել է 18 գյուղ և հրամայել ընդհանուր ջարդեր իրականացնել Չարկի Կարահիսարում: Աբբայում Օսման աղայի զինակիցները սպանել են 44 անձի միայն մեկ տան մեջ և հրկիզել 42 գյուղ: Օսման աղայի հրամանով տասը ընտանիք սպանվել էր Լանդիկում»⁴²⁴:

Այս շրջաններից, հարկապես Մամսունից փրկվածները, որ հասել էին Կ. Պոլիս, հաղորդում էին, որ քեմալականներն այդտեղ ողջակիզել են 3.000 հույն գյուղացու⁴²⁵: Մամսունի և Բաֆրայի դեպքերից հետո «The New York Times»-ը գրում է. «...700.000 հույներ են կոտորվել, արտաքսվել կամ մահացել սովից Թուրքիայի հետ պատերազմն սկսվելուց ի վեր»⁴²⁶:

Պոնտոսի շրջանը գրեթե ամբողջությամբ մաքրվեց հույն բնակչությունից: 1922 թ. մայիսի 25-ին Կոստանդնուպոլսում գրավող հունական ռազմածովային բազան Նունաստանի Արագործնախարարություն ուղարկեց հաղորդագրություն, որում ասվում էր, որ վերը նշված շրջաններում քրիստոնյաների վիճակն աղեփայլի էր: Գյուղական վայրերում գործնականում բնակիչներն արտաքսվել են, ճանապարհին մորթվել, իսկ ձերբակալվածներն սպանվել են տեղում կամ ողջակիզվել⁴²⁷: Իսկ Թոփալ Օսմանը՝ «Պոնտոսի դահիճը», իր բարբարոսությունների համար Անկարայում մեծ գնահատանքի արժանացավ և Ազգային մեծ ժողովի դահլիճում հայտարարեց. «Ես այս ոտքս ազգիս և հայրենիքիս սիրոյն համար զոհեցի և մինչև որ հեղինակները ծովը թափեն, չախրի նստիմ»⁴²⁸:

Նունաստանը 1922 թ. հուլիսի 29-ին դիմեց դաշնակիցներին՝ խնդրելով թույլ տալ Կ. Պոլիսը գրավել, որպեսզի ի վերջո խաղաղություն հաստատվի: Դրան հետևեց 25.000 զինվորի դուրսբերումը Ռոդոստո: Մակայն դաշնակիցներն արգելեցին հունական բանակին զբաղեցնել Կ. Պոլիսը⁴²⁹: Օգտվելով դրանից և գրեթե ավարտելով Պոնտոսի հունաթափումը՝ քեմալականները 1922 թ. օգոստոսի 26-ին սկսեցին «մեծ

424 Alleged Turkish atrocities, "The Scotsman"; 12 September, 1921, p. 7.

425 Villages fired by Kemalists – Inhabitants Reported to Have Been Burnt Alive. "The Scotsman", 18 August, 1921, p.5.

426 700.000 Greeks Victims of Turks, "The New York Times", 10 July, 1921, p. 4.

427 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 33:

428 Նայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 44: 1912 թ. Բալկանյան պատերազմների ժամանակ Քրոք Քիլիսիեի մոտ բուլղարացիների հետ ընդհարման ժամանակ նա ծնկից վիրավորվել էր, որի հետևանքով կաղ էր մնացել: Այդ պատճառով նրան կոչում էին Թոփալ Օսման: «Գյավուրի» գնդակով իրեն հասցված վիրավորանքի համար քրիստոնյաների նկատմամբ վրեժով էր լցված:

429 Howard Harry N., նշվ. աշխ., էջ 267:

հարձակումը»: Թուրքական զորքերը կտրեցին հույների պաշտպանության վերջին գիծը և հաջորդ օրվա վերջին առաջացան 50 կմ հարավ և 20-30 կմ արևելք: Զարգացնելով հարձակումը՝ նրանք հեղ Վերցրին Քյութահիան, Էսքիշեհիրը, իսկ Դոնլուփինարի վճռորոշ ճակատամարտում (օգոստոսի 30) հաղթանակ տարան գեներալ Տրիկուպիսի խմբավորման դեմ, որն ստիպված էր գերի հանձնվել իր զորքերի մնացորդների հետ (5.000 մարդ)⁴³⁰: Արդեն սեպտեմբերի 1-ին Մ. Քենալն արտաբերեց իր հայրնի հրամանը թուրքական բանակին. «Զինվորներ, ձեր առաջին նպատակակետը Միջերկրականն է, առա՛ջ»⁴³¹: Սեպտեմբերի 2-ին թուրքական զորքերը մտան Էսքիշեհիր, և հունական կառավարությունը խնդրեց Մեծ Բրիտանիային՝ զինադադար կնքելու միջնորդության համար, որը գոնե կպահպաներ հունական իշխանությունը Ջնյուռնիայում⁴³²: Դրան հետևեց սեպտեմբերի 6-ին Բալքեսիբի և Բիլեջիկի, հաջորդ օրը՝ Այդընի, իսկ սեպտեմբերի 8-ին Մանիսայի գրավումը: Աթենքում կառավարությունը հրաժարական տվեց: Թուրքական հեծելազորը մտավ Ջնյուռնիա սեպտեմբերի 9-ին, Մուդանիան ընկավ սեպտեմբերի 11-ին, և ամբողջ հունական դիվիզիան անձնափոխ եղավ:

Հունական զորքերի այս անկազմակերպ նահանջը, որը վերածվեց իսկական փախուստի, շար է քննարկվել պատմագիտության մեջ: Ուսումնասիրողներին հարկապես հետաքրքրում է այն փաստը, թե Անկարայի մարտիցներում կանգնած հունական բանակն ինչպես կարողացավ մի քանի ամիսների ընթացքում ոչ միայն մի շարք պարտություններ կրել, այլ նաև կորցնել Փոքր Ասիան: Ընդհանուր առմամբ դա պայմանավորված էր մի շարք համալիր գործոններով: Նախ քենալական բանակն օգնություն էր ստանում Խորհրդային Ռուսաստանից, մինչդեռ հույներն օրեցօր ավելի էին զգում սննդամթերքի ու ռազմամթերքի պակաս: Ինչպես նշում է Զ. Նորթոնը, «Տարիներով հունական բանակն առանց բավարար սննդի և հագուստի պահել էր ռազմաճակատի երկար գիծը...»⁴³³: Դաշնակից տերությունների նահանջը Սևրի պայմանագրի սկզբունքներից և հարկապես Ֆրանսիայի՝ քենալականների հետ գործարքի մեջ մտնելը ևս այն ժամանակ իր դերն ունեցավ: Խոսքը վերաբերում է 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում ստորագրված ֆրանս-թուրքական համաձայնագրին (Ֆրանկլի-Բույոն համաձայնագիր): Ի լրումն այլ

430 Kinross L., նշվ. աշխ., էջ 315:

431 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, նշվ. աշխ., էջ 362:

432 Նույն տեղում, էջ 363:

433 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 93:

պայմանների՝ Ֆրանսիան Կիլիկիայում թուրքերին հանձնեց մեծաքանակ ռազմամթերք⁴³⁴: Կոստանդին արքայի վերադարձից հետո Բրիտանական կառավարության ոչ միանշանակ քաղաքականությունը շար լավ է նկարագրում այն ժամանակ գաղութների հարցերով նախարարի պաշտոնը զբաղեցնող Ու. Չեքչիլը⁴³⁵: Ընդգծված թուրքամետ քաղաքականություն էր վարում 1919-1922 թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ հանձնակապար ծովակալ Մարկ Լ. Բրիստոլը: Երբ 1922 թ. սեպտեմբերի 3-ին Ջ. Նորթոնը հեռագիր է ուղարկում Բրիստոլին Կ. Պոլիս, որում խնդրում է նրան հանուն մարդասիրության խնդրել Պետդեպարտամենտին, որ ԱՄՆ-ը միջամտի Անկարայում՝ թուրքական բանակի կողմից հույների հեղափոխումը դադարեցնելու և Զմյուռնիայում աղետը կասեցնելու համար, հեղուկում է բացասական պատասխան⁴³⁶:

Հունական զորքերի խուճապահար նահանջի հետ միաժամանակ բազմահազար հույն բնակիչներ սկսեցին լքել իրենց բնակավայրերը՝ նահանջելով Զմյուռնիա: Արդեն 1922 թ. սեպտեմբերի 7-ին Զմյուռնիայի փողոցներում կար ոչ պակաս քան 150.000 անօթևան գաղթական⁴³⁷: Սեպտեմբերի 8-ին Զմյուռնիայից հեռացավ հունական բարձրագույն քաղաքացիական կառավարիչ Ստեփոլիադիսը, մինչ այդ քաղաքը լքել էին հունական զորքերը⁴³⁸: Նաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 9-ին՝ շաբաթ, անպաշտպան մնացած քաղաք մտան քեմալական զորքերը՝ Նուրեդդին փաշայի գլխավորությամբ⁴³⁹:

Թուրքերի՝ Զմյուռնիա մտնելուց հետո ամենաողբերգական դրվագներից էր Զմյուռնիայի միլիոնավոր իսրիստստոմոսի սպանությունը. նրան չափազանց արում էին քեմալականները⁴⁴⁰:

434 Pallis A. A., նշվ. աշխ., 111-112:

435 Churchill W., The World Crisis- The Aftermath, New York: Charles Scribner's Sons, 1929, p. 373 – 434 (chaps. 17-18).

436 Housepian M., նշվ. աշխ., էջ 96: Նույնը՝ Murat J., նշվ. աշխ., էջ 120-121:

437 Milton G., նշվ. աշխ., էջ 236:

438 Housepian M., նշվ. աշխ., էջ 99-100:

439 Այդ դեպքերը շար լավ նկարագրվում են հայ ականապետի կողմից: Տեն Սաքայան Դ., նշվ. աշխ., էջ 65-67:

440 Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ դեռևս 1914 թվականին իսրիստստոմոսը զբաղվել էր 120.000 հույն գաղթականների վիճակով՝ Կոստանդնուպոլիսից հրավիրելով եվրոպական դիվանագետների և նրանց ուշադրությունը կենտրոնացնելով հույների նկատմամբ կարարված ոճիրների վրա: Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1922 թ. օգոստոսի 25-ին Զմյուռնիայի կաթոլիկ արքեպիսկոպոսը իսրիստստոմոսին նալ է առաջարկել՝ Զմյուռնիայից

Զմյուռնիայում քեմալականները նախ հարձակվում են հայկական թաղամասի վրա (Նայնոց): Բրիտանացի ականապետ Ռ. Թրելուարի վկայությամբ Նուրեդդին փաշայի հրամանով նրանք փուն առ փուն փնտրում էին հայերին: Երեքշաբթի գիշերը (սեպտեմբերի 12 լույս 13) հազարավոր հայեր կոտորվեցին, իսկ նրանց մարմինները մնացին հողին չհանձնված, որի հետևանքով հաջորդ օրը դիակների գարշահուրն ահավոր էր, և շար շրջաններ դարձել էին անհասանելի⁴⁴¹:

Նայկականից հետո հերթը հունական և եվրոպական (ֆրանկների) թաղամասերին էր: Դեռևս քաղաքը գրավելուց առաջ քեմալականների սուրհանդակները փարածել էին հունարենով գրված թռուցիկներ: Դրանցում նշվում էր, որ Անկարայի կառավարությունը չի կարող պապասխանապու լինել սպանությունների և ջարդերի համար⁴⁴²: Փաստորեն դրանով արդեն «նախագգուշացվում էր» սպասվող կոտորածների և աղետի մասին: Ուշագրավ է այն փաստը, որ անգամ հրդեհի պապասխանապուլությունը թուրքերն իրենց վրա չէին վերցնում՝ համարելով դա հույների և հայերի

փախչելու համար և խնդրել է հեռանալ կործանման դափապարված քաղաքից, իսկ նա հրաժարվել է՝ ասելով. «Նույն եկեղեցու ավանդույթը և հոգևորականի պարտականությունը թելադրում են համայնքի մութ մնալ»: Իսկ մահվանից մի քանի օր առաջ՝ սեպտեմբերի 7-ին, Է. Վենիզելուսին գրած նամակից պարզ է դառնում, որ նա արդեն կանխագգացել է, թե ինչ է կարտավելու Զմյուռնիայի հետ. «Փոքր Ասիայի հելլենականությունը իջնում է դժոխք, որից ոչ մի ուժ ի վիճակի չի լինելու բարձրացնել ու փրկել նրան»: Տե՛ս Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 302: Մեկ այլ նամակում՝ օգոստոսի 31-ին ուղղված Կ. Պոլսի Տիեզերական պարրիարքին, նշում է. «Յուրաքանչյուրն էլ զգում է, որ ամենամեծ վրանգներն են կախված անբախտ քրիստոնյա բնակչության վրա՝ նրկրի ներքին շրջաններում և Զմյուռնիայում, որովհետև շար լավ հայրնի է, որ թուրքական բնակչությունը՝ քաղաքացիական և գյուղական, առանց որևէ բացառության, զինված է մինչև աքամները... Այսպիսով, հույները ենթարկվելու են ջարդերի և բնաջնջման: Նարյուր հազարավոր հույներ կկործանվեն առանց ևույնիսկ մի քանի օրվա և ժամվա ամենափոքր պաշտպանության, մինչդեռ եվրոպացիների միջամությունը կարող է փրկել իրավիճակը»: Տե՛ս Slain Archbishop foraw Massacre: Chrysostomos Sent Letters to Foreign Officials Predicting Smyrna Disaster, „The New York Times”, 24 September, 1922, p. 35.

441 Oeconomus L., The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom, A File of Overwhelming Evidence, Denouncing the Misdeeds of the Turks in Asia Minor and Showing Their Responsibility for the Horrors of Smyrna, London: George Allen & Unwin Ltd., 1922, p. 79.

442 Kemal won't Insure Against Massacres, "The New York Times", 11 September, 1922, p. 3.

կազմակերպած սադրանքի արդյունք⁴⁴³, կամ էլ վերագրելով դա պարահականությանը: Մակայն կան օտարերկրացի ականատեսների բազմաթիվ վկայություններ Ջմյունհայում այդ օրերին կատարված ոճրագործության իսկական պատճառների վերաբերյալ: Այսպես, Ամերիկյան իգական վարժարանի ուսուցչուհի օրիորդ Մինի Միլը նշում է. «Ես իմ սեփական աչքերով տեսա մի թուրք սպայի՝ ձեռքին նավթի կամ բենզինի թիթեղյա փուփ, և մի քանի ըուպեից փունը կրակի մեջ էր»⁴⁴⁴: Բրիտանացի պարամարան և լրագրող Ա. Թոյնբեյն հավաստիացնում է, որ թուրքական զորքերը դիրմամբ մինչև հիմքերն այրել են յուրաքանչյուր փուն⁴⁴⁵: Բացի այդ պետք է հաշվի առնել, որ այրվեցին և կործանվեցին քաղաքի հայկական և հունական թաղամասերը, մինչդեռ թուրքականը մնաց անվնաս⁴⁴⁶:

Ընդհանուր առմամբ, քաղաքի այրված հատվածը ներառում էր հայկական, հունական և եվրոպական թաղամասերը, արևմուտքում՝ Բելլա Վիստա փողոցի հատվածից (ծովափի մոտ) մինչև առևտրի փուն, հարավում՝ առևտրի փնից մինչև Բասմա-խանե երկաթուղային կայարան, արևելքում՝ Այդընի երկաթգծից դեպի հյուսիս՝ մինչև ծխախոտի ֆաբրիկա, իսկ հյուսիսում՝ Նաջի-փաշա, Մասուրդի և Բելլա վիստա փողոցները մինչև ծովափ⁴⁴⁷:

1922 թ. սեպտեմբերի 16-ին թուրքերի հրամանով 18-45 տարեկան հույն և հայ տղամարդիկ հայտարարվեցին ռազմագերիներ. նրանք չպետք է հեռանային: Իսկ մնացած քրիստոնյա բնակչությունը նույն հրամանի համաձայն պետք է լքեր Թուրքիան մինչև հոկտեմբերի 1-ը⁴⁴⁸:

Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպության գործադիր քարտուղար Է. Ն. Բիերսթադը նշում է, որ մտրավոր հաշվարկներով 100.000 մարդ կոտորվեց, 280.000-ը քշվեց ծովափ, իսկ 160.000-ը արտաքսվեց թուրքերի կողմից երկրի խորքերը, որոնց այլևս

443 Milton G., նշվ. աշխ., էջ 307:

444 Նույն տեղում, էջ 306:

445 Toynebee A. J., նշվ. աշխ., էջ 152:

446 Եվրոպական թաղամասը ևս արժանացավ նույն բախտին: Ներաբրքի է, որ քաղաքի հրեական մասն անվնաս մնաց: Նրդեհի հետևանքով դադարեցին գոյություն ունենալ հայկական, ֆրանսիական և հունական եկեղեցիները, ֆրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան, դանիական և գերմանական հյուպարոսարանները, Ջմյունհայի թաղրոնը, ֆրանսիական փողոցի հրաշալի խանութները, ինչպես նաև բազմաթիվ շինություններ: Տե՛ս Oeconomos L., նշվ. աշխ., էջ 136:

447 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 310:

448 Murat J., նշվ. աշխ., էջ 155:

«երբեք չընեսան»⁴⁴⁹: Ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Նորթոնը, ով Ջնյունիայում էր մինչև 1922 թ. սեպտեմբերի 13-ը, նշում էր, որ զոհերի թիվը կազմում էր 100-120 հազար: Ըստ նրա՝ միայն հայերից ոչնչացվեց 25.000 մարդ⁴⁵⁰: Սակայն հենց ինքը Նորթոնը ընդգծում է, որ դժվար է քաղ զոհերի ճշգրիտ թիվը:

Ջնյունիայի կանանց հիվանդանոցի բժշկուհի Հարթեր Լավջոյի վկայությամբ ծովափին 1922 թ. սեպտեմբերի 24-ին կար գաղթականների ութ նավ: Նաջորդ օրը մի նավ ևս եկավ, բեռնվեց մարդկանցով և հետ գնաց: Սեպտեմբերի 26-ի գիշերը 19 նավ ժամանեց գաղթականների համար, և այդ ժամանակվանից սկսած՝ մեծաքանակ նավեր էին ամեն օր գալիս մինչև շաբաթվա վերջը: «Կարելի է ասել, որ այդ շաբաթը հայրնի կոառնա որպես Ջնյունիայի դատարկման շաբաթ»⁴⁵¹:

Թուրքական ինքնաթիռները կտրում անցնում էին այդ վայրերը և վայր նետում թռուցիկներ, որոնցում ասվում էր՝ բոլորը պետք է 1922 թ. սեպտեմբերի 30-ին փարագրվեն պետության խորքերը՝ անկախ փարիքից և սեռից, երեխա, կին թե փղամարդ լիելուց⁴⁵²:

Ջնյունիայի հրդեհը 1922 թ. սեպտեմբերի 13-15-ին, դրան հետևած բնակչության բռնի փոխադրությունը և զանգվածային կոտորածներն իրենց պարզագույն իմաստով քրիստոնեական փարիքի ներկայության վերջն էին Փոքր Ասիայում: Քաղաքը, որն ամենամեծ քրիստոնեական կենտրոնն էր Փոքր Ասիայում, և որը հաճախ թուրքերի կողմից անվանվում էր «գյավուր Իզմիր» իր քրիստոնեական լինելու համար, կործանվեց:

Նունական բանակի պարտությունից և նահանջից ու Ջնյունիայի

449 Bierstadt E. H., *The Great Betrayal, A Survey of The Near East Problem*, New York: Robert M. McBride and Company, 1924, p. 36.

450 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 173-174:

451 Bierstadt E. H., նշվ. աշխ., էջ 39:

452 Այս դեպքերի կապակցությամբ Ջ. Նորթոնը գրում է. «Այս վերջին փեսարանը Ջնյունիայի ծովափին ամբողջությամբ արտահայտում է թուրքերի սպարանայական և մեթոդաբար իրականացված ծրագիրը: Ջինվորներին թույլ էր փրկված բավարարելու իրենց՝ արյան ծաղիկը, թալանելու ու բռնաբարելու՝ առաջինը ընկնելով հայերի վրա՝ մորթելով և այրելով նրանց ու իրենց ազատություն փախվելու նրանց կանանց հետ: Բայց հույներին, որոնց նկատմամբ առկա էր ավելի խորն արելություն, վերապահված էր ավելի դանդաղ ու անշտապ մահ: Մի քանիսը, որ վերադառնում էին, պատմում էին սարսափելի պատմություններ: Որոշները գնդակահարվել էին կամ ոչնչացվել խմբերով: Բոլորը սովախար էին լինում և հազարներով մեռնում հիվանդությունից, հոգնածությունից և անպաշտպանվածությունից»: Տե՛ս Horton G., նշվ. աշխ., էջ 173-174:

աղերից հետո Փոքր Ասիայի արևմտյան և հյուսիսարևմտյան շրջաններում մնացած հույները թուրքերի հետապնդումներից փրկվելու համար հեղուկում էին հունական գորքերին: Այսպես, «The New York Times»-ը գրում էր, որ այն քիչ մարդիկ, որ փախել էին Դարդանեյից, Բիզայից և շրջակա վայրերից, հավաստիացնում էին, որ Բիզայի քրիստոնյա բնակչությունը կոտորվել էր թուրքական հրոսակախմբերի կողմից (շուրջ 900 անձ)⁴⁵³: Նաղթանակած քեմալականները 1922 թ. հոկտեմբերի 11-ին սպորազրեցին Մուդանիայի զինադադարը: Քեմալականները պահանջում էին իրենց թույլ տալ՝ գրավելու Կոստանդնուպոլիսը և արևելյան Թրակիան, բայց հաշվի առնելով այն փաստը, որ դաշնակիցներն այդ պահին ունեին միասնական դիրքորոշում, թուրքերն անկարող էին պնդել այդ պահանջի վրա:

Զինադադարի համաձայն հույները պետք է դուրս հանեին իրենց գորքերը Թրակիայից՝ մինչև Մարիցա գետը՝ ներառելով անգամ Դեդեադաճը (Ալեքսանդրուպոլիս)⁴⁵⁴: Նաշտության բանակցությունները սկսվելու էին Լոզանում: Զինադադարից հետո մեծ թափ է ստանում Արևելյան Թրակիայի դափարկումը հույն բնակչությունից: Միայն զինադադարին հաջորդող օրը՝ 1922 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Կ. Պոլսի հունական անձնագրային վարչությունից Նունաստան մուտքի արտոնագիր է ստանում 32.000 փախստական⁴⁵⁵: Իսկ մեկ շաբաթ անց՝ հոկտեմբերի 17-ին, Արևելյան Թրակիայի Ռոդոստո գաղաքից «Daily Telegraph»-ին ուղարկված հաղորդագրության մեջ հեղինակը նշում է. «Թրակիայի պարսպունակ սկսվեց քրիստոնյաների ահավոր խուճապով... Ես անցել եմ ամբողջ գյուղերով՝ առանց քրիստոնյա բնակչության... Միլիվրիում, որ մի փոքր նավահանգիստ էր և սպասարկում էր քսան գյուղի, դրությունը զարհուրելի էր: Երեք մասամբ լցված շոգենավ ծովեզերքից հեռու էին, և նավերը լցված փանում էին գաղթականներին և նրանց հագուստների կապոնները: Չորս հազար մարդ ծովափին նստել էին իրենց բեռների կողքին և համբերաբար սպասում էին իրենց հերթին՝ կապարելու հաջորդ քայլը դեպի ազատություն, և նրանք մտածում էին խուսափել կոտորածից: Քաղաքից դուրս մարդիկ սպասում էին՝ տեսնելու թուրքերի ժամանումը և ահազանգ տալու, որով գաղթականները, իմ համոզմամբ, բոլորը

453 Report That 900 Christians Were Massacred in Biga, "The New York Times", September 27 1922, p. 1.

454 Մուդանիայի զինադադարի տեքստը՝ Mears E. G., Modern Turkey. New York, Macmillan, 1924, pp. 658-659: Մեջբերումն արված է ըստ՝ Howard H., նշվ աշխ., էջ 272-273:

455 Bierstadt E. H., նշվ. աշխ., էջ 52:

կմրնեին ծովը՝ նախընտրելով ջրասույզ լինելը թուրքական սրից...»⁴⁵⁶: Նույնն էր վիճակը նաև Թրակիայի այլ շրջաններում: Թրակիայից քրիստոնյա հույների արտաքսումը 1919-1922 թթ. հակահունական արշավի վերջին դրվագներից էր: Պատերազմն ավարտվեց Նունաստանի պարտությամբ: Դա միաժամանակ Փոքր Ասիայի և արևելյան Թրակիայի հելլենականության վերջն էր⁴⁵⁷:

Նույն զոհերի թիվը 1919-1922 թթ.: Նույն-թուրքական պատերազմի փարիզներին Թուրքիայի հունաթափումը փեղի ունեցավ առավել մեծ ծավալներով: Ընդհանուր առմամբ ավարտին հասցվեց երկիրը հույներից ազատելու քաղաքականությունը: Փոքր Ասիայում՝ հարկապես հունաշար շրջաններում՝ Պոնտոսում և Էգեյան ծովի ափերին, հույն բնակչությունը գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացվեց: Պոնտոսից փեղահանվածների ու կոտորվածների թիվը հասնում է շուրջ 100.000 մարդու: Այս թիվը նշվում է՝ հիմնվելով հեպոնյալ աղբյուրների հաղորդած փեղեկությունների վրա՝ ա. ըստ հույն պարմաբան Կ. Ֆոփիադիսի՝ այս շրջանում միայն Մեբաստիայից Խարբերդ ճանապարհին կոտորվեց 30.000-80.000 հազար մարդ, իսկ շուրջ 15.000-ը գոհվեց Դիարբեքիի ճանապարհին⁴⁵⁸, բ. հաշվի առնելով, որ Պոնտոսում հույն զոհերի թիվը կազմում է ավելի քան 350.000 մարդ⁴⁵⁹, իսկ մինչև 1919 թ., ըստ Տիեզերական պարբիարքարանի, այս շրջանից արդեն փեղահանվել ու կոտորվել էր 257.019 մարդ⁴⁶⁰, ապա փարբերությունը ևս սրացվում է մոտ 100.000 մարդ:

Այս շրջանի զոհերի թվաքանակը հաշվելու գործում հաջորդ բարդությունը Ջմյուռնիայի զոհերի թվաքանակի խնդիրն է: Արդեն նշվել է, որ ըստ Զ. Նորթոնի և Բիեսթաթադարի՝ զոհերի թիվը 1922 թ. սեպտեմբեր ամսին փափանկում էր 100-120 հազարի միջև: Մակայն Ջմյուռնիայում եղել են նաև այլ վայրերից հանգրվանած մեծ քանակությամբ հույներ: Ջմյուռնիայի դեպքերը հիմնավոր հեփագուրած Մ. Նովսեփյանը նշում է, որ անգամ կոպիտ հաշվարկներով այդ օրերին այդպեղ եղել է առնվազն 400.000 քրիստոնյա՝ փեղացիներ ու փախստականներ⁴⁶¹, ոստի զոհերի թիվն անկասկած ավելի է եղել: Համեմատական ցեղասպանագիտության անվանի ներկայացուցիչ Ռոմմելը, համադրելով գոյություն ունեցող փաս-

456 Oeconomos L., նշվ. աշխ., էջ 204:

457 Ողբերգական այդ իրադարձությունները հունական պարմագրության մեջ որակվում են որպես «Փոքրասիական աղետ»:

458 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 36:

459 Նույն փեղում, էջ 6:

460 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 8:

461 Housepian M., նշվ. աշխ., էջ 190:

վերը, Զնյունիայի աղեփի գոհերի միջին թիվ համարում է 183.000 մարդ⁴⁶²: Նույն հեղինակը, ի մի բերելով իր ձեռքի փակ եղած փյալները, նշում է, որ 1919-1922 թթ. ընթացքում հույն գոհերի ընդհանուր թիվը փափանկում է 213.000-368.000-ի միջև (միջինը՝ 264.000)⁴⁶³:

Նույն գոհերի թվաքանակի խնդիրը 1914-1923 թվականներին: Նույն հայրնի պարմաբան Խ. Տիրկինիդիսը նշում է, որ հաշվի առնելով, որ 1914 թ. Օսմանյան կայսրությունում բնակվել է 2.700.000 հույն (յուրաքանչյուր 100.000 բնակչից ընտրվում էր մեկ պարագամավոր), որոնցից ողջ էր մնացել 1.221.000-ը, ապա գոհերի թիվը պետք է փափանկի 1.3-1.5 միլիոնի միջև⁴⁶⁴:

Հաշվի առնելով Կոստանդնուպոլսի հունական փիեզերական պարիարքարանի փյալները, որոնց համաձայն Բալկանյան պարտերազմներից մինչև Առաջին համաշխարհային պարտերազմի ավարտն ընկած ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրությունում ուղղափառ հույն գոհերի թիվն ավելի քան 700.000⁴⁶⁵ էր, և դրան գումարելով 1919-1922 թթ. կոտորածները, ակնհայտ է դառնում, որ 1914-1923 թթ. Թուրքիայում երիտթուրքական և քենալական վարչակարգերի օրոք ֆիզիկապես ոչնչացվեց գրեթե 1.000.000 հույն: Պարահական չէ, որ Լոզանի կոնֆերանսի՝ 1922 թ. դեկտեմբերի 1-ի Մահմանային և ռազմական հարցերի հանձնաժողովի նիստում Մեծ Բրիտանիայի պարավիրակ լորդ Քերզոնը հայտարարեց, որ Թուրքիայում 1.000.000-1.100.000 հույն է տեղահանվել կամ սպանվել⁴⁶⁶:

Այսպիսով, 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պարտերազմի փարիներին Օսմանյան կայսրության փարածքում շարունակվեցին հույն ժողովրդի զանգվածային տեղահանությունները և կոտորածները: Քենալականներն «ավարտին հասցրին» երիտթուրքերի կողմից սկսված այն քաղաքականությունը, որի նպատակը կայսրության փարածքի «մաքրումն» էր հույն հպարակներից: Նարյուր հազարավոր հույներ բռնի

462 Rummel R., նշվ. աշխ., էջ 95:

463 Նույն տեղում, էջ 96:

464 Τσιρκινίδης, Χάρης, Η Γενοκτονία των Ελλήνων της Ανατολής, (Πόντου - Μικράς Ασίας - Ανατολικής Θράκης - Κωνσταντινούπολης - Κύπρου) Ένα διαρκές, ατιμώρητο έγκλημα, σελ. 11. Համացանց՝ <http://www.hecucenter.ru/word-files/Tsirkinidis%20Gr.doc>

465 Մեկ այլ փյալի համաձայն՝ 1918 թ. նոյեմբերի դրությամբ այդ թիվը 503.229 է (միայն Առաջին համաշխարհային պարտերազմի ընթացքում): René Puaux; նշվ. աշխ., էջ 19:

466 Lausanne Conference on Near East Affairs 1922 – 1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, London: Publ. by His Majesty's Stationery Office, 1923, p. 121-122.

տեղահանվեցին իրենց բնակավայրերից: Նրանց մի մասը դաժանորեն կոտորվեց կամ զոհվեց փարագրության ճանապարհին, մյուս մասն էլ արտաքսվեց Նոնաստան:

2.3. Նայ-հունական համագործակցության փորձերը (XX դարի առաջին քառորդ)

Օսմանյան տիրապետության փակ գրնվող քրիստոնյա երկու ժողովուրդների՝ հայերի և հույների՝ սուլթանական բռնափրկության դեմ համագործակցության վաղ օրինակները հասնում են 17-րդ դար⁴⁶⁷: 18-րդ դարի երկրորդ կեսին համագործակցության անհրաժեշտությունը գիտակցեց նաև նոր ժամանակներում հունական ազգային-ազատագրական պայքարի առաջամարտիկ Ռիզաս Ֆերետս Վելեսփինլիսը (1757-1798): Բոցաշունչ «Ռազմական երգ»-ում, որը նաև ազատագրական պայքարի ծրագիր էր, նա գրում է. «Բուլղարներ, ալբանացիներ, հայեր և հույներ, սևեր ու սպիտակներ, միահամուռ ավյունով ազատության համար սո՛ր կապեք»⁴⁶⁸: Իսկ 1821 թ. սկսած՝ հույների ազատագրական պայքարը գլխավորած «Ֆիլիկի Էթերիա» գաղտնի կազմակերպությանն անդամագրվել են նաև հայեր, ովքեր այդ ապստամբության նպաստավորելիքի հետ էին կապում հայ ժողովրդի ազատագրությունը⁴⁶⁹:

Նայ-հունական համագործակցության նոր շրջան է սկսվում 1890-ական թթ. արդյուլիամիդյան «գուլումի» փարիներին: 1890 թ. հուլիսին Գում Գափուփ ցույցից հետո Նունասարան են անցնում հայ փախստականների բազմաթիվ խմբեր: Կ. Պոլսից Աթենք է փեղափոխվում նաև Ննչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությունը և հնչակյան նշանավոր գործիչներ Ռուբեն Խանազարյանը, Միհրան Տամարյանը: Նրանք կապ են հաստատում հույն ազգայնականների հետ, իսկ Ննչակյան կուսակցությունը պաշտոնապես միանում է «հռչակավոր Արևելյան դաշնակցությանը (Անափոլիքի Օմոսպոնդիա - Confederation Orientale), որը կազմված էր մակեդոնական, ալբանական և կրեթական հույն հեղափոխական մասնախմբերից»⁴⁷⁰: Դրա նպատակը թուրքական

467 Կրեպեի պատերազմի ընթացքում (1645-1669) բաղիշեցի Մախրեսի Մուրադի գործունեությունը դրա վաղ ապացույցն է: Նա կարևոր գործունեություն ծավալեց ֆրանսիական արքունիքում՝ վստահեցնելով Լյուդովիկոս 14-րդին, որ Օսմանյան կայսրության հայերն ու հույներն օգնության փրամադրման դեպքում կթողափեն թուրքական լուծը: Տես Անասյան Ն., Նայ-հունական ազատագրական պայքարի մի էջ Կանդիայի պատերազմի շրջանից (XVII դար), ՆՍՄ ԳԱ «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1954, թիվ 3, էջ 95:

468 Բարթիկյան Ն. Մ., Հունական «Տիդրա» հանրագիտարանը Հայաստանի և հայերի մասին, Պարմա - բանասիրական հանդես, 1981, թիվ 2, էջ 290:

469 Նույն տեղում:

470 Կոկինոս Պ., Հունահայ գաղութի պատմությունից (1918-1927), Երևան: ՆՍՍՌ-ԳԱ հրատ., 1965, էջ 11:

բռնափրկության դեմ միասնաբար հանդես գալն էր:

Արևմտահայերի՝ 1895-1896 թթ. ջարդերի ժամանակ զգալի թվով հայ գաղթականներ ապաստան գտան Ղունաստանում, որոնց հետ միասին այնպեղ էր հասել նաև հայ մեծ երգիծաբան Երվանդ Օսյանը, ով Աթենքում հրատարակվող «Միություն» ամսաթերթի խմբագիրն էր⁴⁷¹: 1896 թ. սկսված կրեթական ապստամբության և 1897 թ. բռնկված հույն-թուրքական պատերազմի ժամանակ հայ ժողովուրդը որոշեց օգնության ձեռք մեկնել հույներին: Դեռևս Զեյթունի ապստամբությանը մասնակցող և արտասահմանում գտնվող իրենց ընկերներին հնչակյանները տեղեկացրել էին, որ պատրաստ լինեն և առաջին կոչով մեկնեն Ղունաստան՝ մարտնչելու: Այդ ընթացքում Ավետիս Նազարբեկյանը մեկնում է Փարիզ՝ ընդհանուր խորհրդակցության: Անհրաժեշտ էր հաշվի առնել նաև Նուբար Փաշայի դիրքորոշումը: Վերջինիս կարծիքով՝ հայերն առայժմ պետք է սպասողական դիրք գրավեին, չշտապեին և սպասեին «դեպքերի լիակատար զարգացմանը»⁴⁷²:

Այնուամենայնիվ 1897 թ. հույն-թուրքական պատերազմի ժամանակ Ղունաստանի փարածքում հնչակյան կուսակցությունը կազմակերպում է 600 հոգուց բաղկացած հայ կամավորների մի խումբ՝ խմբապետ Նշան Միրաբյանի հրամանատարությամբ, որն ակտիվ մասնակցություն է ունենում պատերազմական գործողություններին և պարզևարվում հունական բանակի հրամանատարության կողմից⁴⁷³:

Նայ և հույն ժողովուրդների համատեղ պայքարելու ձգտումը լայնորեն դրսևորվեց նաև Բալկանյան պատերազմների ժամանակ: Նայտի է, որ Առաջին Բալկանյան պատերազմի ժամանակ բուլղարական բանակի կազմում թուրքերի դեմ մարտնչում էր հայկական մի գորամիավորում («Նայկական վաշտ») Անդրանիկի և Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ: «Նայկական վաշտը» մասնակցեց բազմաթիվ հունական բնակավայրերի ազատագրությանը: Իսկ մինչև Երկրորդ պատերազմի սկսվելը գորամասն ինքնակազմավորվում է՝ չջանկանալով մասնակցել հունական բանակի դեմ սղված ռազմական գործողություններին: Անգամ օսմանյան և բուլղարական բանակներ գորակոչված հայ զինվորները հարյուրներով անցնում էին հունական բանակի կողմը: Միայն Մալոնիկում 1913 թ.

471 Նույն տեղում, էջ 13:

472 Մապահ-Գիլեան Ս., Պարասխանապունները, Փարսիպեես: ՍԴ հնչ. կուս. Ամերիկ. շրջ. գործ. հանձն., 1916, էջ 177:

473 Կոկիևու Պ., նշվ. աշխ., էջ 14:

հաստատվել էր հույների կողմն անցած 700-800 հայ զինվոր⁴⁷⁴:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության տարածքում գրեթե զուգահեռաբար իրականացվում էր երկու ժողովուրդների զանգվածային կոտորածների և արտաքսումների քաղաքականություն: Երկու բախտակից ազգերը, տեսնելով և հասկանալով իրենց դրության ընդհանրությունը, ելքը տեսան համագործակցության մեջ: Շարժվալորում նրանք օգնում էին միմյանց կամ հանդես էին գալիս միասնաբար:

Այն վայրերում, որտեղ հայ և հույն բնակչությունն ապրել է հարևանությամբ, 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության ժամանակ տեղի են ունեցել համատեղ ինքնապաշտպանության բազմաթիվ դեպքեր: Դա դրսևորվել է Տրապիզոնում, Սամսունում և այլ վայրերում: 1916-1922 թթ. այդ շրջաններում կազմվել են հայ-հունական միացյալ մարտախմբեր: Հարկանշական է Ջանիքի լեռներում (Ամիսոսի և Սամսունի միջև) հայկական հայդուկային մարտախմբերի մղած երկարատև գոյամարտը, որի ընթացքում՝ 1916 թ. նոյեմբերին, ծանր կորուստների գնով փրկվել և ռուսական բանակի կողմից գրավված տարածք է փոխադրվել մոտ 200 հույն ընտանիք⁴⁷⁵:

Հույները ևս իրենց հերթին հնարավորության սահմաններում օգնում էին հայերին՝ թուրքական յաթաղանից փրկվելու համար: Բազմաթիվ հայեր Մեծ եղեռնի տարիներին ապաստան գտան հույների տներում, հայ երեխաներ էլ՝ հունական Ուղղափառ եկեղեցու հաստատություններում⁴⁷⁶: Այս առումով հարկապես աչքի ընկավ Տրապիզոնի հույն միտրոպոլիտը, ով 1915 թ. փրկեց 200 հայ տղայի և նրանց տեղավորեց որբանոցներում⁴⁷⁷: Նրա շնորհիվ նաև 150 հայ տղջիկ տեղավորվեց հունական ընտանիքներում: Մակայն թուրքական կառավարությունը, տեղեկանալով այդ մասին, զինվորականների միջոցով նրանց դուրս բերեց իրենց թաքստոցներից, բոլորը բռնաբարվեցին կամ խողխողվեցին, ոմանք նույնիսկ բացեիքաց՝

474 Ραμαζιάν Σ., Ιστορία των Άρμενο - Έλληνικών στρατιωτικών .σχεσεων και συνεργασίας, Αθήνα, 2010, σελ. 143.

475 Նույն տեղում, էջ 145:

476 Hassiotis I., "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)", The Armenian Genocide; History, Politics, Ethics (ed. R. Hovhannisyany), New York: St. Martin's Press, 1992, p. 130.

477 Պատպի Հ., Սարապի երկրին մեջ: Նահապակ Հայաստան /Թ-արգմ./ Միքայել Շամբանճեան/ Կ. Պոլիս: Տպագր. Յ. Ասատուրեան եւ որդիք, 1919, էջ 30-31:

փողոցի մեջ՝ հենց միպրոպոլիսի դռան առջև⁴⁷⁸:

Միպրոպոլիսը կապարեց հայանպասպ այլ քայլեր ևս: Երբ ջարդերից հեկո Տրապիզոնի հայերի գույքը հանվեց հրապարակային աճուրդի, ինչպես դա եղել էր Կոստանու, իթթիհադականներին, ապա մյուս թուրքերին վաճառելուց հեկո թույլ տրվեց, որ հույները ևս մասնակցեն գնումներին, սակայն միպրոպոլիսը արգելեց հույներին գնել հայերի իրերը⁴⁷⁹:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայ և հույն ժողովուրդների բարեկամությունը մեկ անգամ ևս դրսևորվեց՝ կապված Նունաստանում հայ գաղթականների զինվորագրման խնդրի հետ: Տեղի հայկական համայնքի ներկայացուցիչները դիմում են Է. Վենիզելոսին՝ խնդրելով նրան, որ հայ գաղթականները հույն գաղթականների նման չզինվորագրվեն հունական բանակ: Վենիզելոսը, լսելով հայ պարտիքակների խնդրանքը, ասում է. «Նայ ազգը շատ լա կը ճանչնամ եւ միշտ հետուած եմ անոր կրած անտանելի չարչարանքներուն, որ կը կապարուէին թրքական բարբարոս կառավարութեան ձեռքով, սիսղէմադիկ կերպով: Ահա՛, անցեալ տարուայ տեղահանութիւնը եւ ջարդերը, որ գերագանցեց այս ամէնը: Քաջ գիտեմ այն հոգեկան վիշտը զոր ամէն հայ կը կրէ իր մէջ: Այսօր, մեր ստացած լիակատար տեղեկութեանց համաձայն, մէկ միլիոն հայեր տեղահանուած եւ ջարդուած են: Ուստի, իմ «Առժամայ Կառավարութեան» մէջ գտնուող հայերը, ամէն գնով, պիտի պաշտպանուին, վարահ եղէք եւ հայ հասարակութեան բարեւներս հաղորդեցէք»⁴⁸⁰: Վենիզելոսի միջնորդությամբ, իսկապես, Պատերազմական նախարարությունը հատուկ հրաման է իջեցնում, որի համաձայն գաղթական հայերն ազատվում են զինվորական ծառայությունից:

Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ համագործակցության փորձերը մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը կրում էին «մասնավոր բնույթ» և հանդես գալիս առանձին դրվագներով: Միայն Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո իրական հնարավորություններ ստեղծվեցին հարաբերություններ հաստատելու և զարգացնելու ուղղությամբ: Այս շրջանում հայ-հունական համագործակցության առաջին քայլերը⁴⁸¹ ձեռնարկվեցին 1918 թ. սեպտեմբերին Աթենքի փոքրաթիվ հայ-

478 Նայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան: Նայաստան, 1991, էջ 543:

479 Պատպի Ն., նշվ. աշխ., էջ 32:

480 Մակարեան Ա., Յուշագիրք Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու, Սելանիկ: Տպ. «Նորիզոն» օրաթերթի, 1929, էջ 105:

481 Ա. Ուլունյանը հայ-հունական համագործակցությունը բաժանում է երեք

կական գաղութի (շուրջ 300 հոգի) ղեկավարության կողմից: Նրանք շփման մեջ մտան հույն «իռեդենտիստների» դաշինքի հետ՝ հույն-հայկական լիզա սպեղծելու համար: Երկու պետությունների կառավարություններն սկսեցին ուղիներ փնտրել ընդհանուր գործողությունների համար: Հունական խորհրդարանն իր հիացմունքն արտահայտեց «հայ ազգի վերածնության» պայքարի համար և համոզմունք հայտնեց, որ Հունաստանը Հաշտության վեհաժողովում կպահանջի հայ ժողովրդի արդարացի բաղձանքների վերջնական ճանաչումն ու սրբագործումը⁴⁸²: Եվ իսկապես, 1919 թ. փետրվարի 3-ին և 4-ին Փարիզի վեհաժողովում Հունական խնդիրը ներկայացնելիս վարչապետ Է. Վենիզելոսը բարձրացրեց նաև Հայկական հարցը: Ըստ Վենիզելոսի՝ «Հայկական հարցը հնարավոր կլինի լուծել միայն վիստոյան սկզբունքների «լայն և մեծահոգի մեկնաբանությամբ» և, այդպիսով, դադարեցնել այն ժողովրդի տառապանքները, որը պատերազմի ընթացքում ջարդերի պատճառով կորցրեց ավելի քան մեկ միլիոն մարդ»⁴⁸³:

Հունական խորհրդարանի՝ Հայաստանին աջակցելու պատրաստակամությունն արտահայտվեց նաև հունական արքա Ալեքսանդրի՝ Պողոս Նուբարին ուղղված հաղորդագրության և Հայաստանի անկախությունը ճանաչելու մեջ⁴⁸⁴: Փաստորեն, Հունաստանը դարձավ նաև առաջին պետություններից մեկը, որը ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը:

1918 թ. աշնանը սերտ համագործակցություն սկսվեց Կ. Պոլսի երկու՝ Հայկական և Հունական պատրիարքարանների միջև: Հարկապես կարևոր էր, որ երկու եկեղեցիների ներկայացուցիչների՝ Գ. Չոնեոսի և Դավթյանի համարեղ հայտարարությամբ որոշում ընդունվեց սպեղծել միասնական կոմիտե, որը պետք է զբաղվեր փեղահանված հայերի և հույների վերադարձի հարցերով: Բացի այդ որոշվեց, որ հայերը պետք է օժանդակեին հույներին Թրակիայի, Կ. Պոլսի, Նիկոմեդիայի սանջակի, Բրուսայի և Ալդընի վիլայեթների պահանջարկի իրականացման հարցերում, իսկ իր հերթին հունական կողմը երաշխավորում էր իր աջակցությունն Արևմտյան

փուլի՝ 1. 1918 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, 2. 1919 թ. հունվար-1919 թ. աշուն, 3. 1919 թ. աշուն-1920 թ.: Տե՛ս Улуян А., К истории Армяно-Греческих отношений в 1918-1919 гг., Историко-филологический журнал, 1987, N4, Ереван: Изд. Акад. Наук. Арм. ССР, с. 230-233.

482 Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, Հայրո 1. Առաջին տարին, 1918-1919 (ՏՂ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., Խմբ.՝ Ա. Խառապյան), Եր.: Տիգրան Մեծ, 2005, էջ 299:

483 Նույն տեղում, էջ 299:

484 Улуян А., К истории Армяно-Греческих . . . , с. 230.

Նայաստանի՝ վեց վիլայեթների վերադարձման հարցում (Սեբաստիա, Խարբերդ, Էրզրում, Դիարբեքիր, Բիթլիս, Վան և ելք դեպի ծով Ադանայի հարվածով)⁴⁸⁵:

1919 թ. ընթացքում շարունակվեց հայ-հունական հարաբերությունների բնականոն զարգացումը, սակայն կային որոշ «անհարթություններ»՝ կապված Պոնտոսի խնդրի հետ: Նունաստանի վարչապետ Է. Վենիզելոսը համաձայնել էր, որ Տրապիզոնի վիլայեթն ընդգրկվի Նայաստանի մեջ: Եվ իրոք, 1919 թ. փետրվարի 3-ին և 4-ին Փարիզի հաշտության վեհաժողովում հունական պահանջը ներկայացնելիս նա ընդգծեց, որ Տրապիզոնի նահանգը պետք է ընդգրկվի Նայաստանի կազմի մեջ, չնայած որ այնպեղ հույները շար ավելի են հայերից, սակայն Պոնտոսի հույն ազգաբնակչության համար, անկասկած, կապահովվեր իրավահավասարության և ինքնավար զարգացման իրավունք⁴⁸⁶:

1919 թ. փետրվարի 12-ին հայկական երկու պարտիքությունների կազմած միացյալ հուշագրում նշվում էր. «Տրապիզոնի վիլայեթում, որ եղել է նախկին Պոնտոսյան թագավորության մայրաքաղաքը, հույների թիվն ավելի է հայերից, բայց Տրապիզոնի նավահանգիստն ամբողջ Բարձր Նայքի միակ կարևոր ելքն է դեպի Սև ծով: Նունաստանն աչք չունի այդ վիլայեթի վրա, որ շար հեռու է այն գլխավոր կենտրոններից, որոնց նա պահանջում է ժողովուրդների իրավունքի հիման վրա, և կարարյալ համաձայնությամբ հեղին կառավարության հետ, որ այդ հարցում երևան հանեց կարարյալ հավասարակշռության մի լայն հոգի, որը չենք կարող չգնահատել, պահանջում ենք հայկական պետությանը կցել Տրապիզոնի նահանգի մի մասը: Նրա հույն ազգաբնակչությունը կարող է վստահ լինել, որ հայկական վարչությունը նրան կապահովի իր կրոնի և լեզվի հանդեպ հարգանքը՝ եղբայրության և համահավասար արդարության ռեժիմի փակ:

Մյուս կողմից պետք է հայտարարենք, որ Նունաստանին փրվելիք շրջանների հայերն էլ իրենց կողմից վստահության և ուղղամտության նույն ոգով են ընդունելու հեղին կառավարության փակ իրենց ստանալիք դրությունը»⁴⁸⁷:

Սակայն շուտով պարզ է դառնում, որ Պոնտոսի խնդրի կարգավորման նման փարբերակը բուն Նունաստանում որոշ ընդդիմության է հանդի-

485 Hassiotis I. K., "Shared Illusion: Greek-Armenian Co-operation ...", 1985, p. 144. Տե՛ս նաև՝ Улуянн Ар., К истории Армяно-Греческих . . . , с. 230.

486 Նովիաննիսյան Ռ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 304:

487 Հայկական հարցը Հաշտության կոնֆերանսի առաջ, Նայոց ցեղասպանության պարմության և պարմագրության հարցեր, թիվ 5, 2002, էջ 159:

պում այն հույն քաղաքական գործիչների կողմից, ովքեր կողմնակից էին անկախ հունական «Պոնտոսի պետության» ստեղծմանը: Սակայն Վենիզելոսի դիրքորոշումն ամենևին էլ հասարակ հայասիրություն չէր: Բնականաբար, նրա համար առաջնայինը հույն ժողովրդի շահերն էին: Սակայն Վենիզելոսի լայնախոհությունը և քաղաքական հեռապետությունը հնարավորություն էին տալիս նրան հասկանալու, որ հայ-հունական փարածքային ցանկացած հակասությունը կուժեղացներ երկու պետությունների վրա դաշնակիցների ճնշումը, որից կշահեր Թուրքիան, իսկ կպուժեին և՛ հույները, և՛ հայերը:

Այնուամենայնիվ, Պոնտոսում տեղի հույները նպատակ ունեին ստեղծել անկախ պետություն: Նրանք ևս կազմում են պատվիրակություն, որը Փարիզի հաշտության վեհաժողովին հուշագիր է ուղղում⁴⁸⁸:

Պոնտոսի հույները, վստահ լինելով Հունաստանի օժանդակության և մեծ տերությունների՝ իրենց նկատմամբ բռնելիք նպաստավոր դիրքորոշման վրա, դեմ էին Արևմտյան Հայաստանի հետ միասին Թուրքիայից անջատվելուն: Սա պայմանավորված էր այն երկյուղով, որ այդ պարագայում նրանք «կկանվեին» հայերի կողմից⁴⁸⁹: Նման մտավախություն սկզբում ուներ նաև գնդապետ Դ. Կաթենուփիսը, ում Է. Վենիզելոսը հանձնարարել էր զբաղվել Պոնտոսի հարցով⁴⁹⁰: Կաթենուփիսը ևս ընդգծում էր, որ Պոնտոսի հայրենասերները հիմնականում Պոնտոսից հեռու գտնվելով և առկա իրադրության անտեղյակ, պաշտպանելու էլան իրենց հայրենիքի իրավունքները⁴⁹¹: Եվ իրոք, ազատագրական շարժումը գլխավորում էին հայրենասեր, սակայն մեծ քաղաքականությունից և դիվանագիտությունից

488 [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919.

489 Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920), թագմանություն հունարենից Ն. Բարթիկյանի, Երևան: Նեդինակային հրատ., 1998, էջ 114-121:

490 Գնդապետ Կաթենուփիսը Պոնտոսի հարցի զարգացումը բաժանում է երեք փուլի: Առաջին շրջանում Պոնտոսի ազատագրումը կապվում էր Թուրքիայից Հայաստանի հետ միասին անջատվելուն: Երկրորդ փուլում Հունաստանի փարածքում ապրող պոնտացի հույների զինվորագրումն էր և դիմումը մեծ տերություններին Պոնտոսի մանդատը վերցնելու համար, քանի որ հունական կառավարությունը չէր կարող Պոնտոսը Հունաստանին միացնելու հարց բարձրացնել: Երրորդ փուլն արդեն ընդգրկում էր Հայաստանի հետ համագործակցությունը: Տե՛ս Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական..., էջ 32-34:

491 Նույն տեղում, էջ 117:

հեռու մտադիկ, ովքեր ձգտելով ավելի հայրենասեր երևալ, հաճախ լավ չէին հասկանում իրականությունը:

1919 թ. աշնանը Հայաստանի հեյր բանակցություններ սկսեց Կովկասում Հունաստանի դիվանագիտական առաքելությունը գլխավորող Ի. Մրավրիդակիսը: Նրա առջև դրված էր խնդիր՝ իմանալ Հայաստանի կառավարության դիրքորոշումը երկու հարցում. ա) մի քանի հունական գյուղերի ազգաբնակչության՝ Հունաստան գաղթելու և բ) հունական զորամասերի կազմակերպման վերաբերյալ⁴⁹²: Նա ցանկանում էր թույլ չգրալ Հայաստանի հույների գաղթը Հունաստան և հասնել նրան, որ հույներին հայկական բանակ չզորակոչեին. հույներից կազմվեին հունական հատուկ զորամասեր, որին, ըստ Մրավրիդակիսի, դեմ էր գեներալ Փիրումյանը⁴⁹³: Մրավրիդակիսը նպատակ ուներ ստեղծվելիք հունական զորամասերն օգտագործել ընդհանուր թշնամու՝ քեմալականների դեմ: Հայաստանը, ըստ Մրավրիդակիսի, անդրկովկասյան մյուս հանրապետությունների համեմատ ուներ բոլոր առավելություններն այդ հարցում (ա) միևնույն ճակատում ընդհանուր թշնամու առկայություն, բ) աշխարհագրական դիրք, որպեղ միանում է Փոքր Ասիան Կովկասի հեյր, գ) հոծ հույն բնակչություն, որը կարող է ծառայել «որպես արաղծ» և այլն), և նրան հարկազմում էր կենտրոնական դեր⁴⁹⁴:

1920 թ. հունվարին Երևան է ժամանում նաև միտրոպոլիտ Խրիստանթոսը (Ֆիլիպիդես (1882-1949)՝ Տրապիզոնի վերջին միտրոպոլիտը (1913-1923): Հայաստանի կառավարության հեյր բանակցությունների ժամանակ Խրիստանթոսը հայտնեց, որ Փարիզի վեհաժողովում իրենք բարձրացրել են Պոնտոսի անկախ պետություն ստեղծելու հարցը, որն ընդգրկելու է Մինոպ-Ռիզե գիծը՝ Պոնտոսի լեռնաշղթայի ու Սև ծովի միջև ընկած տարածքը, և ունենալու է 1.2 միլիոն բնակչություն, որից մահմեդական՝ 0.8 մլն., հույն՝ 0.3 մլն., հայ՝ 70.000 հոգի: Բանակցությունների ժամանակ քննարկվում էր Պոնտոսի կարգավիճակի հարցը: Պոնտոսցիները զիջակցում էին, որ առանց հայերի հեյր միասնաբար գործելու այդ հարցում հաջողության հասնելու հնարավորություն չունեն: Միավորման հասնելու համար գործադրելի էին համարվում թե՛ դիվանագիտական միջոցները, թե՛ զենքը: Դա նշանակում էր, որ Փարիզի վեհաժողովում հայ և հույն պատվիրակությունները գործելու էին համարեղ, իսկ եթե հարցը դրական

492 ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 357(II), թ. 183:

493 Նույն տեղում:

494 Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական..., էջ 17:

լուծում չստանալու, դիմելու էին համապետել ռազմական գործողությունների⁴⁹⁵: Նայաստանի կառավարությունը զտրվել, որ անհրաժեշտ է «խուսափել սահմանային հարցից», Պոնտոսը Նայաստանի Նանրապետության մեջ մտնելու դաշնակցային կարգավիճակով, այդ մասին գրավոր պատասխան տալ միտրոպոլիտին ու նաև պարվիրակություն ուղարկել՝ մասնակցելու տրապիզոնցիների՝ Բաթումում կայանալիք համագումարին⁴⁹⁶:

Ի վերջո, բանակցությունների արդյունքում Նայաստանի կառավարության նախագահի (Ալ. Խատիսյան) և Խրիստոսի ստորագրությամբ նամակներ ուղարկվեցին Նունաստանի կառավարության նախագահ Է. Վենիզելոսին ու Խաղաղության վեհաժողովում Նայաստանի ու Պոնտոսի պարվիրակություններին: Դրանցում մասնավորապես նշվում էր.

«1) (Երկու երկրները - Գ. Վ.) խնդրում են Խաղաղության կոնֆերանսի մանդատաբար տրամադրված հնարավորին չափ շուտ դաշնակցային գործեր ուղարկել, որոնք ի վիճակի կլինեն կատարվելու բոլշևիկների անխուսափելի առաջխաղացումը:

2) Նելլենական կառավարությունը նույն կերպ վարվի՝ օգնելու համար Պոնտոսի հույներին, ովքեր հայերի հետ համաձայնության են եկել, որ ափ ելած գործերը կառաջանան դեպի Երզնկա՝ և Էրզրում, ընդդիմակայելու թուրքական կանոնավոր զորքին, իսկ հայկական բանակը կաշխատի կանգնեցնել բոլշևիկների հնարավոր առաջխաղացումը Կովկասում:

3) Խնդրում են Նելլենական կառավարությանը, որ Նունաստանից անհապաղ մարդիկ և ռազմամթերք առաքվեն՝ համալրելու հայկական բանակը»⁴⁹⁷:

Ի կատարումն այդ խնդրանքի՝ շուտով «Էլեֆթերիա» առևտրական շոգենավով Նունաստանից բերվում են «Գրա» մակնիշի 10.000 հրացան և 4 միլիոն փամփուշտ: Բացի այդ հունական բանակի գլխավոր հրամանատար Լեոնիդաս Պարասկևոպոլոսի կողմից 1920 թ. սեպտեմբերի 16-ի հրամանագրով «Պարտեզական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշան է շնորհվում ազգային հերոս Անդրանիկ Օզանյանին⁴⁹⁸:

Փարիզում Վենիզելոսը մշտապես տեղեկություններ էր հաղորդում Պողոս Նուբարին և Ալ. Ահարոնյանին դաշնակիցների՝ Գերագույն խորհրդում տեղի ունեցող քննարկումների մասին և խորհուրդներ տալիս

495 ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182, թ. 1:

496 ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 259, թ. 1:

497 ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182, թ. 16:

498 Παμαζιάν Σ., նշվ. աշխ., էջ 170-173:

հայկական հարցերի պաշտպանության վերաբերյալ: Միաժամանակ հունական կառավարությունը երախտագիտության մեծ զգացում ուներ դաշնակցական պարվիրակ Միքայել Վարանդյանի՝ Սոցիալիստական 2-րդ Ինտերնացիոնալի ժամանակ հնչեցրած ելույթի համար, որն արդարացնում էր Զմյուռնիան հունական զինված ուժերի կողմից զբաղեցնելը և Փոքր Ասիայում հույների նպատակները⁴⁹⁹:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Սևրի պայմանագրի ստորագրումը երկու ժողովուրդների իղձերի իրականացումն էր: Նայերին և հույներին բաժին հասած երկարաբն հալածանքներից, զրկանքներից ու ցեղասպանությունից հետո կարծես արդարացի լուծում էր փոխում նրանց ազգային ձգտումներին: Այդ ժամանակ Ղունաստանն է այցելում Ալեքսանդր Խաչիսյանը և հանդիպումներ ունենում վարչապետ Է. Վենիզելոսի և արտաքին գործերի նախարար Նիկոլաոս Պոլիպիսի, ինչպես նաև Աթենքի ու Զմյուռնիայի հայ համայնքների հետ: Ղունաստանում սկսում է գործել Նայաստանի դիվանագիտական առաքելությունը, որի գործառույթներն սկզբում իրականացնում էին Ղունաստանի խորհրդարանի պարզամավոր Գևորգ Փափագյանը և դեսպանատան գործակալար Նարություն Գրլըճյանը: Շուտով Ղունաստանում Նայաստանի դեսպան է նշանակվում Տիգրան Չայանը: Իր հերթին Ղունաստանի կառավարությունը դիվանագիտական առաքելություն է հիմնում Երևանում՝ առաջին դեսպան նշանակելով Իոաննիս Պապասին⁵⁰⁰:

Սակայն Նայաստանի առաջին հանրապետության անկումից և խորհրդայնացումից հետո Նայաստանն արդեն չէր կարող առանձին արտաքին քաղաքականություն իրականացնել, բանգի խորհրդային Ռուսաստանն ուներ ընդգծված թուրքամետ կողմնորոշում: Չնայած պետական մակարդակի համագործակցությունը դադարեց, այնուամենայնիվ 1919 թ. սկսած և մինչև 1922 թ. շարունակվող հույն-թուրքական պատերազմի փարիսերին մեծ թվով հայեր մարտնչում էին հունական բանակի կազմում: Այս շրջանում ակտիվ գործունեություն է ծավալում գորավար Թորգոմը (Արսեն-Արշակ-Խարիպոն Նազաշյան): Նա Ղունաստանի արքա Կոստանդինից 1920 թ. վերջին արտոնություն էր ստացել հայկական մի գորամասի՝ «Նայկական լեզեռնի» («Αρμενική Λεγεώνα») կազմակերպան համար: Շուտով Նայկական լեզեռնի շարքերում կռվողների թիվը

499 Ованнисян Р. Г., Международные отношения Республики Армения, 1918 – 1920 гг. (Пер. с англ. Г. Г. Махмурия); Институт истории НАН Армении. – Ер.: Тигран Мец, 2007, с. 630.

500 Ραμαζιάν Σ., նշվ. աշխ., էջ 174-177:

հասնում է 1.700 հոգու⁵⁰¹: 1922 թ. դրությամբ արդեն հայ կամավորական զորքերի թիվը հասնում էր 2.500-ի, որից 1.500-ը գործում էր Մազնեսիա - Աֆիոն-Կարահիսարի և Էսքիշեհիրի տեղամասերում, 1.000-ը՝ Բրուսայի շրջանում⁵⁰²: Այս տվյալները չեն ներառում հունական բանակի կազմում ծառայող առանձին հայ սպաներին ու զինվորներին: Զորավար Թորգոմը մեծ դերակատարություն ունեցավ ռազմական գործողությունների գոտում հայտնված մեծաթիվ հույն և հայ ազգաբնակչության պաշտպանության գործում: Արդեն հունական բանակի նահանգի ժամանակ, երբ հունական հրամանատարությունը հրաման է տալիս լուծարել լեգեոնը, Թորգոմն իր պատասխանում՝ ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Գեորգիոս Խաձիանեստիսին, անգամ հրաժարվում է կատարել հրամանը և խնդրում թույլ տալ շարունակելու իրենց գործողությունները և «զոհվելու հանուն Հունաստանի և Նայաստանի»⁵⁰³: Զմյուռնիայի աղետից հետո գորավար Թորգոմը Նայկական լեգեոնի հետ անցնում է Քիոս կղզի, ապա՝ Աթենք:

Հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին աչքի ընկան բազմաթիվ այլ հայ ռազմական գործիչներ (Նաջի Օնիկ Ազատյան, Գրիգոր Վարյան և այլք), որոնցից առանձնանում էր Արամ Կայծակը (Արամ Թերզյան) իր ջոկատով, որը հայտնի էր որպես «5-րդ անկախ հայ կամավորական խումբ»՝ կազմված Նաճընի և Կիլիկիայի այլ վայրերից սերող հայ մարտիկներից: Զոկատը մասնակցել է Մազնեսիայի ու Աֆիոն-Կարահիսարի ճակատներում մղված մարտերին⁵⁰⁴:

Թուրքական ուժերի՝ Զմյուռնիա մտնելուց հետո էլ՝ 1922 թ. սեպտեմբերի 9-12-ը, տեղացի հայերի մի խումբ Արսեն Չավուշի, Բյուզանդ ճամբազյանի և այլոց ղեկավարությամբ դիմում է հերոսական ինքնապաշտպանության, փրկում բազմաթիվ հայերի ու հույների կյանքեր, վերջում էլ կարողանում հասնել հունական և օտարերկրյա նավերին ու տեղափոխվել Հունաստան⁵⁰⁵:

Հույն-թուրքական պատերազմի ավարտից և հատկապես Լոզանի պայմանագրից հետո իրավիճակը փոխվեց: Ամբողջ Փոքր Ասիան և Արևմտյան Նայաստանը հիմնականում զրկվեցին հայ և հույն բնակչությունից, որոնցից պահպանվեցին միայն առանձին բեկորներ: Նայ-հունական համագործակցությունն այս փուլում ավարտվեց:

501 Ραμαζιάν Σ., նշվ. աշխ., էջ 200-201:

502 Նույն տեղում, էջ 208-209:

503 Նույն տեղում, էջ 214-215:

504 Նույն տեղում, էջ 206-207:

505 Ραμαζιάν Σ., էջ 222-223:

Ամփոփելով պետք է նշել, որ հայ-հունական համագործակցությունն իր առջև դրված խնդիրներով կարելի է բաժանել հետևյալ փուլերի.

ա) 17-րդ դարից սկսած մինչև 19-րդ դարի վերջը: Այս փուլում գիտականացվեց և զարգացվեց երկու ժողովուրդների փոխգործակցության անհրաժեշտությունը: Այն հիմնականում դրսևորվում էր հունական ազգային-ազատագրական շարժումներին հայերի ակտիվ մասնակցությամբ: Նպատակը երկու ժողովուրդների ազատագրական ուժերի միավորումն էր և օսմանյան լծի թոթափումը:

բ) 19-րդ դարի վերջից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը (1914 թ.): Կռապետ են ստեղծվում հայկական և հունական հեղափոխական կազմակերպությունների միջև, մշակվում համարել գործողությունների նախագծեր: Իսկ Բալկանյան պատերազմների ժամանակ հայերը մասնակցում են պատերազմական գործողություններին և հանդես գալիս հունանպաստ դիրքորոշմամբ:

գ) Առաջին համաշխարհային պատերազմի փարիներ (1914-1918 թթ.): Բազմաթիվ վայրերում հայերն ու հույները հանդես են գալիս միասնաբար, դիմագրավում թուրք ջարդարարներին: Օգնում և օժանդակում են միմյանց, փրկում մեկը մյուսի կյանքը: Համագործակցությունն այս փուլում կարելի է բնորոշել որպես ինքնապաշտպանական միասնական ճակատի կազմակերպման փորձ:

դ) Մուդրոսի զինադադարից մինչև Հայաստանի Հանրապետության անկումը (1918 - 1920 թթ.): Այս փուլն առանձնանում է մյուսներից նրանով, որ համագործակցությունը հիմնականում փրկելի էր ունենում ամենաբարձր՝ պետական մակարդակով: Ակտիվ դիվանագիտական հարաբերություններ են հաստատվում Հունաստանի և Հայաստանի միջև: Խաղաղության վեհաժողովին ներկայացվելիք պահանջների հետ կապված՝ լուրջ բանակցություններ են փրկի ունենում հայկական և հունական կողմերի միջև: Փարիզում երկու պատվիրակությունները հանդես էին գալիս համերաշխ՝ համագործակցելով միմյանց հետ:

ե) Հույն-թուրքական պատերազմի փարիներ (հատկապես՝ 1920-1922 թթ.): Հայկական կամավորական զորախմբերն ակտիվ մասնակցություն են ունենում պատերազմական գործողություններին: Հայկական ուժերի կողմից բազմաթիվ հույներ և հայեր փրկվում են քեմալականների բռնություններից:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՆՈՒՆԱԿԱՆ ՆԱՐՅԸ ԼՈՋԱՆԻ ՎԵՆԱԺՈՂՈՎՈՒՄ: ՆԱՅԵՐԻ ԵՎ ՆՈՒՅՆԵՐԻ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՏԵՂԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

3.1. Լոզանի վեհաժողովում սպորազբված «Թուրքիայի և Նուսաստանի միջև բնակչության փոխանակման վերաբերյալ» պայմանագիրը և դրա հետևանքները

Նույն-թուրքական պատերազմի ավարտից և Մուդանիայի զինադադարից կարճ ժամանակ անց՝ 1922 թ. նոյեմբերին, Լոզանում սկսվեցին հաշտության բանակցությունները: Որոշվեց, որ քննարկման ենթակա հարցերը պետք է ընդգրկվեն երեք հանձնաժողովների օրակարգում.

1. Սահմանային և ռազմական, ինչպես նաև նեղուցների կարգավիճակի հարցերով հանձնաժողով, ..
2. Թուրքիայում օտարերկրացիների և փոքրամասնությունների կարգավիճակի հարցերով հանձնաժողով,
3. Ֆինանսական, տնտեսական, նավահանգիստների ու երկաթգծերի և առողջապահության հարցերով հանձնաժողով:

Նուսական կողմի համար ամենակարևորը հույն-թուրքական սահմանի, Թուրքիայում մնացած հույն բնակչության և Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պարիսպաքարանի հարցերն էին: Սևրի պայմանագրով Նուսաստանին տրված տարածքները զավթել էին քեմալականները 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում, իսկ այդ տարածքներում մնացած հույների, ինչպես նաև հայերի համար սրբեղծվել էր աղետալի վիճակ:

Զննարկումների առաջին փուլում՝ սկսած 1922 թ. նոյեմբերի 22-ից, արծարծվում էր Թրակիայի ու նրա սահմանների հարցը: Թուրքիան ներկայացնող Իսմեթ փաշան (Ինոնյու) պահանջում էր Թրակիայի սահմանները տարածել Սև ծովից մինչև Մարիցայի գեփաբերանը՝ վկայակոչելով 1913 թ. Կոստանդնուպոլսի պայմանագիրը⁵⁰⁶: Անգամ Արևմտյան

506 Պայմանագրի համաձայն Էնոս-Միդիա գիծը պահպանվեց, բայց «կորացվեց» դեպի հյուսիս՝ Սև ծովի ուղղությամբ և դեպի արևմուտք՝ Մարիցա գետի վրայով

Թրակիայի համար պահանջում էր հանրաքվե⁵⁰⁷: Իսմեթ փաշայի ներկայացրած պահանջների դեմ վճռականորեն հանդես եկավ հունական պարլիթարությունը: Է. Վենիզելուքը, հանգամանորեն շարադրելով իր երկրի տեսակետը, մասնավորապես նշեց, որ Նունաստանը չէ, որ սկսել է պատերազմը. ագրեսիան եկել է հակառակ կողմից, որ Նունաստանը պահանջում է Արևելյան Թրակիան, Զմյուռնիան իր շրջակայքով, որովհետև համոզված է, որ իր պահանջները համապատասխանում են այն սկզբունքներին, որոնց համար պայքարել են դաշնակիցները: Եվ իրոք, այս փարածքներում թուրքերն ամեն դեպքում չեն կազմել մեծամասնություն մինչև Բալկանյան պատերազմների (1912-1913) ավարտը: Իր ելույթի ընթացքում նա, պաշտպանելով հայրենակիցների շահերը, չնոռացավ նաև հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները: Այսպես, Փոքր Ասիայի նկատմամբ հույների պահանջի «անհեթեթությունը» ցույց փալու համար թուրքական պարլիթարության կողմից հաճախ էր մեջբերվում Փոքր Ասիայի միասնականության գաղափարը: Որպես հակափաստարկ՝ Վենիզելուքը նշում էր, որ «Փոքր Ասիան շատ ավելի մեծ է, քան Բալկանյան թերակղզին՝ Դանուբից հարավ: Ինչո՞ւ է հնարավոր մի քանի պետություն հիմնել Բալկանյան թերակղզում, և ինչո՞ւ չի կարելի ձևավորել երեք պետություն Փոքր Ասիայում. հայկականը՝ արևելքում, հունականը՝ արևմուտքում, և թուրքականը՝ մնացած մասում»⁵⁰⁸: Լոզանում պայմանագրի համաձայն Նունաստանը կորցրեց Արևելյան Թրակիան՝ Ադրիանապոլսով, սակայն Նունաստանին մնաց Մարիցա գետից արևմուտք ընկած հարվածը՝ Արևմտյան Թրակիան⁵⁰⁹:

Տարածքային հարցերից կարևոր էր նաև Էգեյան ծովի արևելյան շրջանի կղզիների կարգավիճակի վերջնական հստակեցումը: Եվս մեկ անգամ հաստատվեց այդ կղզիների անցումը Նունաստանին՝ բացառությամբ Իմբրոս և Տենեդոս կղզիների, որոնք թողնվեցին թուրքական գերիշխանության փակ: Նշված երկու կղզիները չէին ներառվելու նաև Թուրքիայի և Նունաստանի միջև բնակչության փոխանակման

այնպես, որ Թուրքիան ձեռք բերեց ոչ միայն Ադրիանապոլիսը, այլ նաև Քըրք Բիլիսեն և Դեմոփիկան: Բուլղարացիները ոչ միայն հանձնեցին Դեղեսաղաճ փանող երկաթուղին, այլ նաև իրենց միակ նավահանգիստը Էգեյան ծովում, որն անցավ Նունաստանին:

507 Lausanne Conference on Near East Affairs 1922 – 1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, London, 1923, p. 21.

508 Նույն տեղում, էջ 24:

509 Նույն տեղում, էջ 687:

պայմանագրի մեջ⁵¹⁰: Նաջորդ հողվածն անդրադառնում էր Դոդեկանեսյան կղզիներին, որոնք մնացին իրավական գերիշխանություն փակ⁵¹¹:

Ղունական պարվիրակությանն առավել դժվարին ու պարասխանաբու պայքար էր սպասվում Թուրքիայի փարածքում մնացած հույն բնակչության հարցի բնարկման ընթացքում: Թուրքական պարվիրակության ղեկավար Իսմեթ Ինոնյուն բանակցությունների ընթացքում հաստատականորեն պնդում էր Թուրքիայի փարածքից մնացած հույների դուրսբերման անհրաժեշտության վրա: Մա թուրքական պարվիրակության կարևորագույն խնդիրն էր: Որպես հարցի լավագույն գիտակ՝ նորվեգացի նշանավոր բևեռախույզ Ֆրիտյոֆ Նանսենը, ով Ազգերի լիգայի ռազմագերիների և փախստականների հարցերով գլխավոր հանձնակատարն էր և աչքի էր ընկել իր մարդասիրական վերաբերմունքով ինչպես հայերի, այնպես էլ հույների նկատմամբ, 1922 թ. դեկտեմբերի 1-ին՝ 8-րդ նիստին, հրավիրվեց գեկույցով հանդես գալու համար:

Մինչ այդ Նանսենը եղել էր Թուրքիայում և լավ ուսումնասիրել էր հիմնահարցը: Իր գեկույցում ներկայացնելով իրավիճակը և ընդգծելով, որ ցանկացած միջոցառում պետք է իրականացվի՝ հաշվի առնելով բոլոր նրբությունները, ներկաների ուշադրությունը հրավիրեց հետևյալ հարցերի վրա.

ա) Արդյոք պայմանագիրը պետք է հիմնվի հարկադիր, թե՛ կամավոր «Էմիգրացիայի» սկզբունքի վրա,

բ) Ո՞րն է դրա կիրառման փարածքը,

գ) Ինչպիսի՞ն պետք է լինի փախստականների հարցերի կարգավորման հանձնաժողովը կամ կյանքում դրա կիրառման մեխանիզմը⁵¹²:

Պայմանագիր ստորագրելու անհրաժեշտությունը պնդում էր թուրքական կողմը: Դրան գումարվեց նաև թուրքերի պահանջը՝ հեռացնել Տիեզերական պարբիարությունը Աստրանդուպուսից: Այս հարցը թուրքական պարվիրակության կողմից բարձրացվեց 1922 թ. դեկտեմբերի 13-ի նիստում: Այն սերտորեն կապված էր Կ. Պոլսի հույն բնակչության խնդրի հետ: Դրան վերաբերող հիմնական բնարկումներն ընթացան 1923 թ. հունվարի 10-ին: Բրիտանական կողմը, այս հարցում մեծ վճռականություն դրսևորելով, հանդես եկավ հայտարարությամբ, որ չի համաձայնի Պարբիարությունը Կ. Պոլսից փեղափոխելու ցանկացած

510 Նույն փեղում, էջ 692:

511 Դոդեկանեսյան կղզիները Իտալիայի կողմից Ղունաստանին վերադարձվեցին 1947 թ. Փարիզի պայմանագրով:

512 Lausanne Conference on Near East Affairs..., p. 113-117.

առաջարկի հեղ⁵¹³: Թուրքերը սփիւղված էին զիջել: Չնայած դրան՝ կրկին դրսևորեցին համառություն և մեկ անգամ ևս ձևականորեն պահանջեցին Պարիիարքարանի տեղափոխումը Կ. Պոլսից: Որպես իրենց պահանջի հիմնավորում՝ թուրքերը նշում էին, որ Պարիիարքարանը Թուրքիայում միշտ դրսևորել է քաղաքական ակտիվություն և շարունակելու է նույն կերպ: Նրանք փորձեցին նաև ուշադրություն հրավիրել այն «թշնամական» վերաբերմունքի վրա, որ որդեգրվել էր Պարիիարքարանի կողմից վերջին պարերազմի ընթացքում և համոզմունք հայտնեցին, որ նրա մնալը Կ. Պոլսում առիթ կտա հեղափոխ կոնֆլիկտների, ուստի առաջարկում էին Պարիիարքի նստավայրը տեղափոխել Աթոս լեռ և այդտեղից փարածել իր հոգևոր իշխանությունն ուղղափառ աշխարհի վրա⁵¹⁴:

Նույնական պարվիրակությունը պնդեց, որպեսզի Պարիիարքությունը մնա Կ. Պոլսում, ու եթե նույնիսկ նրան սփիւղեն թողնել քաղաքը, ընդմիշտ կպահի Կ. Պոլսի պարիարք և արքեպիսկոպոս փիլոզոսը: Ի վերջո հունական կողմը հասավ նրան, որ Պարիիարքը մնաց Կ. Պոլսում: Այս հարցում վճռորոշ նշանակություն ունեցավ մեծ տերությունների դիրքորոշումը: Բանն այն է, որ պարիարքը Թուրքիայում հույն ժողովրդի փաստացի առաջնորդն էր: Գաղտնիք չէ, որ թուրքերը ձգտում էին ազատվել Կ. Պոլսի հույն բնակչությունից, ինչի հետ մեծ տերությունները չէին կարող համաձայնվել: Զրկել Կոստանդնուպոլիսը գործույնյա ու հարուստ հույն բնակչությունից՝ կնշանակեր այդ կարևոր հանգուցակետի տնտեսական կյանքը կատարելապես կաթվածահար անել. բանկերը մեծ մասամբ հույների ձեռքում էին, կամ այնտեղ հույն անձնակազմ էր աշխատում: Դա չէր համապատասխանում եվրոպական պետությունների շահերին⁵¹⁵: Ուստի Պարիիարքի մնալը մեծապես ձեռնարկ էր նաև նրանց:

Նույն-թուրքական պայմանագրի կնքման և դրան հարկադիր բնույթ տալու վրա հաստատականորեն պնդում էր Իսմեթ փաշան՝ սպառնալով հակառակ դեպքում չջարունակել բանակցությունները⁵¹⁶: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ այս պայմանագիրը հունական դիվանագիտության խոշոր ձախողումներից էր: Սակայն համադրելով

513 Lausanne Conference on Near East Affairs..., p. 335.

514 Նույն տեղում, էջ 336:

515 Նանսեն Ֆ., Խաբված ժողովուրդ, Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակալարարի հեղափոխական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Նայաստան, Երևան, 2009, էջ 30:

516 Ladas S., The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey, New York: The Macmillan Company, 1932, p. 340-342.

փաստերը և դիտարկելով այն իրավիճակը, որ փիրում էր դրա ստորագրմանը նախընթաց մի քանի ամիսների ընթացքում, պարզ է դառնում, որ պայմանագրի ստորագրումը հույների կողմից թերևս հնարավոր փարբերակներից (դրանք շատ չէին) «ամենահարմարն» էր: Նախ 1919-1922 թթ. հույն - թուրքական պայտերազմում հույների պարտությունը էականորեն բարդացրել էր Նունասարանի միջազգային դրությունը: Այնուհետև պայտերազմի ողջ ընթացքում բեմալականները ծրագրված շարունակում էին թուրքահպատակ հույների՝ երիտթուրքերի կողմից սկսված կոտորածների քաղաքականությունը: Բացի այդ դաշնակիցների երկդիմի քաղաքականությունը ևս զգալիորեն ուժեղացրել էր Թուրքիայի դիրքերը⁵¹⁷: Թուրքիայում մնացած հույն բնակչության համար սրեղծվել էր աղետալի իրավիճակ: Թուրքերի՝ Չմյուռնիա մտնելուց հետո՝ 1922 թ. սեպտեմբերի 16-ին, Մուստաֆա Բեմալի հրամանով 18-45 տարեկան հույն և հայ տղամարդիկ հայտարարվեցին ռազմագերիներ՝ նրանց թույլ չտալով հեռանալ Փոքր Ասիայից: Իսկ մնացած ազգաբնակչությունը նույն հրամանի համաձայն պետք է լքեր Թուրքիան մինչև հոկտեմբերի 1-ը: Իրավիճակի մասին պատկերացում կազմելու համար բնութագրական է ամերիկյան շահերը Չմյուռնիայի շրջանում պաշտպանող ԱՄՆ-ի բանակի կապիտան Ն. Պաուելի զեկուցագիրը՝ ուղղված ծովակալ Մ. Բրիստոլին (ԱՄՆ-ի գերագույն հանձնակապարը Թուրքիայում 1919-1927 թթ.), որտեղ նշվում է. «Թուրքերը հստակ հայտարարել են, որ եթե այս մարդիկ ուղարկվեն երկրի խորքերը, ապա կսպանվեն: Եթե դուք ուզում եք ինչ-որ բան անել փախստականների համար, ուղարկեք նավեր և նրանց այստեղից փարեք»⁵¹⁸:

Իրականում մինչև պայմանագրի ստորագրումը 1922 թ. դեկտեմբերի դրությամբ երկրից «արտագաղթել էր» մնացած հույն բնակչության մեծամասնությունը: Այսպես կոչված փոխանակման պայմանագրի ստորագրումից առաջ արդեն, ըստ Ջեյմս Բարթոնի, 1922 թ. ընթացքում ավելի քան 1.000.000-ը դուրս էր եկել երկրից: Դրան գումարելով նաև 1923 թվականը՝ նա նշում է, որ 1.400.000 մարդ փեղափոխվեց Նունասարան⁵¹⁹: Մեկ այլ փվյալի համաձայն՝ 1.250.000 հույն և 100.000

517 Բնութագրական օրինակներ են 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը Անգորայում (Անկարայում) կամ 1922 թ. ամռանը Թրակիայում հունական զորքերի՝ դեպի Կ. Պոլիս առաջխաղացման կասեցումը դաշնակիցների կողմից:

518 Murat J., նշվ. աշխ., էջ 155:

519 Barton J., նշվ. աշխ., էջ 161 և 165:

հայ «լցվեցին» Ղունաստան, որից միայն 1/5-ը կարողացավ տեղավորվել: Նրանք մեկ երրորդով ավելացրին Ղունաստանի նախապատերազմյան բնակչությունը⁵²⁰: Փաստորեն մինչև պայմանագրի ստորագրումն արդեն 1.000.000-1.200.000⁵²¹ մարդ «լքել» էր Թուրքիան:

Հաշվի առնելով այս ամենը՝ ակնհայտ է դառնում, որ Է. Վենիզելուրը կանգնած էր կատարված փաստի առաջ. նրա խնդիրն էր արդեն պաշտպանել Թուրքիայում մնացած ոչ մեծաթիվ հայրենակիցներին: Վենիզելուսին ընդդիմադիր քաղաքական ուժերը սուր քննադատության ենթարկեցին նրան այդ պայմանագիրը ստորագրելու համար: Սակայն հեղափոխություն Պիրեյի քաղաքապետարանի թափրոնում կայացած իր նախընտրական ելույթում նա շարքի դիպուկ է նկարագրել դրա էությունը և այն պայմանները, որոնք սրիպել են ստորագրել. «(...) Այժմ անհրաժեշտ է երկու խոսքով բացատրել, թե ինչ էր այդ Փոխանակման Պայմանագիրը: Այն կոչվում է Պայմանագիր՝ «Թուրքիայի և Ղունաստանի բնակչության փոխանակման վերաբերյալ»: Պայմանագրի այս անվանումը կեղծ է: Խոսքը բոլորովին բնակչության փոխանակման մասին չէ: Թուրքիան այն պահին, երբ ստորագրվեց Պայմանագիրը, արդեն իր տարածքից վճռեղ էր մոտավորապես մեկ միլիոն փախստականների: Փոքր Ասիայի լեռներում դեռևս թափառում էին հարյուր ութսուն հազար ևս, որոնք չկարողացան իջնել դեպի ծովափները, քանի որ թուրքական պատերազմը չէր թողնում, և որոնք, եթե այս Պայմանագիրը չստորագրվեր, կմնային սարերում և սովամահ կլինեին, քանի որ Թուրքիան, ցանկանալով ոչնչացնել քրիստոնեական փարոքը, չէր թողնի, որ նրանք հեռանային: Այսպիսով, այս Պայմանագրի միջոցով որոշեցինք այս հայրենակիցների ճակատագիրը և հաջողեցրինք փրկել նրանց, քանի որ երբ Թուրքիան տեսավ, որ բոլորը պիտի մուրք գործեն Ղունաստան, թողեց, որ գան:

Մեկ այլ բան էլ արեցի. փրկեցի Կ. Պոլսի հունական բնակչությունը, որն ուզում էի փրկել, հիմնականում ոչ թե այլ քաղաքական մրքից ելնելով, այլ որովհետև ցանկանում էի՝ ստրկացած հունական բնակչության դժբախտությունը հնարավորինս նվազ չափեր ստանա, քանի որ եթե անմիջապես ավելանային մնացած փախստականներին նաև Կ. Պոլսի հույները, ավելի շարք կվտանգվեինք՝ չկարողանալով դիմագրավել այն խնդիրները, որոնք պիտի առաջացնեին այսքան փախստական ժողովրդի կուրակումը:

Եթե այն ժամանակ լսեի փախստական ժողովրդի դեմագոգներին

520 Housepian M., նշվ. աշխ., էջ 219:

521 Walker Chr. J., նշվ. աշխ., էջ 350:

և ասեի. շաք լավ, սահմանափակվեմ Հունաստանի և Թուրքիայի միջև խաղաղության պայմանագրով, քանի որ համարում եմ, որ ես դավաճանում եմ նրանց շահերին և վաճառում նրանց, ուրեմն թողնեմ նրանց: Ո՛րը կլինե՞ր հեղինակը: Նեղոսը կլինե՞ր այն, որ Փոքր Ասիայի սարերում մոտավորապես 200.000 հայրենակիցներ կրնաջնջվեին, և բնակչությունը, որը Հունաստան կգար, շաք ավելին կլինե՞ր: Ու՛ր պիտի գնային մարդիկ այդ պահին, եթե չկարողանայի հեռացնել Հունաստանից մուսուլմաններին: Քանի որ Պայմանագիրը ըստ էության պիտի հեղինակը անվանումը կրեր՝ «Թուրքիայից հունական տարրի վարաման պայմանագիր, որով Թուրքիան ստանձնում է պարտականությունը հունական տարածքից վերցնել [թուրք] հայրենակիցներին, Հունաստանի հպարակներին»:

Սա է, ըստ էության, Փոխանակման պայմանագրի իմաստը: Չէին կարող առաջ տանել Պայմանագրի իսկական անվանումը, որովհետև Թուրքիան չէր ընդունի և որոշեցինք անվանել այն Փոխանակման պայմանագիր (...)»⁵²²:

Ի վերջո 1923թ. հունվարի 30-ին այդ պայմանագիրը ստորագրվեց: Պայմանագրի հենց 1-ին հոդվածում ամրագրվում էր, որ «պետք է տեղի ունենա հարկադիր փոխանակում Թուրքիայի տարածքում ապրող Թուրքիայի քաղաքացի հույն ուղղափառների և Հունաստանի տարածքում ապրող Հունաստանի քաղաքացի մահմեդականների միջև: Առանց թուրքական կամ հունական կառավարությունների թույլտվության այդ մարդիկ չպետք է վերադառնան՝ Թուրքիայում կամ Հունաստանում բնակվելու համար»: Ինչպես երևում է, փոխանակման հարկադիր բնույթը սահմանվում է հենց առաջին հոդվածում: Երկրորդ հոդվածի համաձայն՝ «Նեղոսը անձերը չպետք է ներառվեն Հոդված 1-ում նշված փոխանակման մեջ. ա) Կոստանդնուպոլսի բնակիչ հույները, բ) Արևմտյան Թրակիայի բնակիչ մահմեդականները:

Բոլոր այն հույները, ովքեր արդեն հաստատվել էին 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ից առաջ Կոստանդնուպոլիս քաղաքի պրեֆեկտուրայի տարածքում՝ 1912թ. հաստատված օրենքով, պետք է համարվեն Կոստանդնուպոլսի բնակիչներ: Բոլոր մահմեդականները, ովքեր հաստատվել են 1913 թ. Բուխարեստի պայմանագրով հաստատված սահմանից արևելք, համարվում էին Արևմտյան Թրակիայի բնակիչներ»:³-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Բոլոր հույները և մահմեդականները, ովքեր սկսած 1912 թ. հոկտեմբերի 18-ից թողել են տարածքները, որոնց հունական և թուրքական բնակչությունը համապատասխանաբար փոխանակվել է,

522 Ալցոզլու Յ., նշվ. աշխ., էջ 110-111:

պեպք է համարվեն հողված 1-ի մեջ ներառվածներ: Այս պայմանագրի «Էմիգրանտներ» եզրը ներառում է բոլոր ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց, որոնց պարտադրվել է արտագաղթել կամ արտագաղթել են՝ սկսած 1912 թ. հոկտեմբերի 18-ից»⁵²³: Հաջորդ հողվածներում անդրադարձ է կատարվում փոխանակման ենթակա բնակչության շարժական և անշարժ գույքին, նրանց տեղափոխման պայմաններին և այլն: Մասնավորապես, 8-րդ հողվածի համաձայն՝ նրանք կարող էին իրենց հետ ազատ տեղափոխել շարժական գույքը՝ առանց դրա համար որևէ արտահանման կամ ներմուծման տուրք վճարելու: 11-րդ հողվածի համաձայն՝ ստեղծվելու էր փախստականների վերաբնակեցման հարցերով միջազգային հանձնաժողով՝ բաղկացած չորս անդամներից⁵²⁴: Հանձնաժողովի չորս անդամներից մեկը ամերիկացի էր, մեկը՝ բրիտանացի, երկուսը՝ հույն: Ամերիկյան նախկին դեսպան Ն. Մորգենթաուն դարձավ այս հանձնաժողովի նախագահը⁵²⁵: 1923թ. սեպտեմբերի 29-ին Հունաստանը և Ազգերի լիգան ստորագրեցին արձանագրություն Փախստականների հարցերի կարգավորման (վերաբնակեցման) հանձնաժողով (Refugee Settlement Commission՝ RSC) ստեղծելու մասին:

Լոզանի կոնֆերանսն ավարտվեց 1923թ. հուլիսի 24-ին, իսկ բնակչության փոխանակման հույն-թուրքական պայմանագիրը Հունաստանում վավերացվեց 1923թ. օգոստոսի 25-ին:

Ինչպես նշվեց, մինչև բուն պայմանագրի ստորագրումը Թուրքիայից Հունաստան էր գաղթել 1.000.000-1.250.000 մարդ: Պայմանագիրը ստորագրելուց հետո արդեն Թուրքիայից Հունաստան գաղթածների իրական թիվը, ըստ հիշյալ հանձնաժողովի պաշտոնական տվյալների, կազմում էր 189.916 մարդ, իսկ Հունաստանից Թուրքիա գաղթողների թիվը՝ 355.635 մարդ: Մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ փախստականների թիվը համապատասխանաբար 192.356 և 354.647 էր⁵²⁶:

Հունական կառավարության տվյալների համաձայն՝ 1923թ. մարտի 1-ի դրությամբ Հունաստանում փախստականների թիվը կազմում էր 1.150.000 մարդ: Այն ներառում էր 1920-1921թթ. «ժամանաձ» գաղթականներին, ովքեր մինչև այդ պահին օժանդակություն էին ստանում հունական

523 Lausanne Conference on Near East Affairs..., p. 817-818.

524 Նույն տեղում, էջ 819-823:

525 Morgenthau H., I was sent to Athens, New York: Doubleday, Doran & Co., 1929, p. 8.

526 Crossing the Aegean, an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey, (Edited by Renée Hirschon), New York-Oxford: Berghahn Books, 2006, p. 14.

կառավարությունից: Այդ թվի մեջ էին մտնում նաև Ռուսաստանից եկած հույները: Այն չի ներառում գործարար, փարբեր մասնագիտություն ունեցող բազմահազար մարդկանց Կոստանդնուպոլսից, Զմյուռնիայից և այլ վայրերից, ովքեր ունեին միջոցներ և ոչ միայն բավարարում էին իրենց կարիքները, այլ նաև սկսել էին գործարարությամբ զբաղվել Աթենքում, Պիրոսում և Ղունաստանի այլ վայրերում: Ղունաստան գաղթած բնակչությունը եկել էր Թուրքիայի հեպսյալ շրջաններից. Փոբր Ասիայից՝ 730.000, Արևելյան Թրակիայից՝ 180.000, Կոստանդնուպոլսից՝ 50.000, Սև ծովի շրջանից՝ 100.000, Նիկոմեդիայից (Իզմիր)՝ 30.000 (1921 թ.), Կիլիկիայից՝ 10.000 (1921 թ.), ինչպես նաև Ռուսաստանից՝ 50.000 (1923 թ.): Իսկ ըստ ազգությունների հաշվվում էին. հույն՝ 1.040.000, հայ՝ 100.000, ասորի՝ 1.000, չեքեզ՝ 9.000, ընդամենը՝ 1.150.000⁵²⁷:

Բացի այդ 1923 թ. մայիսի 26-ի փվյալներով 64.000 մարդ սպասում էր Ղունաստան փոխադրվելուն, ևս 150.000 հույներ և հայեր⁵²⁸ սպասում էին իրենց հերթին, երբ որ 64.000-ը փեղափոխվեն⁵²⁹:

Ընդհանուր առմամբ Ղունաստան փեղափոխվեց և այսպեղ հաս-

527 Bierstadt E. H., նշվ. աշխ., էջ 248-249:

528 Ղունաստան գաղթած հայության թիվը հասնում էր գրեթե 100.000-ի, սակայն փարբեր աղբյուրներում հիշարակվում են փարբեր թվեր: Այսպես, արխիվային մի փաստաթղթի համաձայն հայ գաղթականների թիվը Ղունաստանում 50.000 է եղել (ՂԱԱ ֆ. 409, ց.1, գ. 5219, թ. 10): Նշված թիվը, սակայն, սկզբնական է և հեղափոխում համարվել է: Սակայն արդեն, 1924 թ. ապրիլի 9-ին Թրակիայի և Մակեդոնիայի հայերի հոգևոր առաջնորդի՝ Էջմիածնի գերագույն հոգևոր խորհրդին գրած նամակում Սալոնիկի և Աթենքի թեմերի հավաքագյալների ընդհանուր թիվը նշվում է 60-65 հազար (ՂԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5211, թ. 5-6): Այսպեղ չի հաշվվում կաթոլիկ և բողոքական հայերի թիվը, որոնք մի քանի հազար էին կազմում: Գրեթե նույնքան (70.000) է հիշարակվում նաև արտասահմանի մի շարք երկրներում հայերի թվաքանակի մասին 1925 թ. հունվարի 24-ի Էջմիածնի Գերագույն խորհրդի կազմած փեղեկագրում (ՂԱԱ ֆ. 409, ց. 1, գ. 36, թ. 1): 1923 թ. փվյալներով Ղունաստանում ապաստանած հայ գաղթականների թիվը մոտ 65.000 է նշվում նաև Թեոդիկի «Ամենուն փարեցոյցի» 1924 թ. հապորում՝ չնայած հեղինակն ընդունում է մարդկանց չարձանագրվելու, փեղաշարժերի և գաղթականների նոր խմբերի ժամանման պարճառով թույլ փրված սխալների հնարավորությունը (Թեոդիկ, Ամենուն փարեցոյցը, Փարիզ, 1924, էջ 228-229): Նա չի հաշվել հայ որբերի թիվը, որոնք փարբեր գնահատականներով 7-20.000 էին: Նորագույն ուսումնասիրողներից Պ. Կոկինոսը համոզմունք է հայտնում, որ 1920-ական թթ. սկզբին Ղունաստանում հաստատված հայերի վերջնական թիվը փարանվում էր 100.000-120.000-ի միջև (Կոկինոս Պ., նշվ. աշխ., էջ 26):

529 Նույն փեղում, էջ 250:

փարվեց շուրջ 1.500.000 գաղթական⁵³⁰: Նրանց հարցն օրակարգային խնդիր էր դարձել Հունաստանի կառավարության համար: Անհրաժեշտ էր լուծել գաղթականների բնակարանային, ապա նաև աշխատանքի տեղավորման, հունական հասարակությանը ինտեգրվելու հարցերը: Հունական կառավարությունն արդեն 1922 թ. նոյեմբերի 3-ին որոշեց հիմնել Գաղթականների օգնության հիմնադրամ, որը Առողջապահության և սոցիալական ապահովության նախարարության հետ միասին խնդիր ուներ կառուցել բնակարաններ փախստականների համար, թեև նրանցից ոմանք իրենց միջոցներով ինքնուրույն կառուցել էին տներ: Մեծ քանակությամբ բնակարաններ կառուցվեցին հատկապես Աթենքում: Մակայն գաղթականների տեղավորման հարցն առանց արտաքին օգնության հնարավոր չէր լուծել: Այս առումով զգալի աշխատանք կատարեց Փախստականների հարցերի կարգավորման հանձնաժողովը, որը գործեց մինչև 1930 թ.: 1929 թ. վերջին 12.500.000 ֆունտ ստերլինգ դրամական միջոց և 8.400.000 ստրեմմատա (ստր 2.100.000 ակր) հող դրվեց հանձնաժողովի փրամադրության տակ, որի (հողի) մեծամասնությունը Թուրքիա տեղափոխված մահմեդականների սեփականությունն էր⁵³¹:

Հանձնաժողովն իր ուշադրությունը հրավիրեց հատկապես գյուղական շրջաններում գաղթականների բնակեցման վրա: Արդեն 1928 թ. վերջերին Հանձնաժողովը հիմնադրել էր 2.000 գյուղական բնակավայր, որոնց 3/4-ը կցված էր գոյություն ունեցող գյուղերին: Մասնավորապես, 150.000 ընտանիք տեղավորվեց այդ բնակավայրերում՝ մեծամասնությունը Մակեդոնիայում (87.084 ընտանիք) ու Թրակիայում (41.828 ընտանիք)⁵³²: 1930 թ. Հանձնաժողովը կառուցեց՝ 52.000 տուն՝ ի լրումն 1922-1924 թթ. պետության կողմից կառուցված 13.500 և մահմեդականների՝ 64.000 լքյալ տների: Բացի այդ կառուցվեցին նաև 24.000 քաղաքային տներ՝ Հունաստանի 59 շրջաններում⁵³³:

Հույն գաղթականների համար հսկայական աշխատանք կատարեցին նաև ամերիկյան, բրիտանական, շվեդական, շվեյցարական, դանիական և այլ երկրների կազմակերպությունները⁵³⁴:

Լոզանի կոնֆերանսը և նրա շրջանակներում ստորագրված Փոխանակման պայմանագիրը վերանայեց Մերի պայմանագրով հաստատ-

530 Marriott J., նշվ. աշխ., էջ 409:

531 Crossing the Aegean..., p. 168-169.

532 Նույն տեղում, էջ 170:

533 Նույն տեղում, էջ 170:

534 Bierstadt E. H., նշվ. աշխ., էջ 252-262:

ված դրույթները: Լոզանում ակնհայտ դարձավ, որ Նունաստանը ոչ միայն զրկվում է Փոքր Ասիայի նկատմամբ տարածքային իրավունքներից, այլ նաև օրինականացվում են թուրքահպատակ հույների արտաքսումներն ու նոր ճանապարհ է բացվում դրա շարունակության համար⁵³⁵: Ներկանքը Թուրքիայի «մաքրումն» էր ուղղափառ քրիստոնյա տարրից: Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ եթե 1453 թ. Կոստանդնուպոլսի անկմամբ վերջ տրվեց Փոքր Ասիայում հույն ժողովրդի քաղաքական, ապա Լոզանի վեհաժողովից հետո՝ նաև նրա ֆիզիկական ներկայությանը:

535 Խոսքը վերաբերում է Լոզանի պայմանագրից հետո ամբողջ 20-րդ դարի ընթացքում հանրապետական Թուրքիայի վարած հակահունական քաղաքականությանը Կոստանդնուպոլսի և Տենեդոս ու Իմբրոս կղզիների հույների նկատմամբ:

3.2. Տայերի և հույների զանգվածային փեղափակությունների և կոպորացիաների թուրքական քաղաքականության ընդհանրություններն ու փարբերությունները

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայերն ու հույներն ասորիների հեղ փրկվելու կազմում էին Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչության հիմնական մասը: Այս ժողովուրդները դարեր շարունակ ապրել են օսմանյան լծի տակ և մինչև դիպարկվող ժամանակահատվածը գրավել են նույն իրավական կարգավիճակում և նույն փոփոխական ու սոցիալական պայմաններում: Երկու ժողովուրդների զանգվածային փեղափակություններն ու կոպորացիաները, ինչպես իրենց նախապատմությամբ, այնպես էլ ընթացքով և հետևանքներով, ունենալով զգալի փարբերություններ, մինևույն ժամանակ բավական աղերսներ ունեն⁵³⁶: Նաճախ նմանությունն այնքան մեծ է եղել, որ դրանք նույնացվել են և համարվել մեկ ոճի կամ դրա փարբեր փուլեր: Այս առումով Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպան Ն. Մորգենթաուն նշում է, որ հայերը Թուրքիայի միակ հպարտ ժողովուրդը չէին, որ ենթարկվեցին չարքարանքների Թուրքիան միայն թուրքերի երկիր դարձնելու քաղաքականության հետևանքով, և հեղու ավելացնում է, որ հայերի մասին իր պատմությունը մի քանի փոփոխություններով կարող է պատմել նաև հույների և ասորիների մասին⁵³⁷: Ուստի հույների փեղափակությունների և կոպորացիաների ուսումնասիրումը, առանց հայկականի հեղ գուցա հեղեր փանելու, մեր կարծիքով, թերի կլինի: Կան մի շարք համալիր ընդհանրություններ և փարբերություններ, որոնք ակնհայտ են դառնում միմիայն համեմատական վերլուծությունից հետո:

Կոպորացիաների նախապատմության համեմատություն:

1299 թ. Օսմանյան կայսրության սկզբնավորումից հետո նվաճումների արդյունքում (մասնավորապես 1453 թ. մայիսի 29-ին՝ Կոստանդնուպոլսի,

536 Պարախակյան չե, որ Օսմանյան կայսրությունում՝ մասնավորապես Արևելյան Թրակիայում, Պոնտոսում և Ջյուռնիայում, 1914-1923 թթ. իրականացված քաղաքականությունը բազմաթիվ հույն եղիականների կողմից համարվում է ցեղասպանություն: Տե՛ս օրինակ՝ Փωτιάδης Κ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων Για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2004: Μαλκίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αιγαίον, 2010.

537 Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story. Garden City-N.Y: Doubleday, Page & Co., 1918, p. 323.

1460 թ.՝ Մորեայի (Պելոպոնես), 1461 թ.՝ Տրապիզոնի կայսրության և այլն) հունական հողերը հայտնվեցին թուրքական տիրապետության տակ: Իսկ Արևելքում Մեֆլյան Իրանի հետ երկարատև պատերազմներից հետո 1555 թ. Ամասիայի և 1639 թ. Կասրե-Շիրիսի պայմանագրերով վերջնականապես ամրագրվեց Արևմտյան Հայաստանի անցումն Օսմանյան կայսրությանը: Մեհմեդ 2-րդից հետո օսմանյան սուլթաններն իրենք իրենց սկսեցին անվանել բյուզանդական կայսրերի հետնորդներ: Դա նրանց համար հիմնավորում էր ծառայելու՝ իշխելու ողջ քրիստոնեական աշխարհի վրա: Նրանց տիրություններին ավելացավ «կայսրի Ռում»⁵³⁸, այսինքն՝ «հռոմեական կայսր» տիրույթը: Երկու քրիստոնյա ժողովուրդների՝ օսմանյան լծի տակ հայտնվելը, սակայն, ուներ մեկ կարևոր տարբերակիչ կողմ: Եթե հայերի դեպքում օտար մի տիրապետությունը փոխարինվեց մյուսով, ապա հույները, կորցնելով պետականությունը, անմիջապես հայտնվեցին թուրք-օսմանների տիրապետության տակ: Այս հանգամանքը, թերևս, կարևոր նշանակություն ունեցավ հույների՝ ազգային-ազատագրական պայքարն ավելի վաղ սկսելու գործում, քանի որ հույների մեջ պետականության ավանդույթներն ավելի «թարմ» էին: Արդյունքը 19-րդ դարի սկզբին հունական պետականության վերականգնումն էր Բալկանյան թերակղզու հարավում (այսպես, իհարկե, մեծ նշանակություն ունեցավ նաև միջազգային իրադրությունը և մեծ տերությունների ուղղակի աջակցությունը): Արդեն 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին օսմանահպատակ հույներն իրենց աչքի առաջ ունեին հունական անկախ պետությունը. նրանց պայքարի նպատակակետը Նելլենական թագավորությանը միավորվելն էր: Այս առումով հույների պայքարն աղերսներ ուներ 19-րդ դարի ընթացքում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ու դրա գլխավոր նպատակի՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության, Արևելյան Հայաստանի հետ միավորման, միասնական Հայաստանի ստեղծման հետ: Անշուշտ, ինչպես հայկական, այնպես էլ հունական ազգային-ազատագրական պայքարն առաջին հերթին արձագանքն էր այն իրավազուրկ, ճեշված կարգավիճակի, որում հայտնվել էին երկու ժողովուրդներն Օսմանյան կայսրությունում: 19-րդ դարում Արևելյան հարցի՝ միջազգային դիվանագիտության ամենակնճոտ հարցերից մեկի ի հայտ գալը պայմանավորված էր հենց այս հանգամանքով: Օսմանյան կայսրության գոյության վերջին շրջանում հայերի և հույների ներկայությունը սկսվել էր ընկալվել որպես

538 Հասարակության Մ. Ա., Օրեշկովա Մ. Ֆ., Պետրոսյան Յու. Ա., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան: Երևանի համալսարանի տպ., 1986, էջ 49:

վրանգ կայսրության գոյության համար, քանի որ դարերի ընթացքում կայսրության վերնախավը չկարողացավ լուծել օսմանահպատակների իրավահավասարության խնդիրը: Ձևավորվել էր «երկարապս կոնֆլիկտ» Օսմանյան կայսրության և նրա հպատակ քրիստոնյաների միջև, ինչն էլ, ըստ Վ. Դադրյանի, հենց հանգեցրեց ցեղասպանության⁵³⁹:

Նունական անկախ պետության ստեղծումը վերջնական լուծում չգտնեց թուրքահպատակ հույների խնդիրն, քանի որ նրանց մեծ մասը շարունակում էր ապրել Օսմանյան կայսրության փարածքում: Փաստորեն, որոշ հունական փարածքների ազատագրումը և հունական անկախ պետության ստեղծումը բերեցին կոնֆլիկտի մասնակի լուծմանը, սակայն որակապես այն շարունակում էր մնալ նույնը:

Երկու ժողովուրդների պայմանության ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, որ նրանք Օսմանյան կայսրությունում ապրել են «ստորակարգ ռասայի» կարգավիճակում և գտնվել իրավագուրկ վիճակում հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներում⁵⁴⁰: Իրավագրկության դրսևորումները կարևոր փեղ են գրավում նրանց հանդեպ իրականացված կոտորածների պայմանական նախադրյալներում: Նայելի և հույների իրավագուրկ կարգավիճակի ձևավորման գործում չափազանց կարևոր դեր ուներ կրոնի գործոնը: Նենց դրա դիրքարկումն է մեծ չափով բացահայտում Օսմանյան կայսրության էությունը: Իսլամի դերի վերաբերյալ Վ. Դադրյանը նշում է. «Ազգային հողի վրա եղած հակամարտության լիովին ըմբռնման և վերլուծության համար պետք է դիրքարկել իսլամը՝ որպես որոշիչ գործոն՝ այդ կոնֆլիկտների առաջացման և ծավալման համար»⁵⁴¹: Նանրահայտ իրողություն է, որ իսլամը բավական խիստ է այլադավանների նկատմամբ, ովքեր որակվում են «անհավատներ»: Մասնավորապես Ղուրանում բոլոր մահմեդականներին կոչ է արվում մղել «սրբազան պատերազմ» և «անհավատների» նկատմամբ լինել անողորմ⁵⁴²: Սակայն արդեն երիտթուրքերի իշխանության փառիներին

539 Dadrian V. N., “The Determinants of the Armenian Genocide”. Working Paper GS 02. Yale Center for International and Area Studies. H. F. Guggenheim Foundation, 1998, p. 1.

540 Նիկոլայ Նովիսնիսյանը, վկայակոչելով բազմաթիվ արաբ հեղինակների, մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերը և հույները ընկալվում էին որպես «ցածր» իսկ թուրքերը՝ «բարձր» ազգ: Տե՛ս Hovhannisyán N., The Armenian Genocide, Armenocide – The Most Genocidal Genocide, In Ten Languages of the World, Yerevan: «Zangak-97», 2009, p. 390-393.

541 Dadrian V., The History of the Armenian Genocide..., p. 5-9.

542 Dadrian V. N., Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict,

շեշտն առավելապես դրվում էր ազգային-էթնիկ հասկանիչի «գործոնի» վրա: Ն. Մորգենթաուի վկայությամբ՝ մասնավորապես Թալեսթը, իր կուսակցության առաջնորդների մեծ մասի օրինակին հետևելով, ծաղրում էր բոլոր կրոնները⁵⁴³: Նրանք կրոնը՝ փվյալ դեպքում իսլամը, օգտագործում էին մահմեդական բնակչության մեջ քրիստոնյաների նկատմամբ արելություն բորբոքելու համար:

Քրիստոնյաների իրավագրկության բազմաթիվ ապացույցներ կարելի է գտնել Օսմանյան պետության հասարակական-քաղաքական, ռազմավարչական և սոցիալ-տնտեսական բնագավառներում նրանց վիճակը և ունեցած դերը դիտարկելիս:

Պետական-քաղաքական համակարգում քրիստոնյաների՝ փվյալ դեպքում հայերի և հույների ներկայության, ինչպես նաև երկու ժողովուրդների քաղաքացիական ակտիվության դիտարկումը թույլ է տալիս հստակ արձանագրել, որ չնայած Թանզիմաթի շրջանից քրիստոնյաները սկսեցին զբաղեցնել պետական պաշտոններ, սակայն պետական կառավարման համակարգում քրիստոնյաների ներկայությունը չնչին էր՝ 4.6%⁵⁴⁴: Կառավարական լծակները հայերի ու հույների համար որպես կանոն անհասանելի էին: Նանգամանք, որ հետագայում իր դերը պեք է խաղար նրանց ջարդերի գործում: Իհարկե, առանձին մարդիկ որոշ հաջողության և ազդեցության հասնում էին, բայց նման դեպքերն ավելի շուտ բացառություն էին, քան թե օրինաչափություն:

Տնտեսության բնագավառում քրիստոնյաների վիճակը մի փոքր այլ էր: Օսմանյան հետամնաց տնտեսության հիմնական շարժիչ ուժը հենց քրիստոնյա ազգաբնակչությունն էր: Թուրքական հասարակության վերին և միջին խավերն արհամարհելի բան էին համարում առևտրով կամ արհեստներով զբաղվելը⁵⁴⁵: Դրա լավագույն ապացույցն առևտրաարդյունաբերական ոլորտի վիճակագրական հետևյալ փվյալներն են՝ ներկայացված 1912 թվականի դրությամբ: Նսկայածավալ կայսրության արհեստների, արդյունաբերության ոլորտներում հույների տեսակարար կշիռը կազմում էր 48.5%, հայերինը՝ 29.7%, թուրքերինը՝ 12%, մնացած 9.8%-ը, բաժին էր ընկնում այլ ազգություններին⁵⁴⁶: Վիճակը նույնն էր նաև

New Brunswick: Transaction Publish., 1993, p.6.

543 Morgenthau, H., Ambassador Morgenthau's..., p. 123.

544 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, նշվ. աշխ., էջ 242:

545 Միսնյան Նր., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունն ու քաղաքականությունը, Եր.: Նայաստան, 1986, էջ 17:

546 Инджикян О. Г., նշվ. աշխ., էջ 213:

առևտրի բնագավառում՝ հույներ՝ 43.1%, հայեր՝ 22%, թուրքեր՝ 14.9%, այլ ազգություններ՝ 19.1%⁵⁴⁷:

Նայերն ու հույներն ակտիվ էին նաև վաշխառության բնագավառում: Նաճախ նշվում է, որ դա միայն հրեաների ու քրիստոնյաների մենաշնորհն էր Օսմանյան կայսրությունում: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ իսլամի վարդապետությունն արգելում է վաշխառությամբ զբաղվելը: Մսկայն արդեն վաղուց ապացուցված է, որ վաշխառությամբ իրենք՝ մահմեդականները, ոչ պակաս հաջողությամբ զբաղվում էին՝ Շարիաթի օրենքների մեջ զանազան իրավական հնարավորություններ ստեղծելով⁵⁴⁸: Ըստ էության փոփոխության մեջ փոխապետող դիրքերը հիմնականում պարզանում էին քրիստոնյաներին, չնայած որ ամեն մի փոփոխական ձեռնարկ հաջողությամբ ավարտին հասցնելու համար պետք է անցնեին զանազան վրանգների միջով, քանզի նրանք ապահովության ոչ մի երաշխիք չունեին: Չնայած մահմեդականները նախընտրում էին զինվորական և պետական ծառայությունը, այնուամենայնիվ քրիստոնյաների փոփոխական հաջողություններն ընդունում էին «նախանձով, զայրույթով և ընդդիմությամբ»⁵⁴⁹: Քրիստոնյաների այս հաջողությունները փոփոխական բնագավառում լրացուցիչ խնդիրներ էին առաջացնում նրանց համար, քանի որ մահմեդականները ձգտում էին կործանել և ասպարեզից դուրս մղել նրանց: Նեփազայում՝ ջարդերի և տեղահանությունների ժամանակ, այս հանգամանքը օգտագործվեց մահմեդականների՝ քրիստոնյաների նկատմամբ ունեցած արելությունը բորբոքելու և վերջիններիս թալանելու գործում:

Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաները բանակ չէին զորակոչվում: Ավելին, դրա համար հարկ էին վճարում: Քրիստոնյաները, բնականաբար, զինվորական բարձր պաշտոններ չէին կարող զբաղեցնել: Նրանք զրկված էին նաև ձի հեծնելու ու զենք կրելու իրավունքից: 1908 թ. գալով իշխանության՝ երիտթուրքերն Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդների հավասարությունը հռչակեցին Մահմանադրությամբ: Մսկայն զորակոչված հայերը և հույները թուրքական բանակում գտնվում էին ծանր վիճակում: Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արդեն քրիստոնյաների զորակոչումը դարձավ նրանց ոչնչաց-

547 Նույն տեղում, էջ 212:

548 Ինճիկյան Ն. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ-փոփոխական ակնարկ, Եր.: Նայաստան, 1984, էջ 129:

549 Քլիվմոյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին..., էջ 158:

ման փարբերակներից մեկը⁵⁵⁰: Ընդհանուր առմամբ ռազմական գործից հույներին և հայերին երկար ժամանակ հեռու պահելը և նրանց իրավազրկության ակնհայտ դրսևորում և ապացույց էր, ինչն էլ կոտորածների ժամանակ ավելի հեշտացրեց թուրքերի «գործը»:

Ըստ հույն պատմաբան Ի. Խասիոպիսի՝ 20-րդ դարի սկզբին թուրքական ազգայնամոլության աղետալի հետևանքները հույների և հայերի համար ձևավորեցին ընդհանուր մի բան. երկու ազգային փարբերի գրեթե նույնանման ճակատագիրը Փոքր Ասիայում նրանց դրեց նույն դրության մեջ: Ի. Խասիոպիսն ավելացնում է, որ նմանություններն ակնհայտ էին ինչպես հայերի ու հույների խաղաղ ու արդյունավետ գործունեության, այնպես էլ նրանց ազգային ձգվումների մեջ: Ե՛վ հայերը, և՛ հույները գտնվում էին այն զուգահեռ գործընթացի մեջ, որն ուղղված էր նրանց վերջնական ոչնչացմանը⁵⁵¹:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրության փրհապետության փակ մնացած հույների իրավական, քաղաքական և սոցիալ-փնտեսական դրությունը շատ ընդհանրություններ ուներ արևմտահայերի կարգավիճակի հետ: Դիփարկելով օսմանյան պետության և հասարակության մեջ հույների ներգրավվածությունն ու նրանց դերակատարությունը՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը նրանք ևս հայտնվել էին խոցելի վիճակում, որը թուրքական իշխանություններին հնարավորություն էր տալիս հաշվեհարդար տեսնելու նրանց հետ:

Տեղահանությունների և կոտորածների ընթացքի համեմատություն:

Հույների զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների քաղաքականությունն առավել լավ հասկանալու համար նախ անհրաժեշտ է դիփարկել, թե դա ինչպիսի գաղափարական նախապատրաստություն է անցել և ինչ տեղ էր գրավում երիտթուրքերի ծրագրերի մեջ: Արդյոք գոյություն է ունեցել հույների տեղահանության և ոչնչացման ծրագիր, կա՞ր արդյոք կոնկրետ նպատակադրվածություն և դիփավորություն. արդյոք այդ քաղաքականությունը կրո՞ւմ էր պետական բնույթ: Այս

550 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Les Persécutions antihélleniques en Turquie..., p. 18-19.

551 Hassiotis I., "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)", The Armenian Genocide; History, Politics, Ethics (ed. R. Hovhannisyann), New York: St. Martin's Press, 1992, p. 129.

հարցադրումները չափազանց կարևոր են Օսմանյան կայսրությունում հակահունական քաղաքականության բնորոշման առումով:

Նույների և հայերի Կրեդահանությունները ու կոպորաձևերը համեմատելիս աչքի է զարնում այն փաստը, որ մասնագիտական գրականության մեջ հայերի դեպքում ապացուցված է կանխամտածվածության հանգամանքի առկայությունը, այսինքն՝ նպատակը եղել է կոնկրետ խմբի ոչնչացումը, այլ կերպ ասած՝ ապացուցվել է հստակ մշակված ցեղասպանության ծրագրի գոյության փաստը⁵⁵²: Հարց է առաջանում. ինչպե՞ս այդ դեպքում բացատրել հույների զանգվածային Կրեդահանությունների և կոպորաձևերի փաստը: Քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների՝ Կրեդահանությունների և կոպորաձևերի փաստը: Քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների՝ Կրեդահանությունների և կոպորաձևերի կոպորաձևերի ուսումնասիրությամբ զբաղվող մի շարք մասնագետներ հակված են ընդունելու նրանց ոչնչացնելու դիտարկության փաստի առկայությունը: Այսպես, Ֆլորիդայի Միջազգային համալսարանի Իրավունքի դպրոցի պրոֆեսոր Հաննիբալ Տրեյվիսը նշում է. «Կայսրության քրիստոնյաների բնաջնջման՝ կառավարության դիտարկության բացակայությունը գրեթե անհնար է դարձնում բացատրել Օսմանյան կայսրությունում Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ ապրող հայ, ասորի և հույն քրիստոնյաների կոպորաձևերը, բռնաբարությունները, բռնի Կրեդահանությունները, սեփականությունից զրկելը, որոնք Կրեդի են ունեցել այդպիսի մեծ ծավալներով»⁵⁵³: Չնայած հատուկ ձևակերպված փաստաթղթի բացակայությանը կամ անհայտ լինելուն՝ այնուամենայնիվ սխալ է նաև բացառել դիտարկության փաստի գոյությունը, բանի որ իրոք դժվար է այլ կերպ բացատրել հարյուր հազարավոր հույների ոչնչացումը: Եվ դա այն դեպքում, երբ կար կոպորաձևերի իրականացման կազմակերպման բավական բարձր մակարդակ:

Հայտնի է, որ Հայոց ցեղասպանության նախապայտրաստման գործում կարևոր նշանակություն են ունեցել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ (1910 թ.) և չորրորդ (1911 թ.) համագումարները: Այս համագումարները նշանավորվեցին կուսակցության ներսում հակահայկական որոշումների ընդունմամբ: Համագումարների՝ անուղղակի մեզ

552 Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը..., էջ 167-189:

553 Hannibal Travis, "Native Christians Massacred": The Ottoman Genocide of the Assyrians during World War I, Genocide Studies and Prevention, Volume 1 No. 3, December 2006, p. 342.

հասած որոշումները, սակայն, առնչվում են նաև հույներին⁵⁵⁴: Ստացվում է, որ առաջին փուլում, այսինքն կուսակցության ներսում որոշումների ընդունման ժամանակ երկու ժողովուրդների ճակատագրի վերաբերյալ մոտեցումը (բռնի օսմանացում (թուրքացում)) կրել է ընդհանուր բնույթ:

Այդ դեպքում որոշակի շփոթմունք է ստեղծվում 1913-1914 թթ. փեղահանությունների առումով և հարց է առաջանում. արդյոք դրանք և մեկ փաթի անց հայ բնակչության դեմ սկսված ցեղասպանությունն առանձին ծրագրերի արդյունք են, թե՛ ոչ: Այս խնդիրը կարոպ է պարզաբանման, մանավանդ որ այս հարցում կան փարբեր փեսակետներ: Ամերիկահայ հեղափոխող Ռ. Ադայանը երկու ողբերգությունների համեմատությանը նվիրված իր հոդվածում հանգում է այն եզրակացության, որ դրանք առանձին երևույթներ են, քանի որ հույներին փեղահանել են, իսկ հայերին՝ կոտորել⁵⁵⁵: Այո՛, 1913-1914 թթ. դեպքերն ավելի շուրջ զանգվածային բռնի փեղահանություններ են. կոտորածներ եղել են առանձին փեղերում և համեմատաբար փոքր չափերով՝ ի փարբերություն Նայոց ցեղասպանության: Ռ. Ադայանը, սակայն, հիմնական շեշտը դրել է ողբերգական իրադարձությունների ընթացքի համեմատական վերլուծության վրա: Այն փաստը, որ 1913-1914 թթ. հույներին հիմնականում արտաքսել, իսկ հայերին 1915 թ. կոտորել են, ստիպում է նրան հանգել այն եզրակացության, որ դրանք առանձին երևույթներ են: Չհամաձայնվելով նման փեսակետի հետ՝ պետք է փաստել, որ նման եզրակացության ստիպել է հանգել այն հանգամանքը, որ նա հիմնահարցը չի դիտարկում ավելի լայն՝ 1913 (1914) - 1923 թթ. ձևաչափով:

Ինչպես արդեն նշվել է՝ հույների փեղահանությունների գլխավոր նպատակը թուրքացման քաղաքականությունն էր, նշված շրջանները քրիստոնյա բնակչությունից ազատելու ձգտումը, փարածքների պահպանումը և ազգային հարցի լուծման սեփական փարբերակի իրագործումը: Նենց այդ նպատակների ու պատճառների դիտարկումն է, որ մեզ հնարավորություն է տալիս գտնելու այս երկու երևույթների կապը: Նույն նպատակը երիտթուրքերը հեղափոխել են նաև հայերի դեպքում: Այսինքն՝ հակահունական քաղաքականությունը հակահայկականի հետ

554 Авакян А., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений, с. 15-18.

555 Adalian R. P., "Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment of Minorities in Wartime: the United States Archival Evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire", *Journal of Genocide Research* (2001), 3(1), pp. 31-48.

միավորվում է միևնույն՝ թուրքացման քաղաքականությանը: Իսկ միջոցների փարբերությունն ունի արդեն այլ պատճառ՝ Նունաստանի դերը: Այո՛, հունական պետության գոյությունը, ինչպես նաև մեյնսթրիմ մահմեդական (թուրքական) բնակչության առկայությունը որոշակիորեն կաշկանդում էին երկփարբերի՝ լայնածավալ կոտորածներով հունական հարցը լուծելու ծրագրի իրագործումը: Սակայն այս հանգամանքն էականորեն ազդեց միայն գործադրված միջոցների, այլ ոչ թե որոշումների վրա: Ներկանքը բազմահազար հույների բռնի փեղահանությունն էր:

Այս առումով ուշագրավ է հույն պատմաբան Ի. Խասիոտիսի դիտարկումը. «Տարօրինակ է, որ և՛ հույն, և՛ հայ պատմաբանները 1913-1914 թթ. հույների հալածանքները և 1915 թ. Նայոց ցեղասպանությունը համարել են առանձին երևույթներ»⁵⁵⁶: Համաձայնվելով հույն հեղինակի հետ՝ անհրաժեշտ է ավելացնել, որ դրանք չպետք է դիտարկել առանձին և անջատ երևույթներ՝ հետևյալ պատճառներով.

ա) Բոլոր փարբերությունները հիմնականում կապված են ընթացքի և գործադրված միջոցների հետ, այսինքն՝ այս հատվածում, չնայած կոտորածների առանձին դեպքերին, հակահունական քաղաքականության գլխավոր ձևը եղել է բռնի փեղահանությունը: Այն ուղեկցվել է սպառնալիքներով, բռնի մահմեդականացմամբ, չենթարկվողներին հաճախ սպանել են և այլն: Այնուամենայնիվ գլխավոր նպատակն իրագործվել է. Արևելյան Թրակիան և Փոքր Ասիայի արևմտյան ափերը հիմնականում «մաքրվեցին» հույն բնակչությունից: Չնայած միջոցների որոշակի փարբերությանը՝ նույնն ավելի մեծ ծավալներով կատարվեց նաև հայերի դեպքում: Այսինքն՝ հույների դեպքում ևս իրագործվել է թուրքացման հետևողական քաղաքականություն:

բ) Երկրորդ պատճառը, որ բացահայտում է երկու երևույթների կապը, դրանց շարունակականությունն է: Այն դրսևորվում է հատկապես որոշ հանցագործների ակտիվ ներգրավվածությամբ ինչպես հույների փեղահանության, այնպես էլ Նայոց ցեղասպանության իրականացման ընթացքում: Այսպես, օրինակ, դոկտոր Ռեշիդը, ծառայելով Կարեսիում որպես կայմական, այնպեղ կազմակերպել է հույների բռնագաղթ, որի հրամանը փրվել էր Թալեաթի կողմից⁵⁵⁷: Այդ նույն անձը հետագայում Դիարբեքիի

556 Hassiotis I., "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)", p. 135.

557 David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I*, Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006, p. 66 and 156.

վիլայեթում (նահանգապետ) հանդես է գալիս որպես հայերի և ասորիների կոտորածի կազմակերպիչ⁵⁵⁸: Կան այդպիսի այլ օրինակներ ևս⁵⁵⁹:

գ) Էական նշանակություն ունի մի կարևոր գործոն ևս, որն անտեսվել է շատ հետազոտողների կողմից: 1913-1914 թթ. հույների տեղահանությունը 1913 (1914) - 1923 թթ. տարվող հակահունական քաղաքականության մի մասն էր: Այդ իրադարձությունների՝ որպես առանձին երևույթների դիտարկումը, գլխավորապես կապված է եղել այդ շրջանում հույն-թուրքական հարաբերությունների և Բալկանյան պատերազմների հետ եղած անմիջական կապով: Սակայն եթե խոսքը վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում 20-րդ դարի առաջին քառորդում հույների նկատմամբ իրականացված քաղաքականությանը, ապա դա առավել ճիշտ կլինի դիտարկել որպես մեկ ամբողջություն հետագա տարիների՝ մինչև 1923 թ. դեպքերի հետ: Այնուհայտ է, որ Առաջին աշխարհամարտի և հույն-թուրքական 1919-1922 թթ. պատերազմի տարիներին հակահունական քաղաքականությունը միայն բռնի տեղահանություններով կամ մասնակի ջարդերով չէր սահմանափակվում: Եթե 1913-1914 թթ. հույների դեմ բռնությունները դրսևորվում էին լայնածավալ տեղահանության տեսքով, ապա հետագա տարիներին դրանց գումարվեցին նաև դաժան կոտորածներ: Սակայն հիմք ընդունելով այս թեզը՝ չենք կարող պնդել, որ 1916-1922 թթ. Պոնտոսի կամ 1922 թ. Ջմյուռնիայի դեպքերն առանձին երևույթներ են: Հակահունական քաղաքականությունն անգամ Օսմանյան կայսրությունում 1913-1914 թթ. կամ 1916-1922 թթ. ունեցել է որոշակի տարբերություններ, այսինքն, ունեցել է փուլային զարգացում: Եթե այդ քաղաքականությունը համեմատում ենք Հայոց ցեղասպանության հետ, ապա այն պետք է դիտարկել ամբողջության մեջ:

գ) 1913-1914 թթ. հույների բռնազաղթը որոշակիորեն նախադեպ է դարձել Հայոց ցեղասպանության համար: Այլ կերպ ասած՝ իրագործված հանցագործության համար պատժի բացակայությունն է, որ կապող օղակ է երկու ողբերգությունների միջև: Այն հանգամանքի գիտակցումը, որ եթե հունական պետության աչքի առաջ կարելի էր բռնի տեղահանել

558 Նույն տեղում:

559 Արդեն հիշատակված Պերթի փաշան Էգեյան ծովի ավազանում հույների տեղահանության կազմակերպիչներից մեկն էր, հետագայում արդեն նրան տեսնում ենք Սեբաստիայի հայերի նկատմամբ հաշվեհարդար տեսնելիս: Sten Dadrian V. N., "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide," *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, (ed. Richard G. Hovannisian), New York: St. Martin's Press, 1992, p. 309.

հույներին և մնալ անպարփժ, երիտթուրքերին բերեց այն գիտակցության, որ հնարավոր էր նույնն անել հայերի հետ ավելի դաժան միջոցներով: Նենց այս իրողությունը հաշվի առնելով (Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին նախորդող և հաջորդող երեք-չորս ամիսներին հույների բռնագաղթի նկատմամբ միջազգային հանրության անտարբեր վերաբերմունքը)⁵⁶⁰ դեպքերի ժամանակակից դեսպան Ն. Մորգենթաուն նշում է, որ «հենց դրա պատճառով է, որ թուրքերը որոշեցին նույն մեթոդը լայն չափով կիրառել ոչ միայն հույների, այլ նաև հայերի, սիրիացիների, նեստորականների և իրենց հպատակ ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ»⁵⁶⁰: Մնում է միայն հավելել, որ այդ նույն քաղաքականությունն ավելի դաժան դրսևորումներով կիրառվեց նաև հույների նկատմամբ ինչպես Առաջին համաշխարհային, այնպես էլ 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի փառիներին:

Նշված պատճառների դիտարկումը մեզ հնարավորություն է տալիս հանգելու այն եզրակացությանը, որ ընդամենը մեկ փարվա փարբերությամբ իրականացված երկու «գործողությունները» չեն կարող աղերսներ չունենալ միմյանց հետ, մանավանդ եթե դրանք իրագործվում են միևնույն պետության, միևնույն վարչակարգի և միևնույն գործող անձանց կողմից:

«Նույնեղը պետք է հաջորդեին հայերին»:

Մեծ կարևորություն է ներկայացնում նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի փառիներին հույների փեղահանությունների և կոտորածների «ծրագրային» կողմը: Խնդրո առարկա հիմնահարցի ժամանակակից որոշ աղբյուրներ հուշում են, որ հայերի փեղահանությունից հետո հաջորդը լինելու էր հույների հերթը: Մասնավորապես ըստ Յ. Լեփսիուսի՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամները հաճախ են հրապարակայնորեն հայտարարել, որ «օտարականները պետք է աներեույթ ըլլան Թուրքիայէն, նախ Հայերը, յեփոյ Յոյները, յեփոյ Նրեաները և ամենէն վերջը Երոպացիները»⁵⁶¹: Ուշագրավ է, որ այսպիսի փեղեկությունները հետագայում հաստատվեցին, մասնավորապես դա շարքավ է երևում Պոնտոսի օրինակով, ուր հույների փեղահանություններն ու կոտորածները հաջորդեցին հայերի ոչնչացմանը: Դրա օգտին է խոսում նաև Արամ Անտոնյանի հրապարակած՝ երիտ-

560 Morgenthau H., նշվ. աշխ., էջ 323-324:

561 Եօհաննէս Լեփսիուս, Գաղտնի Տեղեկագիր. Հայաստանի Զարդերը, (թարգմ. Մ. Շամբանճեան), Կ. Պոլիս: Տպ. Յ. Ասատուրեան եւ որդիք, 1919, էջ 242-243.

թուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեից Ադանայի վիլայեթում կուսակցության պարասխանապու ներկայացուցիչ Ջենալին ուղղված երկրորդ նամակը՝ թվագրված 1915 թ. մարտի 25-ով: Ըստ Անտոնյանի՝ դա կրկնությունն է առաջին՝ փետրվարի 18-ով թվագրված նամակի, սակայն այն փարբերությամբ, որ ցույց է փալիս, որ հայերից հետո երիտթուրքերը զբաղվելու էին հպարակ մյուս ժողովուրդների՝ հույների, սիրիացիների, արաբների բնաջնջմամբ⁵⁶²:

Այնուամենայնիվ հայերի և հույների փեղահանությունների ու կոտորածների նախապատրաստման և իրականացման ծրագրային կողմը որոշակի փարբերություններ ուներ: Ալնհայր է, որ հույների բռնագաղթն ու կոտորածներն ունեին փուլային զարգացում՝ կապված ժամանակագրության և աշխարհագրության հետ: Ուստի դժվար է պնդել մեկ կոնկրետ ծրագրի առկայության մասին: Մեր ձեռքի փակ եղած աղբյուրները ցույց են փալիս, որ ծրագրման առումով որոշակիորեն զուգահեռվելով Նայոց ցեղասպանության հետ՝ միաժամանակ հակահունական արշավն առայժմ դժվար է բխեցնել մեկ կոնկրետ փաստաթղթից: Սակայն մի բան ակնհայտ է, որ 1914-1923 թթ. հույների փեղահանություններն ու կոտորածները (Արևելյան Թրակիա, Փոքր Ասիա, նաև Պոնտոս), կազմելով մեկ միասնական քաղաքականություն, կրել են պետական բնույթ և իրագործվել են կայսրության հույն բնակչությունը ոչնչացնելու դիտավորությամբ:

Իրագործման մեխանիզմների համեմատություն:

Ինչպես նշվել է՝ ամենագլխավոր ու էական փարբերությունը Նունաստանի՝ որպես հույն ժողովրդի պետության առկայությունն էր, ինչը բացակայում էր հայերի պարագայում, և դա որոշակիորեն ազդեց օսմանահպարակ հույների հանդեպ թուրքական պետության վերաբերմունքի վրա: Այս հանգամանքով է պայմանավորված հույների և հայերի դեմ կիրառված քաղաքականության մեջ առկա փարբերությունների մեծ մասը⁵⁶³:

Նայերի և հույների նկատմամբ փարված ցեղասպան քաղաքականությունը կիրառված մեխանիզմներով ու գործադրված միջոցների առումով գրեթե նույնական է: Նայերի նման հույների նկատմամբ ևս

562 Անտոնյան Ա., Մեծ ոճիրը: Նայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Եր.: Արևիկ, 1990, էջ 134-137:

563 Նունական պետության զսպող դերի մասին փնս Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's..., p. 325-326.

կիրառվեցին.

- 1) Տնտեսական պարտամիջոցներ,
- 2) Զորակոչ - աշխատանքային գումարտակների ստեղծում-
երի փաստաթղթային ոչնչացում,
- 3) Բռնի մահմեդականացում,
- 4) Զանգվածային տեղահանություններ և կոտորածներ,
- 5) Մշակութային, կրթական և կրոնական հաստատությունների
ոչնչացում⁵⁶⁴:

Անշուշտ մեխանիզմային առումով կա զգալի նմանություն, անգամ ընդհանրություն հայերի և հույների պարագայում: Այստեղ հարկ չկա կանգ առնելու առանձին օրինակների վրա, բանզի այդ մասին արդեն խոսվել է նախորդ գլուխներում: Դրա հետ միաժամանակ կա փարբերություն գոհերի՝ մարդկային կորուստների թվաքանակի հետ կապված: Նայ ժողովրդի մարդկային կորուստները գերազանցում են հույների կորուստները, սակայն դրանից հույն ժողովրդի ողբերգությունն ամենևին էլ չի փոքրանում: Անշուշտ, կարևոր է այն հանգամանքը, որ այս փարբերությունը կրում է քանակական, ոչ թե որակական բնույթ:

Մյուս կարևոր առանձնահատկությունը մահմեդական փարբի օգտագործման փաստն է: Նախորդ գլուխներում ներկայացրել ենք Թրակիայում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայում հույների կոտորածների ժամանակ մահմեդականների մոլեռանդությունն օգտագործելու փաստերը: Այնուամենայնիվ հայերի և հույների փորձառությունն ունի մի հիմնարար փարբերություն. հայերի կոտորածների ժամանակ մեծապես օգտագործվել է քրդական փարբը, ինչը բացակայում է հույների պարագայում: Այս փաստի վրա ուշադրություն է դարձրել պատմաբան Ա. Ավագյանը, ում դիտարկմամբ հույներով խիտ բնակեցված շրջաններում, չնայած մահմեդական գաղթականների առկայությանը, այնուամենայնիվ չկար այնպիսի գործոն, ինչպիսին քրդերն էին⁵⁶⁵: «Քրդական գործոնի» բացակայությունը կարելի է համարել հակահունական և հակահայկական քաղաքականության փարբերակիչ կողմերից մեկը:

Կարևոր փարբերություններից մեկը հույների դեպքում «Ապրիլի 24-ի», այսինքն՝ մտավորականության նկատմամբ մեկ միասնական

564 Ցեղասպանության հետևանքով միայն Պոնտոսում թալանվեց և յուրացվեց 2 միլիարդ ֆրանկի հարստություն, ոչնչացվեց 874 հունական եկեղեցի ու վանք և 758 դպրոց: Տե՛ս Baltazzi G., Les Atrocités Turques en Asie Mineure et dans le Pont, 1922, p. 9.

565 Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции, с. 243.

հաշվեհարդարի, ազգին «գլխադելու» օրվա բացակայությունն էր: Մակայն դա ամենևին էլ չի նշանակում, որ հույն մտավորականությունը զերծ մնաց ձերբակալություններից և սպանություններից: Ավելին, 1915 թ. ապրիլից մեկ ամիս առաջ՝ մարտի ութին, մոտ երկու հարյուր հույն Կոստանդնուպոլսից ձերբակալվեց և արտաքսվեց Փոքր Ասիայի խորքերը: Նրանց մեջ կային զգալի թվով հույն մտավորականներ և երևելիներ⁵⁶⁶: Էլ ավելի մեծածավալ էին 1921 թ. աշնանը Պոնտոսում հունական մտավորական և քաղաքական վերնախավի ներկայացուցիչների մահապատիժները⁵⁶⁷: Ամենևին էլ չբաղդարելով երկու ազգերի համար մտավորականների «կորստյան վշտի մեծությունը»՝ նշենք, որ գլխավոր փարբերությունն այն է, որ հունական ողբերգության համալրեքստում դա չունեցավ այն ահարկու ազդեցությունը, ինչը որ կարարվեց արևմտահայության դեպքում⁵⁶⁸:

Նայոց ցեղասպանության և հույների զանգվածային կոտորածների հաջորդ կարևոր փարբերությունն արտաքսվածների ու կոտորվածների թվի հարաբերակցության մեջ է. հայերի դեպքում առավել մեծ թիվ են կազմում կոտորվածները: Բացի այդ հույների դեպքում չկային համակենտրոնացման այնպիսի խոշորագույն կենտրոններ, ինչպիսիք են հայերի համար Դեր-Ջորը և Ռաս-ուլ-Այնը: Նույն ցեղասպանագետ Թ. Մալկիդիսը, վկայակոչելով Վիեննայի համալսարանի պրոֆեսոր Պ. Էնեպեկիդիին, համեմատում է հույների դեմ իրագործված ցեղասպանությունը հրեական Նոյոքոստի հետ և նշելով երկու ցեղասպանությունների նմանությունները՝ միաժամանակ ընդգծում է, որ չնայած հույներին տեղահանում էին, սակայն նրանք հիմնականում մահանում էին ճանապարհին սովից,

566 Մասնավորապես նշվում են հետևյալ անունները՝ Կ. Թեոդորոս, Գ. Վասիլիու, Թ. Վասիլիու, Գ. Դեմոսթենես, Բ. Աթանասիու, Թ. Կարամիցոս, Տ. Վասիլիու, Խ. Մրիլիամոս, Պ. Սիմեոն, Կ. Իոաննու, Գ. Պանայոտու, Լ. Նիկոլաու, Ա. Կարակոս, Պ. Վիպալիս, Մ. Ապոստոլու, Բ. Իոսիֆ, Է. Անաստասիադես, Ա. Դեոկոսմիդես, Լ. Գեորգիու, Ն. Ջոզրաֆիդես, Է. Մանուկիդիս, Ի, Պապուլիս, Պ. Կոստանդինու, Պ. Մամարու, Ն. Աթանասիու, Ն. Դիմու, Խ. Բասիլիու, Թ. Պրոդրոմու, Ն. Դիմիտրիու, Բ. Մաֆաիդարիս, Ս. Օկուսու, Դ. Մաֆիդ, Թ. Դիմիտրիու, Ս. Գրեգորիու, Գ. Տոպիու, Դ. Ռոմոնոսու և Զ. Իզնապիու: Տե՛ս Les Persécutions antihelléniques en Turquie..., p. 36-37.

567 Το Μαρτυριον του Ποντου..., σελ. 8-12.

568 Նույների ցեղասպանությանը վերաբերող մեզ ծանոթ ուսումնասիրությունների մեջ հույն մտավորականության ոչնչացման խնդրի լուսաբանման վրա հապուկ շեշտ չի դրվում՝ ի փարբերություն արևմտահայության ցեղասպանությանը նվիրված պատմագիտական գրականության: Դրա բացառություններից մեկը, թերևս, հենց հաշվեհարդարի միասնական օրվա բացակայությունն է:

հոգնածությունից և հիվանդություններից, քանի որ նրանց համար վերջնական «կանգառ» չկար, գոյություն չունեք «հունական Աուշվից»։ Դրա փոխարեն հույների փեղահանությունը նա համարում էր «Աուշվից՝ ճանապարհին»⁵⁶⁹։ Ընդհանուր առմամբ համաձայնելով հույն հեղինակի հետ՝ այնուամենայնիվ, պետք է ընդունել հույների «համակենտրոնացման ճամբարների» գոյության փաստը։ Չնայած դրանք չեն եղել շարք խոշոր և մեծաթիվ, սակայն դրանց գոյության փաստն ակնհայտ է⁵⁷⁰։

Այսպես կա աչքի զարնող մի կարևոր հանգամանք ևս։ Այս փարբերությունը ժամանակակիցները նկատել են նաև՝ համեմատելով հայոց ողբերգության հետ։ Համեմատելով հայերի կոտորածները և հույների փեղահանությունները՝ Հունական նպաստամարտից կոմիտեի հաղորդագրություններում նշվում էր, որ «կոտորածներն ավելի մեղմ էին՝ համեմատելով արտաքսման կտրանքների և սարսափների հետ։ Հույները չեն կոտորվել նույն արագությամբ, ինչ որ հայերը, բայց նրանք բշվել են այն շրջաններ, ուր նրանք սնունդ չէին կարող հայթայթել։ Նրանց ճանապարհը ծածկվում էր դիակներով։ Արտաքսումը, պարզվում է, ավելի արդյունավետ է, քան կոտորածը՝ ավերելու և կործանելու համար...»⁵⁷¹։ Անշուշտ, համեմատությունն ունի սուբյեկտիվ կողմ, սակայն այսպես կարևորն այն է, որ ակնհայտ է դառնում, որ հույների ոչնչացման մեխանիզմներում հատուկ փոքր է հատկացվել այնպիսի պայմանների ստեղծմանը, որը հանգեցնում է մահվան (սննդի և ջրի, ինչպես նաև համապատասխան կենսապայմանների և բժշկական օգնության բացակայություն)։ Այս հանգամանքն առկա էր նաև հայերի ոչնչացման դեպքում կիրառված մեխանիզմներում, սակայն ժամանակի հունական աղբյուրները հատուկ շեշտում են այս փաստը։ Այսինքն՝ հույներին շարք դեպքերում ոչ թե կոտորել են, այլ մահվան դադարապարտել՝ ծանր պայմաններ ստեղծելով նրանց համար, ինչը Միավորված ազգերի կազմակերպության 1948 թ. «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պարօժի մասին» կոնվենցիայի համաձայն՝ նույնպես ցեղասպանության իրականացման միջոցների ցանկում է նշված⁵⁷²։

Բացի այդ կան մի շարք «սուբյեկտիվ» փարբերություններ՝ կապված

569 Μακκίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων..., σελ. 197-198.

570 Այդ մասին արդեն խոսվել է այս աշխատանքի երկրորդ գլխում։

571 Nikolaos Hlamides, The Greek Relief Committee: America's Response to the Greek Genocide, Genocide Studies and Prevention, Volume 3, No. 3, December 2008, p. 378.

572 http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml

աշխարհագրական տեղանքի, իրագործողների «նվիրվածության» և այլ պատճառների հետ: Մասնավորապես աշխարհագրական տեղանքի դերը չպետք է թերագնահատել, քանի որ հույների բնակության ավանդական շրջաններն ավելի մոտ էին Եվրոպային, ինչը, որոշակիորեն «կաշկանդող» դեր է կատարել թուրքերի համար:

Ցեղասպանության իրագործողների առումով առավել աչքի են ընկնում ընդհանրությունները: Իրագործողը Թուրքիան է՝ երկաթուղբական և քեմալական վարչակարգերի տեսքով և դրանց գլուխ կանգնած գործիչներով⁵⁷³:

«Փամասնակագրական» համեմատություն:

Չնայած երկու ժողովուրդների տեղահանություններն ու կոտորածները հիմնականում իրագործվեցին Առաջին համաշխարհային և 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին, այնուամենայնիվ նկատելի են որոշակի տարբերություններ: Հույների տեղահանություններ և ջարդեր տեղի ունեցան մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը,

573 Հույների ցեղասպանության գլխավոր իրագործողներն են 1. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդներ Մեհմեդ Թալեաթը (1874-1921), Իսմայիլ Էնվերը (1881-1922), Ահմեդ Ջեմալը (1872-1922): Իսկ նրանց քաղաքականությունը շարունակեց արդեն Մուստաֆա Քեմալը (1881-1938): Բացի նրանցից «աչքի են ընկել» նաև բազմաթիվ այլ գործիչներ, որոնցից են. ա) Դոկտոր Մեհմեդ Նազըմը (1872-1926), ում մասին թուրք գեներալ Շերիֆ փաշան նշում է, որ նա համոզված կողմնակիցն է բոլոր քրիստոնյաների ոչնչացման ընդհանրապես, և հույների՝ մասնավորապես, բ) Մեհմեդ Ռեշիդ բեյ (1873-1919), ով ռազմական բժիշկ էր և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության չորս հիմնադիրներից մեկը: Նեց նա է պարասխանաբու 1913 թ. հուլիս-1914 թ. հուլիս ընկած հարվածում Կարեսիի հույների բռնազաղթի համար, գ) Էշրեֆ Մ. Կուշուբաշը (1873-1964), նա մեծ դերակատարություն ունեցավ Փոքր Ասիայի Էգեյան ծովափը հույներից մաքրելու, հույն տղամարդկանց աշխարանքային գումարտակներում տեղավորելու գործում, դ) Ջեմալ Ազմի (1866-1922), ով Տրապիզոնի կառավարիչն էր և աչքի ընկավ այդ շրջանում ինչպես հակահայկական, այնպես էլ հակահունական և հակաասորական քաղաքականություն վարելով: Նա պարասխանաբու է հազարավոր մարդկանց և բազմաթիվ գյուղերի ոչնչացման համար, ե) Թուփալ Օսման (1883-1923), այս անձն ունեցել է չափազանց մեծ դերակատարություն Տրապիզոնի և Պոնտոսի գրեթե ամբողջ շրջանի հույների տեղահանությունների և կոտորածների գործում: գ) Նուրեդդին փաշա (1873-1932), եղել է Ամասիայի «Անկախության դափարանի» հիմնադիրը, պարասխանաբու է 1921 թ. սեպտեմբերին հույն մտավորականության ոչնչացման, ինչպես նաև 1922 թ. Զմյուռնիայի հույների և հայերի կոտորածի համար:

շարունակվեցին պարերագմի ողջ ընթացքում (հարկապես՝ 1916 թ. սկսած) և գազաթնակերին հասան քեմալականների օրոք: Նայերի դեմ իրագործված բուն կոտորածները գազաթնակերին հասան 1915 թ.: Քեմալականներն «ավարտին հասցրին» Նայոց ցեղասպանության ծրագրի կենսագործումը: Նույների դեպքում ամենակործանիչ հարվածը հասցվեց հենց քեմալականների օրոք: Խոսքը վերաբերում է Զմյուռնիայի 1922 թ. կոտորածին:

Ներկանքների համեմատություն:

1914-1923 թթ. թուրքական երկու վարչակարգերի կողմից քրիստոնյաների նկատմամբ իրականացված ցեղասպան քաղաքականության հեղանակը եղավ երկու ժողովուրդների՝ մի դեպքում արևմտահայության, մյուս դեպքում օսմանահայաբակ հույների հայրենագրումը: Նրանց պարճառովեց ահռելի մարդկային, նյութական և հոգեբանական կորուստ: Թուրքիայում մնացին սակավաթիվ հայեր և հույներ, ովքեր հիմնականում բնակվում էին Առստրանդնուպոլսում: Ներկանքների առումով գլխավոր փարբերությունը գաղթականների փարածման աշխարհագրությունն է: Չնայած մեծաքանակ հույներ (գլխավորապես Պոնտոսից) գաղթեցին Ռուսաստան, նախկին խորհրդային հանրապետություններ և ԱՄՆ, այնուամենայնիվ նրանց ճնշող մեծամասնությունը հանգրվան գտավ Նունաստանում: Իսկ հայերի հոծ զանգվածներ փարածվեցին աշխարհով մեկ՝ ԱՄՆ-ից մինչև Ավստրալիա:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Բալկանյան պատերազմների ավարտից մինչև Լոզանի կոնֆերանսն ընկած ժամանակահատվածում (1913-1923 թթ.) երիտթուրքերի և քեմալականների կողմից Օսմանյան կայսրության հույն հպարակների նրկարմամբ իրականացվեց զանգվածային փեղահանությունների ու կոտորածների քաղաքականություն, որի հետևանքով պարսկականորեն հունարենակ Փոքր Ասիան դարարկվեց հույներից: Եթե Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ հույն բնակչության թիվը շուրջ 2.5 միլիոն էր, ապա Թուրքիայում 1927 թ. անցկացված մարդահամարի համաձայն մնացել էր ընդամենը 120.000 հույն:

Նույների փեղահանություններն ու ջարդերը, ընդհանուր առմամբ, Օսմանյան կայսրությունում երիտթուրքերի, ինչպես նաև քեմալականների կողմից իրականացված հակաքրիստոնեական քաղաքականության մի մասն էին կազմում, որի գլխավոր նպատակը քրիստոնյա հպարակների՝ հայերի, հույների և ասորիների ոչնչացումն էր:

Բազմաթիվ հույն հեղինակների մոտ երկար ժամանակ միտում է եղել հակահունական քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության փարքեր մասերում՝ մասնավորապես մերձսևծովյան հարվածում (Պոնտոս) և Զմյուռնիայում դիտարկել որպես առանձին երևույթներ: Դա մեծապես պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հարցի բարձրացմամբ հիմնականում զբաղվել են պոնտոսցի կամ զմյուռնիացի հույների ազգային կազմակերպությունները: Վերջին փաստանյակներին արդեն փորձ է կատարվում դրանք դիտարկել որպես մեկ ամբողջություն: Պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ փեղահանություններ և կոտորածներ փեղի են ունեցել նաև Արևելյան Թուրքիայում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի փարքեր շրջաններում:

Թուրքիայում հակահունական քաղաքականությունը միջազգային իրավունքի փեսանկյունից վերջնական գնահատականի և դատապարտման դեռևս չի արժանացել: Սակայն, հիմք ընդունելով ՄԱԿ-ի կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պարժի մասին» կոնվենցիան, այսօր մի շարք գիտնականներ և միջազգային կազմակերպություններ Թուրքիայում 1914-1923 թթ. հույների դեմ իրագործված զանգվածային փեղահանություններն ու կոտորածները համարում են ցեղասպանություն: Մինչև Ռ. Լեմկինի կողմից «ցեղասպանություն» (Genocide) եզրի շրջանառության մեջ դնելն Օսմանյան կայսրությունում հույների ոչնչացումը հայտնի է եղել «կոտորած» (հուն.՝ η Σφογύ), «Մեծ

աղետ» (հուն.՝ Μεγάλη Καταστροφή), «Մեծ ողբերգություն» (հուն.՝ Μεγάλη Τραγωδία) որակումներով: Այս առումով հարկապես բացառիկ նշանակություն ունեցավ Ցեղասպանագետների միջազգային ընկերակցություն կազմակերպության կողմից 2007 թ. դեկտեմբերի 1-ին ընդունված բանաձևը, որում մասնավորապես նշվում էր, որ Թուրքիայում 1914-1923 թթ. հայերի, ասորիների, Պոնտոսի և Անապոլիայի հույների դեմ իրագործված քաղաքականությունը որակվում է որպես ցեղասպանություն:

1998 թ. Հունաստանի խորհրդարանը որոշում ընդունեց, որով այդ քաղաքականությունը որակվեց ցեղասպանություն, և հիշատակի օր հայտարարվեց սեպտեմբերի 14-ը (խորհրդարանի նախորդ՝ 1994 թ., որոշումը վերաբերում էր միայն Պոնտոսի հույներին): Նմանապիսի որոշումներ ընդունվեցին ԱՄՆ մի շարք նահանգների կողմից: Հունական ողբերգության միջազգայնացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ 2010 թ. մարտի 11-ին Շվեդիայի խորհրդարանի որոշումը, որի համաձայն՝ Թուրքիայում 1914-1923 թթ. հայերի, ասորի-քաղղեացիների և պոնտոսցի հույների նկատմամբ կիրառված գործողությունները համարվեցին ցեղասպանություն:

1922-1923 թթ. Լոզանի կոնֆերանսը և դրա շրջանակներում ստորագրված «Թուրքիայի և Հունաստանի բնակչության փոխանակման վերաբերյալ» պայմանագիրը ըստ էության «օրինականացրեցին» 1914-1923 թթ. 1.500.000 հույների տեղահանությունն ու հարյուր հազարավորների կոտորածը: Չնայած այն հանգամանքին, որ պայմանագրի համաձայն Կոստանդնուպոլսի, ինչպես նաև Իմբրոս և Տենեդոս կղզիների հույները փոխանակման չենթարկվեցին, այնուամենայնիվ 1923 թ. հետո էլ չդադարեցին նրանց հալածանքները հանրապետական Թուրքիայում: Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1930 թ. Անկարայում Հունաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց մեկ այլ համաձայնագիր, որով Թուրքիան մեկ անգամ ևս ճանաչեց Կոստանդնուպոլսի, Իմբրոսի և Տենեդոսի ուղղափառ հույն բնակչությանը որպես Թուրքիայի լիիրավ քաղաքացիներ:

Ամփոփելով հույների նկատմամբ թուրքական իշխանությունների վարած քաղաքականության արդյունքները՝ ի հայտ է գալիս հետևյալ պատկերը.

20-րդ դարի սկզբին՝ մասնավորապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին, Օսմանյան կայսրությունում շարունակում էր բնակվել մեծաքանակ հույն բնակչություն: Չնայած թուրք հեղինակները չափազանց, նվազեցված են ներկայացնում կայսրության քրիստոնյա

բնակչության թվաքանակը, այնուամենայնիվ, համադրելով հունական, թուրքական, հայկական, եվրոպական և ամերիկյան աղբյուրների տվյալները, կարելի է եզրակացնել, որ նշված շրջանում կայսրությունում հույների թվաքանակը կազմում էր մոտ 2.5 միլիոն մարդ:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում հույն բնակչության իրավական դրությունը շարժման էր մյուս քրիստոնյաների՝ հայերի և ասորիների կարգավիճակին: Չնայած 19-րդ դարում Թ-անգիմաթի բազմաթիվ բարեփոխումների արդյունքում պեղական համակարգում մի շարք նշանավոր հույն պեղական գործիչներ նշանակվեցին, այնուամենայնիվ չլուծվեց իրավահավասարության խնդիրը: 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց կայսրության հույն հպարակների կողմից: Նորընտիր խորհրդարանում քրիստոնյա փոքրամասնություններից հույները ստացան ամենաշարժուն տեղերը: Բալկանյան պատերազմների վերջին շրջանում սկսվեցին հույների առաջին խոշոր տեղահանությունները և հարվածային ջարդերը: Այդ քաղաքականությունն առավել մեծ չափերով դրսևորվեց 1914 թ. գարնանը և ամռան սկզբին Փոքր Ասիայի Էգեյան ծովափի հունական բնակավայրերում և Արևելյան Թրակիայում: Երիտթուրքերը նպատակ ունեին «մաքել» նշված շրջանները հույներից՝ երկյուղելով, որ վերահաս Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ դրանք կարող են կորցնել:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Նայոց ցեղասպանությանը զուգահեռ իրականացվեցին հույների զանգվածային տեղահանություններ և կոտորածներ ինչպես Արևելյան Թրակիայում, այնպես էլ ամբողջ Փոքր Ասիայում: Իրականացման մեխանիզմների առումով դրանք բավական ընդհանրություններ ունեցան Մեծ եղեռնի հետ: 1916 թ. ապրիլից մերձսևծովյան շրջանում (Պոնտոս) հույների դեմ սկսվեցին ծավալվել հիմնական գործողությունները: Մինչև պատերազմի ավարտը հարյուր հազարավոր հույներ տեղահանվեցին: Տղամարդկանց տեղավորեցին աշխարհամարտի գումարտակներում, որին հետևեց նրանց ոչնչացումը, ապա սկսվեց խաղաղ բնակչության բռնագաղթն ու կոտորածը: Այս ամենի հետևանքով կործանիչ հարված հասցվեց նաև հույների տնտեսական դիրքերին:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրված Մուդրոսի զինադադարից հետո կայսրության տարածքում ձևավորված թուրքական ազգայնական խմբերի կողմից շարունակվեցին հույների հալածանքները: 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին նոր ուժ ստացավ հակահունական արշավը: Չնայած հունական ինքնապաշտպանական

խմբերի գոյությանը՝ Պոնտոսի գրեթե ողջ հույն բնակչությունը տեղահանվեց և կոտորվեց: Նարձակվող թուրքական բանակը 1922 թ. սեպտեմբերին գրավեց Փոքր Ասիայում չունական խոշորագույն քաղաք Զմյուռնիան և, հրդեհելով քաղաքը, կոտորեց առնվազն 100.000-120.000 հույն և հայ: Մեծ ծավալ ընդունեց հույների տեղահանությունը: Տարագիրները հիմնականում ուղղվեցին դեպի Նունասարան:

Լոզանի՝ 1922 թ. նոյեմբերից մինչև 1923 թ. հուլիս ամիսներին տեղի ունեցած կոնֆերանսում 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պայտերազմում պարտված հունական կողմը սպիտակված էր 1923 թ. հունվարի 30-ին ստորագրել «Թուրքիայի և Նունասարանի միջև բնակչության փոխանակման վերաբերյալ» պայմանագիրը, որով «իրավական» տեսք փրվեց շուրջ 1.500.000 հույների արտաքսմանը Թուրքիայից: Նունական կողմը միայն կարողացավ հասնել նրան, որ Տիեզերական պարբիարքը մնա Կոստանդնուպոլսում, իսկ քաղաքի հույն բնակչությունը զերծ մնա պայմանագրով նախատեսված փոխանակումից:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Օսմանյան կայսրությունում հույների տեղահանություններ և կոտորածներ տեղի են ունեցել երեք հիմնական շրջաններում՝ Արևելյան Թրակիա, Պոնտոս և Փոքր Ասիայի արևմտյան հատված, առավել հայտնի են Պոնտոսի և Զմյուռնիայի ջարդերը՝ երբեմն «մոռացության մարմելով» Թրակիայի, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի փարբեր շրջանների հույների հալածանքները: Ավելին՝ երկար ժամանակ միտում է նկատվել դրանք դիտարկել որպես առանձին երևույթներ:

20-րդ դարի առաջին քառորդին օսմանյան լծի տակ գրավող հայերի և հույների միջև տեղի են ունեցել համագործակցության լուրջ փորձեր: Այսպես, Նայոց ցեղասպանության ընթացքում շատ հույներ օգնության ձեռք են մեկնել բազմաթիվ հայերի, իրենց հերթին էլ վերջիններս փոխադարձաբար նեցուկ են կանգնել իրենց հավատարկից հույներին: Երկու ժողովուրդների համագործակցությունը «ինստիտուցիոնալ» բնույթ է ստանում 1918-1920 թթ.՝ Նայասարանի առաջին հանրապետության գոյության փարիներին: Դա առավելապես ակնառու էր Փարիզի հաշտության վեհաժողովում, որի ժամանակ հայկական և հունական պարտիկոլություններն իրենց պահանջները ներկայացնելիս ոչ միայն չէին խանգարում, այլև աջակցում էին միմյանց: Համագործակցության փորձեր են եղել Տրապիզոնի հույն միությունպոլիսի և Նայասարանի Հանրապետության կառավարության միջև: Հույն-թուրքական պայտերազմի փարիներին հայկական մի շարք ջոկարներ կռվել են հունական բանակի կազմում:

Նայերի և հույների տեղահանությունների և կոտորածների քա-

ղաքականության համապետքստում դիտարկելով և վերլուծելով բազմաթիվ նորահայտ փաստեր և աղբյուրներ՝ հանգում ենք այն մտքին, որ երկու ժողովուրդների նկատմամբ կիրառված «գործողություններն» ունեն էական նմանություններ և տարբերություններ: Նմանությունները հաճախ կարելի է դիտարկել որպես ընդհանրություններ: Ի վերջո, երկու ողբերգությունների բաղդատումը հնարավորություն է տալիս տեսնելու հակահունական քաղաքականության ցեղասպան բնույթը:

Նույների նկատմամբ թուրքական իշխանությունների՝ 1914-1923 թթ. իրականացրած ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով Թուրքիան հիմնականում «մաքրվեց» հույն բնակչությունից: Նամադրելով Կոստանդնուպոլսի հունական տիեզերական պատրիարքարանի, դեպքերի ժամանակակից-ականատեսների, նույնիսկ թուրք և թուրքամետր հեղինակների, ինչպես նաև ժամանակակից ցեղասպանագիտության փվյալները՝ ակնհայտ է դառնում, որ 1914-1923 թթ. Արևելյան Թրակիայում, Պոնտոսում և Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններում երիտթուրքերի և քեմալականների հակաքրիստոնեական քաղաքականության հետևանքով միայն գոհված հույների թիվը կազմում է նվազագույնը 500.000 մարդ (իսկ առավելագույնը՝ 1.000.000): Նակահունական քաղաքականության ուղղակի գոհն էր նաև Փոքր Ասիայից և Արևելյան Թրակիայից Նունաստան բռնագաղթված մոտ 1.500.000 խաղաղ բնակչությունը :

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲԼԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՅԱՆԿ

1. Սկզբնաղբյուրներ

I. Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՆԱԱ)

- 1.1. ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182:
- 1.2. ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 259:
- 1.3. ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 357(II):
- 1.4. ՆԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 36:
- 1.5. ՆԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5211:
- 1.6. ՆԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5219:

II. Կոստանդնուպոլսի Հունական Տիեզերական պատրիարքարանի փեղեկագրեր և փաստաթղթեր

- 1.7. Soteriadis G., An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor, London: Edward Stanford, Ltd., 1918.
- 1.8. The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920: Constantinople: Press of the Patriarchate, 1920.
- 1.9. Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 - 1922 [Black Book: The Tragedy of Pontus 1914 -1922], Athènes: Imprimerie Phoenix, 1922.
- 1.10. Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 - 1918, Constantinople: Press of the Greek Patriarchate, 1919.
- 1.11. René Puaux; La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie: Paris: Édition du Bulletin Hellénique, 1919.

III. Օրագրեր , հուշագրություններ, նամակներ, հուշագրեր

- 1.12. Հայկունի Պ. Ա., Թօփալ Օսման և դեպքերը Մարգուանի մեջ Զինադադարեն յետոյ, Աթենք: Տպ. «Նոր օր», 1924:
- 1.13. Մաքայան Դ., Զմյուռնիա 1922, Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը, Երևան: Նահապետ, 2005, 218:
- 1.14. Les Atrocitiés Turques au Pont-Euxin, Copie d'une lettre de S. E. l'Archevêque d'Amassia et Samsoun Germanos, Paris: Imp. Dubois et Bauer, 1918.
- 1.15. Anglo - Hellenic League, Letters on the Expulsion of Greeks from Asia Minor, and in Reply to Ill-Treatment Inflicted on Turks in Greek Macedonia, London: The Anglo - Hellenic League, 1914.

1.16. [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum Submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919.

1.17. [Ottoman Greek Parliamentary Deputies], Memorandum Presented by the Greek Members of the Turkish Parliament to the American Commission on Mandates over Turkey, New York: American - Hellenic Society, 1919.

1.18. Persecution and Extermination of the Communities of Macri and Livissi (1914-1918), Paris: Imprimerie Chaix, 1919.

1.19. Torossian S., From Dardanelles to Palestine, A True Story of Five Battle Fronts of Turkey and Her Allies and a Harem Romance, Boston: Meader Publishing Company Publishers, 1947.

1.20. Kyriakides N. G., The Tragedy of the Sea of Marmora: How the Greeks of Marmora Were Expelled from Their Homes and Scattered among the Villages around Kermasti or the Unwritten Testament of the Greeks Who Forced to Embrace Mohamedanism, New York: Relief Committee for Greeks of Asia Minor, 1918.

1.21. Karavangelis G., The Turkish Atrocities in the Black Sea Territories: Copy of Letter of His Grace Germanos, Lord Archbishop of Amassia and Samsoun, Delegation of the Pan - Pontic Congress, Manchester: Nobury, Natzio & Co. Ltd., 1919.

1.22. Ward Mark H., The Deportation in Asia Minor 1921 - 1922, London: Anglo - Hellenic League & British Armenia Committee, 1922.

2. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ

2.1. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923) (Պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ), Երևան, 1972:

2.3. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Ս. Գ.Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան: Հայաստան, 1991:

2.4. Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920), թարգմանություն հունարենից Ն. Բարթիկյանի, Երևան: Հեղինակային հրատ., 1998:

2.5. Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895, М.: Тип.-литогр. т - ва И. Н. Кушнерев, 1896.

2.6. Greek Ministry for Foreign Affairs, Persecution of the Greek Population in Turkey since the Beginning of the European War: According to Official Reports of Hellenic Diplomatic and Consular Agents, London:

Constable & Co. Ltd., 1918.

2.7. Baltazzi G., Les Atrocités Turques en Asie Mineure et dans le Pont, Athènes, 1922.

2.8. L'extermination des Chrétiens d'Orient: Faits, Documents et Témoignages Anglais et Américains, Paris: P. Thévoz, 1922.

2.9. Les Persécutions antihelléniques en Turquie, depuis le début de la guerre Européenne: D'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires, Paris: Bernard Grasset, 1918.

2.10. Les Grecs en Turquie: Deux Articles, traduits de l'Anglais, de la Revue The New-Europe, de Londres (Nos des 14 et 21 novembre), Paris: Imprimerie Chaix, 1918.

2.11. Lausanne Conference on Near East Affairs 1922 – 1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, London: Publ. by His Majesty's stationery office, 1923.

2.12. Noradoungian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Deuxième (1789-1856), Paris: Cotillon a. o., 1900.

2.13. Noradoungian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Troisième (1856-1878), Paris: Cotillon a. o., 1902.

2.14. Oeconomos L., The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom, A File of Overwhelming Evidence, Denouncing the Misdeeds of the Turks in Asia Minor and Showing their Responsibility for the Horrors of Smyrna, London: George Allen & Unwin Ltd., 1922.

3. Աշխատություններ

Նայեքեմ

3.1. Ալպոյանճեան Ա., Պարմութիւն Եվրոպիոյ Նայոց, Կահիրե:Նոր սարդ տպ., 1952:

3.2. Ակցողլու Յ., Անիծված առյուծի բնաջնջումը: Մեր Անապոլիայի հելլենականության մեթոդավորված բնաջնջման գործընթացի իրար հաջորդող փուլերը (Նուն. թարգմ.՝ Լ. Վարդանյան, Խմբ. Ս. Գրքաշարյան), Երևան: Ճարտարագետ, 2007:

3.3. Անանյան Ա., Նայոց ցեղասպանության ժխտման նոր փորձ, Թուրքական պարմական ընկերակցության «Նայեր, աքսոր և գաղթ» աշխատության մասին, Եր.: ՏՏ ԳԱԱ Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2005:

3.4. Անտոնյան Ա., Մեծ ոճիրը: Նայկական վերջին կոպորածները և Թալեաթ փաշա, Եր.: Արևիկ, 1990:

3.5. Թեոդիկ, «Ամենուն փարեցոյցը», ԺՁ փարի, Կ. Պոլիս: Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1922:

3.6. Թեոդիկ, «Ամենուն փարեցոյցը», Փարիզ: Տպ. Յ. Բ. Թիրապեան, 1924:

3.7. Ինճիկյան Ն. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ-փնդեսական ակնարկ, Եր.: Նայաստան, 1984:

3.8. Լեփսիուս Եօհաննէս, Գաղարհի Տեղեկագիր. Նայաստանի Ջարդերը, (Թարգմ. Մ. Շամփանճեան), Կ. Պոլիս: Տպ. Յ. Ասատուրեան եւ որդիք, 1919:

3.9. Խոսրոսա Ա., Ասորիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից թյուրքաբնակ վայրերում (XIX դարի վերջ - XX դարի առաջին քառորդ): - Եր.: Նդիհնակային հրատարակություն, 2004:

3.10. Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. - 1914 թթ.), Եր.: ՆՆ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999:

3.11. Կիրակոսյան Զ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Նայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան: Նայաստան հրատ., 1978:

3.12. Կոկինոս Պ., Նունահայ գաղութի պատմությունից (1918-1927), Երևան: ՆՄՄՌ ԳԱ հրատ., 1965:

3.13. Նայկական հարց, հանրագիտարան, Երևան, 1996:

3.14. Նասրաթյան Մ. Ա., Օրեշկովա Ս. Ֆ., Պերրոսյան Յու. Ա., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան: Երևանի համալսարանի տպ., 1986, էջ 49:

3.15. Նովհաննիսյան Ռ. Գ., Նայաստանի Նանրապետություն, Նափոր I. Առաջին փարին, 1918-1919 (ՆՆ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., Խմբ. Ա. Խառապյան), Եր.: Տիգրան Մեծ, 2005:

3.16. Մ. Ա(վեպիսյան), Թուրքիայի հայերն ու իրենց դրացիները, Մարսել: Նրպ. տպ. Մ. Փորթուգալեան, 1890:

3.17. Մակարեան Ա., Յուշագիրք Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու, Սելանիկ: Տպ. «Նորիզոն» օրաթերթի, 1929:

3.18. Մեր Զմիւռնիան և շրջակայ քաղաքները, Նյու-Յորք: Զմիւռնիահայ միութեան տպ., 1960:

3.19. Նանսեն Ֆ., Խաբված ժողովուրդ, Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակատարի հեղափոխական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Նայաստան, (Թարգմ. և առաջաբանը Է. Մակարյան), Երևան: Գասպրինյ, 2009:

3.20. Շաքարյան Ա., «Արյան հարկը» Օսմանյան կայսրությունում.

Դեվշիրմե, Եր.: Նեղինակային հրատարակություն, 2006:

3.21. Պառայի Ն., Սարսափի երկրին մէջ: Նահապակ Նայասարան (Թարգմ.՝ Միքայել Շամբանճեան), Կ. Պոլիս: Տպագր. Յ. Ասափորեան եւ որդիք, 1919:

3.22. Պիպեոճեան Ա., Օսմանեան պետութիւն, Կ. Պոլիս: «Նայրենիք», 1913:

3.23. Ռեկյու Է., Լազիսարան, Նայասարան եւ Քյուրդիսարան: Կիլիկիա, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք եւ Պաղեստին, Վաղարշապատ: Մայր արոռ րպ., 1893:

3.24. Սապահ-Գիւլեան Ս., Պարասխանապոսները, Փրավիպրէնս: ՄԴ Ննչ. կուս. Ամերիկ. շրջ. գործ. հանձն., 1916:

3.25. Սաֆրասարյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Յեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Եր.: «Լուսակն» հրատ., 2009:

3.26. Սիմոնյան Նր., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունն ու քաղաքականությունը, Եր.: Նայասարան, 1986:

3.27. Փափագյան Ավ., Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915), Երևան: «Զանգակ-97», 2002:

3.28. Քիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին, Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1988:

3.29. Քոսեան Յ., Նայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, Ն. Ա. Զմիւռնիա եւ Նայք, Վիեննա: Մխիթ. րպ., 1899:

3.30. Քոսեան Յ., Նայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, Ն. Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին գլխավոր քաղաքներն ու Նայք, Վիեննա: Մխիթ. րպ., 1899:

3.31. Քսենոփոն, Անաբասիս (Թարգմ.՝ Սիմոն Կրկյաշարյան), Երևան: ՆՄՄԿ Գիտ. ակադ. հրատ., 1970:

Բ. Ռուսերեն

3.32. Авакян А., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван: Гитутюн, 1999.

3.33. Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX в). Отв. ред. Г. Аветисян - Ер: Издательство “Гитутюн” НАН РА: 2001.

3.34. Акчам Т., Турецкое национальное “Я” и Армянский вопрос, Москва: АО “Арно-Никс”, 1995.

3.35. Арш Г., Этеристкое движение в России, Освободительная борьба

греческого народа в начале XIX в. и русско – греческие связи, Москва: Наука, 1970.

3.36. Арш Г., Тайное общество “Филики Этери”, Из истории борьбы Греции за свержение османского ига, Москва: Наука, 1965.

3.37. Балканские исследования. Вып. 11, Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX-XX вв.), М.: Наука, 1989.

3.38. Восточный вопрос во внешней политике России, Конец XVIII - начало XX в., Москва: Наука, 1978.

3.39. Галкин И. С., Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905-1912 гг., Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1960.

3.40. Дружинина Е., Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1955.

3.41. Инджикян О. Г., Буржуазия Османской империи, Ер.: Изд-во АН Арм. ССР, 1977.

3.42. История Дипломатии (под редакцией ак. В. П. Потемкина), Том второй, Дипломатия в новое время (1872 – 1919 гг.), Москва: Госполитиздат, 1945.

3.43. Мак-Коан К., Наш новый протекторат. Описание географических, этнографических и экономических свойств Турецкой Азии, М.: Унив. Тип., 1884.

3.44. Кемаль М., Путь новой Турции 1919-1927, т. 1, Первые шаги национально-освободительного движения 1919, Москва: Литиздат, 1929.

3.45. Корсун Н. Г., Греко – Турецкая война 1919 – 1922 гг., Москва: Гос. Военное изд. Наркомата Обор. СССР, 1940.

3.46. Малкидис Ф., История Греков Понта, Александрополис: Изд. Союз. Репатриантов Области Эврос, 2010.

3.47. Миллер А. Ф., Краткая история Турции, Москва: Госполитиздат, 1948.

3.48. Международные отношения на Балканах, 1815-1830 гг., Москва: Наука, 1983.

3.49. Нарочницкая Л., Россия и национально-свободительное движение на Балканах 1875-1878 гг., Москва: Наука, 1979.

3.50. Никитина Т. В., Греция накануне Первой мировой войны, особенности внутривосточного развития, Москва: Изд-во МГУ, 1984.

3.51. Новичев А., Турция. Краткая история, Москва: Наука, 1965.

3.52. Ованнисян Р. Г., Международные отношения Республики

Армения, 1918 – 1920 гг. (Пер. с англ. Г. Г. Махмурия); Институт истории НАН Армении. – Ер.: Тигран Мец, 2007.

3.53. Петросян Ю., Османская империя, могущество и гибель, Москва: Наука, 1990.

3.54. Розен Д., История Турции от победы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 году.- Часть 2: От вступления на престол Абдул-Меджида до Парижского трактата в 1856 году., СПб., 1872.

3.55. Сафрасян Р., Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в), Ереван: Изд- во АН Арм. ССР, 1985.

3.56. Сенкевич И., Россия и Критское восстание 1866-1869 гг., Москва: Наука, 1970.

3.57. Убичини М. А., Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, (Пер. с франц.), СПб: Тип. П. Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1854.

3.58. Улунян Ар., Политическая история современной Греции, Москва: ИВИ РАН, 1998.

3.59. Харалампидис М., Фотиадис К., Понтийцы, Право на память, Салоники: Изд. “КЕПОМЕ”, 2004.

3.60. Шамсутдинов А. М., Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923 гг., Москва: Наука, 1966.

3.61. Шеремет В., Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в., М.: Наука, 1986.

3.62. Шеремет В. И., Турция и Адрианопольский мир 1829 г.: Из истории Восточного Вопросы, Москва: Наука, 1975.

Բ. Անգլերեն

3.63. Ahmad Feroz, The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908 – 1914, Oxford: Clarendon, 1969.

3.64. Alexandris A., The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974, Athens: Centre for Asia Studies, 1992.

3.65. Akçam T., A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, London: Constable, 2007.

3.66. Armenian Pontus, The Trebizond-Black Sea Communities (edited by Richard G. Hovannisian), California: Mazda Publishers, Inc., 2009.

3.67. Barton J., Story of Near East Relief (1915-1923)“An Interpretation, New York: Macmillan, 1930.

3.68. Bierstadt E. H., *The Great Betrayal, A Survey of The Near East Problem*, New York: Robert M. McBride and Company, 1924.

3.69. Boyajian D. H., *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide*. Westwood, New Jersey: Educationed Book Crafters, 1972.

3.70. Charalambidis M., *The Pontian Question in the United Nations*, Thessaloniki: Pontian Society of Thessaloniki “Euxinos Leschi”, 2004.

3.71. Churchill W., *The World Crisis-The Aftermath*, New York: Charles Scribner’s Sons, 1929.

3.72. *Crossing the Aegean, An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, /Edited by Renée Hirschon/, New York–Oxford: Berghahn Books, 2006.

3.73. Dadrian V., *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence - Oxford: Berghahn Books, 1995.

3.74. Dadrian V., *Warrant For Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, New Brunswick: Transaction Publish., 1999.

3.75. Economides D. E., *The Pontus and the Right Claims of its Greek Population: Topographical, Ethnographical and Historical Study: With Two Maps and Various Statistics*, Constantinople: Imprimerie Française Léandre Mourkidès, 1920.

3.76. David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim - Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I*, Piscataway, NJ:Gorgias Press, 2006.

3.77. Greene Fr., *Armenian Massacres or The sword of Mohammed*, Washington: American Oxford Publ., 1896.

3.78. Hassiotis I., *The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896)*, Texas- Austin: Neo-hellenika 4, 1981.

3.79. Housepian M., *Smyrna 1922, The Destruction of a City*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1971.

3.80. Hovhannisyan N., *The Armenian Genocide, Armenocide –The Most Genocidal Genocide*, In *Ten Languages of the World*, Yerevan: «Zangak-97», 2009.

3.81. Hovannisian R., *Armenia on the Road to Independence 1918*, Berkley - Los Angeles: University of California press, 1967.

3.82. Horton G., *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers, with the True Story of the Burning of Smyrna*, Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company Publishers, 1926.

//

3.83. Howard Harry N., *The Partition of Turkey, A Diplomatic History 1913-1923*, New York; Howard Fertig, 1966.

3.84. Karpat K. H., *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985.

3.85. King W. H., *Turkish Atrocities in Asia Minor*, Washington: United States Government Printing Office, 1992.

3.86. Kofos Evangelos, *Greece and the Eastern Crisis 1875-1878*, (With a Foreword by W. N. Medlicott), Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1975.

3.87. Krikorian M. K., *Armenians in the Service of Ottoman Empire 1860-1908*, London: Routledge & Kegan Paul, 1977.

3.88. Ladas S., *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Company, 1932.

3.89. London Committee of Undreamed Greeks, *The Liberation of the Greek People in Turkey*, Manchester: Norbury Natzio & Co., 1919.

3.90. Marriott J. A. R., *The Eastern Question, A Historical Study in European Diplomacy*, Oxford: Clarendon Press, 1951.

3.91. McCarthy J., *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York and London: New York University Press, 1983.

3.92. Melson R., *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.

3.93. Milton G., *Paradise Lost: Smyrna 1922, The Destruction of a Christian City in the Islamic World*, New York: Basic Books, 2008.

3.94. Morgenthau H., *Ambassador Morgenthau's Story*. Garden City-New York: Doubleday, Page & Co., 1918.

3.95. Morgenthau H., *I was sent to Athens*, New York: Doubleday, Doran & Co., 1929.

3.96. Morgenthau H., *Secrets of The Bosphorus*, London: Hutchinson & Co., 1918.

3.97. Murat J., *The Great Extripation of Hellenism and Christianity in Asia Minor, the Historic and Systematic Deception of World Opinion Concerning the Hideous Christianity's Uprooting of 1922*, Miami-Florida: A Triantafillis publ., 1999.

3.98. Naayem J., *Shall this Nation Die*, New York: Chaldean Rescue, 1921.

3.99. Pallis A. A., *Greece's Anatolian Venture and After, A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of Greek Expedition to Asia Minor (1915-*

1922), London: Methuen, 1937.

3.100. Papadopoulos A., Persecution of the Greeks in Turkey before the European War, New York; Oxford University Press American Branch, 1919.

3.101. Pears E., Turkey and Its People, London: Methuen & Co., 1912.

3.102. Photiades K., The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks: Tübingen: Union of the fighters for the Liberation of the Greek Lands seized by Turkey, 1987.

3.103. Rummel R., Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder since 1900, Munster: Lit, 1998.

3.104. Sacher H., The Emergence of the Middle East: 1914-1924, New York: Alfred A. Knopf, 1969.

3.105. Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2 : Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge - London-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 1977.

3.106. Smith M. L., Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922, New York: St. Martin's Press, 1973.

3.107. Tashjian J., Turkey: Author of Genocide, The Centenary Record of Turkey 1822-1922, Boston-Massachusetts: 212 Stuart Street, 1965.

3.108. Three Genocides, One Strategy: Colloquium Proceedings: Thessaloniki: Kyriakides Brothers S. A., 2008.

3.109. Toynbee A. J., The Western question in Greece and Turkey. A study in the contact of civilizations, London: Constable and Co., 1922.

3.110. Tsirkinidis H., "At last we uprooted them..." The Genocide of Greeks of Pontos, Thrace and Asia Minor, through the French Archives, Thessaloniki: Kyriakides Brothers, 1999.

3.111. [Manchester League of Unredeemed Hellenes], Turkey's Crime: Hellenism in Turkey, Manchester: Norbury, Natzio & Co., 1919.

3.112. Walker Chr., Armenia: The Survival of a Nation, New York: St. Martin's Press 1980, 446 p.

3.113. Yale W., The Near East, A Modern History, Michigan: The University of Michigan Press, 1958.

3.114. Zürcher E. J., The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926: Leiden: E. J. Brill, 1984.

Γ. Θριαιική

- 3.115. Cuinet V., La Turquie d'Asie, vol. 2, Paris: Leraux, 1892.
- 3.116. Driault E., La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours, Paris: Felix Alcan, 1898.
- 3.117. Maccas L., L'Hellénisme de l'Asie Mineure: Son histoire, sa puissance, son sort, Paris-Nancy: Berger-Levrault, 1919.
- 3.118. Mandelstam A., Le Sort de l'Empire ottoman, Lausanne – Paris: Payot et cie, 1917.
- 3.119. Svoronos N., Histoire de la Grèce moderne, Paris: Presses Universitaires de Paris, 1964.

Δ. Γεωγραφική

- 3.120. Διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία: Αυθεντικά εκθέσεις και επίσημα κείμενα: Έκκλησις προς το ελληνικόν γένος και την δημοσίαν Γνώμην του πεπολιτισμένου κόσμου, Επιτροπή των εν Μυτιλήνη Μικρασιατών Προσφύγων, Αθήνα: Πανελληνίου Κράτους, 1915.
- 3.121. Λαμέρας Κ., Η Περί Μικράς Ασίας και των εν Αυτή Κρυπτοχριστιανών, Αθήνα: Τυπογραφείου Γ. Η. Καδέργη & Σίας, 1921.
- 3.122. Μαλκίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αιγαίον, 2010.
- 3.123. Το Μαρτυριον του Ποντου, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, Αθήνα: Αλεξ. Βιτσικουακη, 1922.
- 3.124. Ενεπεκίδης Π. Κ., Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918), Αθήνα: Συλλόγου Ποντίων Αργοναύται-Κομνηνοί, 1962.
- 3.125. Ραμαζιάν Σ., Ιστορία των Άρμενο - Έλληνικών στρατιωτικών σχέσεων καί συνεργασίας, Αθήνα: Εκδοτική Παραγωγή 2010. [Γλωσσική Ομάδα, Στοιχειώδη κειμήλια των κειμένων της ιστορίας της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου, 2010] :
- 3.126. Φωτιάδης Κ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων Για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2004.
- 3.127. Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, Θεσσαλονίκη: Εκδότικος Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1988.
- 3.128. Φωτιάδης, Κωνσταντίνος Ε.; Χαραλαμπίδης, Μιχάλης, Πόντιοι: Δικαίωμα στη μνήμη, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ποντιακών Μελετών, 1987.

Զ. Չիրապարակված աշխատություններ

3.129. Hofmann T., Co-Victims in Genocide: The Christians during the last decade of Ottoman Rule.

4. Պարբերական մամուլ

4.1. «Արօր», Ա փարի, N6, 1910, էջ 184:

4.2. «Բիւզանդիոն», ապրիլի 14, 1914; 2 հունիսի, 1914; 5 հունիսի, 1914; 9 հունիսի, 1914:

4.2. Վերջին լուր, 6 հունիսի, 1921; 22 հունիսի, 1921:

4.3. “The New York Times”, 21 օգոստոսի 1916; 21 մարտի 1919; 10 հուլիսի 1921; 22 սեպտեմբերի 1922; 24 սեպտեմբերի 1922; 27 սեպտեմբերի 1922:

4.4. “The Times”, 21 մարտի 1919; 26 հոկտեմբերի 1921; 8 հունիսի 1922:

4.5. “The Scotsman”, 19 հունիսի 1914; 11 հունվարի 1915, 15 հուլիսի 1915; 18 օգոստոսի 1921; 12 սեպտեմբերի 1921; 7 հոկտեմբերի 1921:

5. Հոդվածներ և հրապարակումներ

5.1. Ավագյան Ա., Պանթյուրքիզմի՝ գաղափարախոսության ընդունումը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ և չորրորդ համագումարներում, «Նայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր», Երևան, 1995, հ. 3, էջ 5-20:

5.2. Անասյան Ն., Նայ-հունական ազարագրական պայքարի մի էջ Կանդիայի պատերազմի շրջանից (XVII դար), ՆՄՄԳ ԳԱ «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1954, թիվ 3, Երևան: ՆՄՄՈ ԳԱ հրատ., էջ 85 - 99:

5.3. Բարթիկյան Հր., Ռուսաստանի և Խորհրդային Միության հույները: Վերաբնակեցումներ և տեղահանություններ: Պատմա-քանասիրական հանդես, 1999, թիվ 2-3, Երևան: ՆՄ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 397 - 407:

5.4. Բարթիկյան Հ. Մ., Հունական «Տիդրա» հանրագիտարանը Նայաստանի և հայերի մասին, Պատմա - քանասիրական հանդես, 1981, թիվ 2, Երևան: ՆՄՄԳ ԳԱ հրատ., էջ 290 - 299:

5.5. Զուլայյան Մ Կ., «Դեվշիրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրությունում ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, Պատմա-քանասիրական հանդես, 1959, թիվ 2-3, Երևան: ՆՄՄՈ ԳԱ հրատ., էջ 247 - 256:

5.6. Համբարյան Ա., Արևմտահայերի թվաքանակի հարցի շուրջ, *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 1969. թիվ 2, Երևան: Համալսարանի հրատ., էջ 98 - 114:

5.7. Հայկական հարցը Հաշտության կոնֆերանսի առաջ, *Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր*, թիվ 5, Երևան: Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2002, էջ 154-167:

5.8. Հայկական հարցը Հաշտության կոնֆերանսի առաջ, *Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր*, թիվ 6, Երևան: Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2002, էջ 105-118:

5.9. Միրզոյան Կ., Թուրքիայում ազգայնական շարժման հարցի շուրջ 1918-1919 թթ., *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, Եր.: ՆՂ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., պր. XVI, 1996, էջ 125-142:

5.10. Քիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը, *«Լրաբեր» հասարակական գիտությունների*, թիվ 8, 1970, Երևան: ՆՍՄ ԳԱ հրատ., էջ 11 - 16:

5.11. Քիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերություններն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1913-1914), *«Լրաբեր» հասարակական գիտությունների*, 1976, թիվ 10, Երևան: ՆՍՄ ԳԱ հրատ., էջ 32 - 41:

5.12. Улуян Ар., К истории армяно-греческих отношений в 1918-1919 гг., Историко-филологический журнал, 1987, N4, Ереван: Изд. Акад. Наук. Арм. ССР, с. 230 – 233.

5.13. Adalian R. P., “Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment of Minorities in Wartime: the United States Archival Evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire”, *Journal of Genocide Research* (2001), 3(1), pp. 31–48.

5.14. Dadrian V. N., “The Determinants of the Armenian Genocide”. Working Paper GS 02. Yale Center for International and Area Studies. H. F. Guggenheim Foundation, 1998, pp. 1 – 32.

5.15. Dadrian V., “Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources” –Genocide: A Critical Bibliographic Review, Vol. 2 (ed. Israel Charny), New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1991, pp. 86-138.

5.16. Dadrian V. N., “Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide,” *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, /ed. Richard G. Hovannisian/ New York: St. Martin’s Press, 1992, pp. 280-310.

5.17. Karajian S. J., An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915-1918, *The Armenian Review* 25 (Winter 1972), pp. 3 – 44.

5.18. Hassiotis I., ”The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)”, *The Armenian Genocide; History, Politics, Ethics* (ed. R. Hovannisian), New York: St. Martin’s Press, 1992, pp. 129-151.

5.19. Hassiotis I., “Shared Illusion: Greek – Armenian Co-operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)”, Greece and Great Britain during World War I, Thessaloniki: Institute of Balkan Studies, 1985, pp. 144 – 160.

5.20. Nikolaos Hlamides, The Greek Relief Committee: America’s Response to the Greek Genocide, *Genocide Studies and Prevention*, Volume 3, No. 3, December 2008, pp. 375 - 388 .

5.21. Sartiaux F., Le Sac de Phocée et l’Expulsion des Grecs Ottomans d’Asie-Mineure en Juin 1914, *Revue des Deux Mondes*, 15 Décembre Paris, 1914, pp. 654 – 686.

5.22. Travis Hannibal, “Native Christians Massacred”: The Ottoman Genocide of the Assyrians during World War I, *Genocide Studies and Prevention*, Volume 1 No. 3, December 2006, pp. 327-371.

5.23. Uğur Ümit Üngör, “Seeing like a Nation-State: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-1950”, *Journal of Genocide Research*, Vol.10, No.1 (2008), pp.15-39.

6. Նամացանց

6.1. <http://www.greek-genocide.org/pontus>.

6.2. http://www.greek-genocide.org/ottoman_greek_deputies.html

6.3. <http://www.hecucenter.ru/word-files/Tsirkinidis%20Gr.doc>

6.4. <http://www.neolaia.poe.org.gr/default.aspx?catid=179>

6.5. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml

SUMMARY

GEVORG VARDANYAN

THE GREEK POPULATION IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE ASIA MINOR DISASTER (1914 - 1923)

This book presents and analyzes the mass deportations and massacres of the Greek people in Turkey from 1914 to 1923. At the beginning of the 19th century the national liberation movement of the Greek population of the Ottoman Empire ended with the independence of Greece in 1830. The reforms launched in the 19th century did not solve the question of equality of the Muslims and the Christian minorities of the Empire. In the second half of the 19th century the Greek people continued the national struggle predominantly in Crete: separate demonstrations were held in Thessaly, Epirus and other regions as well. However, they all were subjected to the authoritarian politics of pressure.

From the end of the Second Balkan War until the end of the World War I the Greek population of Eastern Thrace and Western Asia Minor were forcibly deported and massacred by the Young Turks. The main developments started in the Black Sea region (Pontus) in April 1916. Hundreds of thousands of Greeks were deported till the end of the war. The men were forced to hard work in labor battalions and later killed, and then the lynching of the peaceful population followed. The Greeks' economy was largely damaged as well. The Young Turk's genocidal policy implemented against the Armenians and the Greeks in terms of methods was almost the same, yet there are significant differences as well and these peculiarities are discussed in the last chapter of this book.

After the Mudros armistice the persecutions of the Greek population continued by the Turkish nationalistic groups formed in the territory of the Empire. The campaign against the Greeks was notably enlarged during the Greco-Turkish war from 1919 to 1922. Notwithstanding the existence of the Greek self defending groups, almost the whole Greek population of Pontus was deported and slaughtered. In September 1922 the Turkish army attacked and captured Smyrna -the largest Greek city of Asia Minor. The city was put to fire and 100 000 – 120 000 Greeks and Armenians were massacred. The rest of the Greek population was deported to Greece.

During the Lausanne Conference (November 1922 - July 1923) Greece that had already lost the Greco-Turkish war of 1919-1922 had to sign "The

Convention between Greece and Turkey Concerning the Exchange of Greek and Turkish populations” which in fact “legalized” the deportation of almost 1.5 million Greeks from Turkey and the extermination of hundreds of thousands people. Due to the efforts of the Greek delegation the Ecumenical Patriarchate and the Greek inhabitants of Constantinople were not included in the exchange.

The comparison of the records of the Greek Ecumenical Patriarchate of Constantinople, the testimonies of the eyewitnesses, the accounts of the Turkish and pro-Turkish authors, and the contemporary data of the Genocide Studies, shows that from 1914 to 1923 in consequence of the anti Christian policy of the Young Turks and Kemalists in Eastern Thrace, Pontus and Asia Minor 500.000-1.000.000 Greeks were killed.

It should be stated that in the first quarter of the 20th century the Greeks and the Armenians took serious steps to cooperation. During the Armenian Genocide many Greeks saved hundreds of Armenians, and the latter assisted their co-believers as well. The collaboration between the two nations was especially strengthened in the years of the first Republic of Armenia (1918-1920). In particular, at the Paris Peace Conference (1919-1920) the Armenian and the Greek delegations while stating their claims supported each other. Moreover, some steps towards cooperation were taken by the Greek Archbishop of Trebizond and the Government of the Republic of Armenia. During the Greco-Turkish war a number of Armenians fought for Greece.

Խորհուրդների և աջակցության համար խորին շնորհակալություն
եմ հայտնում ԳԱԱ ակադեմիկոս լուսահոգի Մանվել Զուլայանին:

Աշխատանքը փպագրության պատրաստելու գործում ցուցաբերած
աջակցության համար շնորհակալություն եմ հայտնում պ. գ. թ.
Թեհմինե Մարտոյանին և պ. գ. թ. Արամ Միրզոյանին:

Սրբագրիչ՝ Ազատուհի Աղբադյան
Նամակարգչային շարվածքը՝ Արուսյակ Օհանյանի

Տպագրությունը՝ օֆսեր:
Թուղթը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 300

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է «ԿՈԼԼԱԺ» ՏՊԱԳՐԱՏԱՆԸ
Երևան, Մարյան 4
Նեո.՝ (374 10) 52 02 17
Էլ. փոստ՝ collage@arminco.com
www.collage.am

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0282073

Գևորգ Նրանյի Վարդանյան. պատմական գիտությունների թեկնածու

Ծնվել է 1986 թ. Ն Չարենցավան քաղաքում: 2003 թ. ավարտել է Չարենցավանի 2-րդ միջնակարգ դպրոցը: 2003-2008 թթ. ուսանել է ՀՊՄՀ-ի Պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետում: 2008-2011 թթ. սովորել է Ն ԳԱԱ Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի ասպիրանտուրայում: 2011 թ. Ն ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում պաշտպանել է թեկնածուական արեւնախոսություն՝ «Նունական բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և հույների կտորածները 1914-1923 թթ.» թեմայով: 2010 թվականից աշխատում է Ն ԳԱԱ Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում: Նեղիմակ է ավելի քան մեկ տասնյակ գիտական հոդվածների, զեկուցումներով հանդես է եկել մի շարք գիտաժողովներում:

Գիտական հեղափոխությունների շրջանակն ընդգրկում է Նայոց ցեղասպանության, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրությունում հույների պատմության հարցերը:

«Նույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական աղետը (1914-1923թթ.)» աշխատությունը հեղինակի առաջին մենագրությունն է:

Gevorg Vardanyan. Ph.D. in History

Gevorg H. Vardanyan was born in 1986 in Charentsavan, Republic of Armenia. During 1993-2003 he studied in the secondary school N2 in Charentsavan. In 2008 he graduated from the Faculty of History and Jurisprudence of Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan. From 2008 to 2011 he was a Ph.D student at the Armenian Genocide Museum-Institute (The Department of Comparative Genocide Studies). Gevorg Vardanyan received his Ph.D. from the Institute of Oriental Studies of the Armenian National Academy of Sciences in 2011. Since 2010 he has been working at the Armenian Genocide Museum-Institute. He is an author of more than ten scholarly articles and has participated in a number of conferences. His research interests include the history of the Greek population in the Ottoman Empire and the Armenian Genocide.

The present volume titled "The Greek Population in the Ottoman Empire and Asia Minor Disaster (1914-1923)" is the author's first monograph.

Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ